

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE
Sectio GEOGRAPHICO-HISTORICA Tom. V. Fasc. 1. Redigunt: I. FÖGEL et C. KOGUTOWICZ

KELET-EURÓPA NÉPTÖRTÉNETE

II.

CHATTIAK ÉS SKYTHÁK

I. FÜZET

MÉSZÁROS GYULÁ

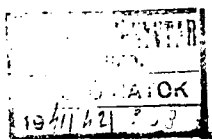
A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
BARÁTAINAK EGYESÜLETE

S Z E G E D

1938

P 2.—

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE
Sectio GEOGRAPHICO-HISTORICA Tom. V. Fasc. 1. Redigunt: I. FÖGEL et C. KOGUTOWICZ

KELET-EURÓPA NÉPTÖRTÉNETE

II.

CHATTIAK ÉS SKYTHÁK

I. FÜZET

MÉSZÁROS GYULA

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
BARÁTAINAK EGYESÜLETE

S Z E G E D

1938

50279

A hatalmas ó-történeti Hatti-állam Kis-Ázsiában Kr. e. 1200 körül omlott össze. Egykorú kútfők e keleti világbirodalom szétbomlásának közvetlen okairól semmit sem szólnak. Annyit tudunk csak, hogy a mai Boğaz-kőy nevű török falu helyén állott egykori fővárost, Hattuš-t (hettita nyelvi nominativus-alakban Hattušaš-t), tűzvész pusztította el. Ellenség kezének munkája volt ez. A Földközi-tenger szigetei felől felkerekedett u. n. „tengeri népek” országdúlását („ägäische Wanderung”) sejtí a történetkutatás ebben a tűzzel-vassal pusztító barbár betörésben, mely ugyanebben a korban, Merneptah (kb. 1246—1239) és III. Ramses (1200—1169) idejében, a szomszédos Egyiptomot is előzőnléssel fenyegette.

A Hatti-állam szerencsétlen összeomlása, néptörténeti vonatkozásokban, a Kis-Ázsiával összefüggő szomszédos területeken is mély nyomokat hagyott. Kis-Ázsia feldúlt földjéről kiindulva népvándorlási mozgalmak rázkódtatták meg ez összeomlott birodalom szomszédterületeit. Az északról dél felé menekülő honfalanokat, ökrösszekereikkel együtt, egykorú egyiptomi falfestmények örökítették meg. A philisteusok szintén ezekben a zűrzavaros időkben árasztották el Dél-Palesztinát.¹

E megbolygatott kis-ázsiai törzsek szertevándorlásának hullámai azonban nemcsak dél felé, hanem északi irányban is továbbgyűrűztek, és nem sok időre rá kiterjeszkedtek a kaukázusi földszorosra is. Az archaeologia relatív chronologiai megállapítása szerint, a Kr. előtti XI. vagy X. század körüli időben (Montelius szerint már kb. Kr. e. 1300-tól kezdődőleg Arch. f. Anthropol. XXI,

¹ Friedrich Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens. vom 16.—11. Jahrhundert v. Chr. Heidelberg, 1927. 125—6. 161—2; A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients. München, 1933. 186—7.

18) dél felől új emberkötelékek jelentek meg a Kaukázusban², s a kis-ázsiai hettita kultúrkör egyik jellegzetes kulturtulajdonának, a vasnak elterjesztésével új fejezetet nyitottak Kelet-Európa néptörténetében.

1. Faj és település

A Kaukázus ezen déli irányból származó vaskori műveltségének hordozói, somatologiai tekintetben, két különböző emberfajta-hoz tartoztak. Dolichocephal és brachycephal emberkötelékek párhuzamosan egymás mellett jelentek meg ebben a rétegben. E Délről Északra tartó népvándorlási hullámok között, hiteles embercsontmaradványokkal igazolhatóan, ez volt a brachycephal embertypusnak első feltűnése ezen az útvonalon. Samthavro (tiflisi korm., a Kura balpartján) vaskori rétegének alsó szakaszában a lakosság még (mérsékelten prognáth) dolichocephal volt, de ugyanezen réteg felső szakaszában már mesocephal és brachycephalnak mondható (cephalindexe 79,9) népelem következett.³ A híres vaskorszakbeli kobáni sírmezőn (a Kasbektől északra, a mai Oszét-földön) ez a dolichocephal (indexe 72,6) és brachycephal ember (indexe 90,9) hasonlóképpen szorosan egymás mellett fűnt fel.⁴

Közelebbi meghatározással, hol lehetett vajjon Elő-Ázsiában az a települési körzet, ahonnan ezek az emberkötelékek megindultak a Kaukázus felé?

Elő-Ázsia földje még távol van attól, hogy anthropologiai tekintetben szélteben feltárja előttünk a méhében rejlő mérhetetlen dokumentumokat.⁵ Az ásó alól azonban, egyelőre bármennyire hézagosan is, de fokról-fokra derengeni kezd mégis e sehol meg nem írott történetek számos fejezete.

Cappadociában (Alişar romhelyen a yozgadi viláetben) ugyanaz a dolichocephal és brachycephal típusú ember a bronz-

² Rudolf Virchow, *Das Gräberfeld von Koban*. Berlin, 1883. 124; гр И. Толстой—Н. Кондаковъ, *Русскія древности*. Санктпетербургъ, 1897. III. 109; Jacques de Morgan, *La préhistoire orientale*. Paris, 1927. III. 332; A. M. Tallgren, *L'époque dite d'Ananino*. SMYA XXXI. Helsinki, 1919, 89.

³ R. Virchow, l. m. 19—20.

⁴ U. o. 13—4. 15—6.

⁵ Vö. M. Ebert RV. V. 378 9. (*Homo tauricus*. Reche)

és vaskorszak kultúrrétegein keresztül, egyugyanazon földrajzi körzet határain belül hagyta hátra csontmaradványait. Az ásatások folyamán 11 embercsontmaradvány került itt napfényre, s a rajtuk végzett mérések következő cephal-indexváltozatokat mutatnak:

N° 1 hyperdolichocephal (67,6)

N° 14. 13. dolichocephal (73,3. 73,9)

N° 3 mesocephal (79,8)

N° 2. 7. 5. 10. 4. sub-brachycephal (80,3. 80,6. 81,4. 81,6. 81,7)

N° 8 hyper-brachycephal (87,5)

N° 6 ultra-brachycephal (90,1).⁶

A nasal-indexek szerint 10 csontváz közül 4 (N° 4, 8, 6, 1) leptorrhin, 3 (N° 10, 13, 5) mesorrhin és 3 (N° 2, 7, 3) platyrrhin typust mutat.⁷

Ugyanezen 10 csontváz közül 70% leptoprosop, 30% pedig chamaeprosop volt.⁸

Hiteles csontvázaradványok ismeretesek még a kaukázusi hegylánctól délre eső területről is, mely a kaukázusi vaskor területéhez viszonyítva, közvetlenül a bevándorlási útvonal szerepét játszotta. Itt, a Kura és Araxes folyók közt elterülő jelizavetpolji kormányzóság területén (a dževanširi kerületben, Aşmaşi falu közelében, a Xačenaget folyó balpartján, az 1. és 3. számú kurgánban), kőládásírokban, még tiszta bronzkori mellékletek kíséretében, ugyancsak egy dolichocephal és vele párhuzamosan egy brachycephal emberfajta látunk egymás mellett ugyanabban a korban. A temetkezési rítus után ítélve, a két emberfajta közül a dolichocephal uralkodó, a brachycephal pedig leigázott népréteg lehetett. A kurgán tulajdonképeni lakóját, a dolichocephal halottat ugyanis, akit jobb oldalára fektetve és fejét kelet felé fordítva helyezték el a ládasír egyik szögletében, ülőhelyzetben melléje temetett szolgálai és rabnői kísérték el a másvilágra. Az 1. számú sírban három, a 3. számú sírban nyolc szolgasorbéli ember követte a halálba urát. Ez a kíséret kivétel nélkül brachycephal koponyaformájú volt.⁹

Ez a kétféle embertypus lassú és fokozatos előnyomulással

⁶ Dr. Chevket Aziz, Sur la morphologie des crânes trouvés dans un Hüyük (tell) d'Anatolie (Alişar). Revue Turque d'Anthropologie. Istanbul, 1930. 6me Année, N° 10. p. 28.

⁷ U. o. 29.

⁸ U. o. 30.

⁹ ОИАК. 1897. 157—8.

népesítette be a kaukázusi földszoros lakható részeit. Betelepülésük, a jelek szerint, a vaskorszak elején még csak törzsenkénti beszivárgáshoz hasonlít, mely egymásutáni hullámverésekben, nyilván századokon keresztül tartott. A bevándorlásnak ez a fokról-fokra haladó tüeme nyomot hagyott az itteni archaeologiai anyag arculatán is. Általában véve keresztülvonul bennük egynéhány elem — mint pl. a csengőalakú csüngő —, mely e települések egész területére jellemző, de külön-külön az egyes körzetek jellege részleteiben mindenütt más és más. A magas és szakgatott hegyvidék szétválasztó szerepe a betelepülő törzsek materiális kulturájában észrevehető módon jutott érvényesülésre. Ez orosz-arméniai, georgiai és oszét-földi sírok leletanyagát azonban egy mindenütt egyformán jelenlévő jellegzetes kultúra-elem mégis egy szervesen együtvértartozó kultúrkör keretébe vonta össze, s ez a korszakot alkotó új tényező: a v. s. Ennek a félelmetes új szerszámanagnak szülőföldje, az antik világ hagyományai szerint is, a Kaukázus hegyeitől messze délebbre, Kis-Ázsiában volt.¹⁰

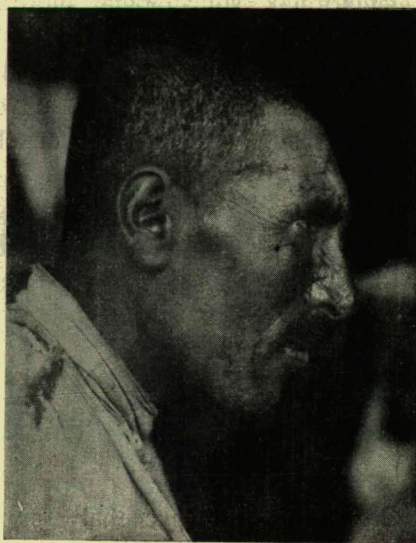
A vaskori népvándorlás a Kr. előtti VI. évszázad folyamán¹¹ ért extenzitásának tetőfokára. Ez a betelepülés, nemcsak az ide tartozó archaeologiai anyag gazdagsága és igen nagy területen való elterjedése alapján, hanem immár egykorú írott történelmi kútfők tanúsága szerint is, az ó-kor egyik legnagyobbjelentőségű népvándorlása volt. Dolichocephal és brachycephal (sőt köztük hyperbrachycephal) emberkötelékeknek hatalmas hulláma¹² özönlötte el általuk a Kaukázustól északra elterülő Kubán folyó völgyét, majd továbbhaladtában nyugat felé a Fekete-tenger északi partvidékét. Ezeket az országhódító új betelepülőket az egykorú kútfők már névleg is ismerték. Ezek az u. n. „skythák”.

Az emberfajták, amennyiben ugyanazon földrajzi körön belül továbbélnek, esetleg nyelvük és társadalmi kereteik többszöri felcserélése után is, ezredévek múltán, még mindig csökönyösen

¹⁰ R. Virchow, I. m. 125—142; Jacques de Morgan, I. m. III 330—339; Ernest Chantre, *Recherches anthropologiques dans le Caucase*. Paris—Lyon, 1885—7. II, 213.

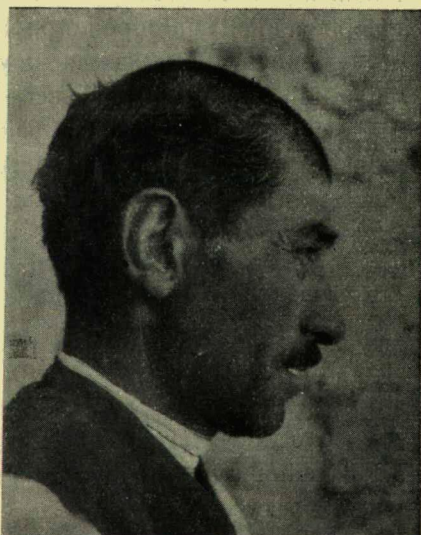
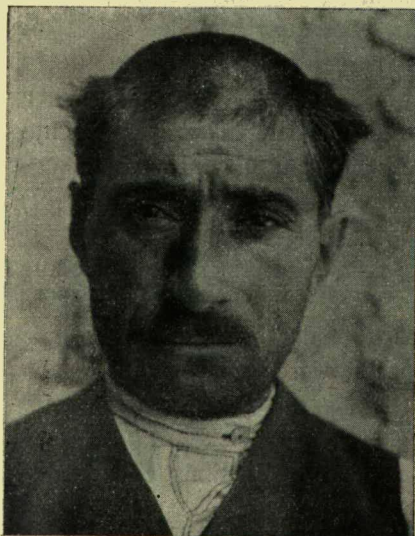
¹¹ M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford, 1922. 41.

¹² Ernest Chantre, *Recherches anthropologiques dans le Caucase*. Paris—Lyon, 1885—7. III, 131; Eugène Pittard, *Les races et l'histoire*. Paris, 1924. 278.

(R. A. Martin felv.)

1. a. b. Török férfi Alişar környékéről (Kis-Ázsia, yozgadi vil.)

(R. A. Martin felv.)

2. a. b. Török férfi Alişar környékéről (Kis-Ázsia, yozgadi vil.)

megtartották somatologiai morphológiájuk változatlan képét. Kis-Ázsia földje, mely ezen kérdéses vaskori dolichocephal és brachycephal embertypusnak őslakóföldje volt, a jelenkori politikai keretek közt, nyelvében eltörökösödve, a Belső-Ázsiából rájuktelepülő csekélyszámú oszmán-török népelem által azonban alig zavartatva, anthropologiai ősjellegzetességét sok helyütt mai napiglan örzi. (1a. b., 2a. b. ábra). E. Pittard legújabb mérései alapján (1928-ban) Kis-Ázsia jelenkori lakói a következő típusokat mutatják:

	egyének száma	százalék-arány
hyperdolichocephal	9	4,20%
dolichocephal	12	5,71 „
sub-dolichocephal	12	5,71 „
mesaticephal	23	10,95 „
sub-brachycephal	30	14,28 „
brachycephal	34	16,19 „
hyperbrachycephal	43	20,48 „
ultrabrachycephal	47	22,39 „ ¹³

A Kaukázusban pedig, a kérdéses vaskori települések egykori színhelyén, az ősidőkből visszamaradt jelenkori lakosságnak egy biztos kézzel körvonalozható csoportja, a koponyaindexszámok útmutatása mellett, szorosan csatlakozik a vaskori betelepülőknek fentebb említett anthropomorphologiai összetétele mellé. A Kaukázus északnyugati szakaszán ugyanis, délről a Rion, északról a Kubán-folyó, nyugatról a Fekete-tenger által körülzárt földterületen egyrészt a subdolichocephal (majd mesocephal), másrészt a brachycephal embertypusoknak egymásmellettsége a jelenkorban is megvan. A subdolichocephal typus aránya (indexszáma 75–77, 77) az itt élő čerkes-törzsek közt az abazáknál 9,1%, a temirgoiknál 16,7%, a kharthvel-törzsek közt a mingréleknél pedig 8,3%. Ugyanezen törzsek koponyaméreteinek hátralévő arányszámai a brachycephalia (és részben a mesocephalia) javára esnek.¹⁴

Kutatásunk későbbi során, közelebbről pedig a skytha nyelv-morphologiai analyzissal kapcsolatban, látni fogjuk, hogy ez itt említett čerkes-nyelvjárásokat beszélő emberkötelékek a történelmi skytha ethnikummal tényleg a legszorosabb genetikus vonatkozásban állnak.

¹³ Eugène Pittard, Contribution à l'étude anthropologique des Turcs d'Asie Mineure. Revue Turque d'Anthropologie. Stamboul, 1929. N° 18. 9.

¹⁴ Ernest Chantre, I. m. IV. 143. 146. 86.

Meg kell jegyeznünk itt, hogy a Kaukázus északkeleti szakaszán, az élő daghesztáni törzsek csoportjában dolichocephalia nincsen. Az itteni avar és kürin nyelvjárásokon beszélő jelenkori embertypus 100%-os brachycephaliát mutat.¹⁵

A történelmi „skytha” néven ismert emberkötelékek, miután a kaukázusi földszorostól délre eső régibb házájukból, az Araxes folyón átkelve kivándoroltak (Herod. IV, 11 ; Diodor. Sicul. II, 89.), a Fekete-tenger északi partvidékét s a mögötte mélyen elnyúló földterületet, a mai Dél-Oroszországot szállták meg. Ezen a *Σκυθία* néven emlegetett földön az egykorú írók, a görög városok nevein kívül, számos településnek eredeti skytha nevét is közlik. E rendkívül becses skytha helynevek egy része, nemcsak nyelvi, hanem településtörténeti szempontból is, igen figyelemreméltó tanúságot rejt magában. Ezek a skytha helynevek ugyanis nem csupán nyelvi szerkezetükre nézve csatlakoznak Kis-Ázsia irodalmi ősnyelvei mellé. Mint helynevek, azonos alakban ismeretesek Kis-Ázsia autochthon népeinek magukadta helynevei közt is. Egyik-másikuk az ékiratos hettita emlékek koráig nyúlik vissza.

Ily kis-ázsiai eredetű skytha helynevek:

Ἐλαιή, skytha föld a Borysthenes-(Dnjeper-)folyó partján a tenger mellett. Herod. IV, 9. 18. 19. 54. 76.¹⁶ ~ Hettitakori szövegekben: KUR¹⁷ Hu-la-ia országnév MG 22.¹⁷

¹⁵ E. Chantre, l. m. IV, 232; Zichy Jenő gróf, Kaukázusi és közép-ázsiai utazásai. Budapest, 1897. I, 171—4.

¹⁶ A görög *ἔλη* „erdő” szóval összefüggésbe nem hozható. Az egész vidék a sztjep-zónába esik, bár Herodotos ezen a területen némi fa-vegetációról is említést tesz (IV, 19). Vö. Heinrich Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie. Berlin, 1878. 339.

¹⁷ Az ékirásos determinansok leolvasásával a helynév így értendő: „Hulaia folyó országa”. A Hulaia-folyót a *Ἀλυσ* (Kyzyl-Yrmak) folyóval azonosítják, bár ennek súlyos hangtani (helyesebben szólva morphologiai) nehézségei vannak. A folyó-, illetőleg országnév alaprészt képező Hula-komplexum (Az ismeretes determinatív *-ja* elem nélkül) további más helynevek képzésére is szolgál: HUR.SAG Hullaš Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 223; URU Hullašša Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; Jellegzetes chatti nyelvi A-prae. determinál: URU Ah-hu-la-aš-ša MG 3. Majd ha e nyilvánvalóan chatti eredetű Hula-komplexum kétség fenmaradása nélkül analizálható lesz, nemcsak e helynévcsoport eredeti értelme válik nyilvánvalóvá, hanem egyszersmind az is elbírálnak lesz, hogy párhuzamba állítható-e vele egy szintén kis-ázsiai eredetű, de szemléltatást más lexikális elemekből összetett *Ἀλυσ*-féle kom-

Καρκιν- alapkompexum a következő skytha városnévben: *Καρκινίτις πόλις Σκυθική* Hecataei fr. 153; Carcine, város Scythia Europaeában. Pomp. Mela II, 1. ~ Hettitakori szövegekben: Karkiša-, Karkiša- Landesname Somm. AU 441; KUR^{URU} Karkiša Götze MVAG Bd. 38. 325; ^{URU} Karkiša Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222¹⁸; *Καρχησια* früh. Name v. Minoa auf Amorgos. Sundw. 115.

Σινδα κώμη Ptolem. VIII. p. 346, a Kubán-torkolattól délre a Taman-félszigeten. ~ *Σινδα* pis.-pamphyl. Ortsn.; *Ιαινδα* lyk.-pis. Stadt; *Σινδαννδα* pamphyl. Ortsn. Sundw. 195.

Κρημνοί, kikötő neve Skythiában, az Azovi-tenger északi partján. Herod. IV, 20. ~ *Κρημνα*, *Κρεμνα* pamphyl.-pis. Stadt. Sundw. 113.

Στρόβιλος, a Kaukázus (= „Skytha hegy“ *Σκυθικὸν ὄρος*) azon csúcsa, melyhez Vulcanus Jupiter parancsára Prometheust leláncolta. Arriani Periplus § 16; Anonymi Periplus § 11. (C. Müller, Fragm. Hist. Graec. V. p. 178) ~ káriai *Στροβηλος* kar. Stadt (Const. Porph. de them. I) Sundw. 59. 197.

Σαυρο- alapkompexum a *Σαυρομάται* nép skytha eredetű nevében ~ Hettitakori szövegekben: *ša-ú-ra l. ^{URU} Ku-ur-ša-ú-ra MG 30 (vö. ^{URU} Ku-ur-ša MG 30). Kis-Ázsia prae hellen helyneveiben: *Ι-σαυρα* kleinas. Prov. Sundw. 233; *Γαρ-σαιουρα*, *Γαρ-σαυρα* kapp. Stadt u. Provinz Id. 115.

Χαρι- alapkompexum a *Χαριμάται* nép nevében, mely nép a Fekete-tenger keleti partvidékén, a *Κερκείται*-tól északra lakott. Hecataei fr. 185. ~ Hettitakori szövegekben: KUR^{HUR.SAG} Harīšati A. Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 174.

Ebbe az onomastikon-csoportba sorolhatjuk még a következő skytha népnévet is:

Ἰάμαι, ἔθνος *Σκυθικόν*. Hecataei fr. 11. ~ Hettitakori szövegekben: ^{URU} I-ia-am-ma-[aš] MG 24.

A skytha vándorlás kiindulóhelyének felkutatása szempontjából a skytha személynevek kis-ázsiai párhuzamai szintén igen szemléltető dokumentumanyagot szolgáltatnak. Azonos szó-

plexum? — Vö. Friedrich Bilabel, l. m. 269. 276. 277—8. — Vö. még a lemnoszi etruskoid feliraton: *holate-z* „Nome del guerriero, Ὑλαῖος“. Alfredo Trombetti, La lingua etrusca. Firenze, 1928. 188.

¹⁸ E. Forrer topographiai összevetései szerint Karkiša a későbbi Pisidia területén lehetett. Friedrich Bilabel, l. m. 264. 266.

jelentéssel bíró azonos személynevek és személynévreszek tűnnek elő mindkét földrajzi körzetben. A kis-ázsiai személynév-analogiák túlnyomó része az ékiratos „hettita“ onomastikonanyag jellegzetes chatti-nyelvi rétegéből ered. Egy-némely esetben az ugyanezen kis-ázsiai autochthon népelemnek, nyelvmorphologiailag az előbbivel teljesen rokon, de chronologiailag újabb, u. n. „prahellen“ személynévei nyújtanak feltűnő párhuzamokat:

Μαδύης, skytha király. Herod. I, 103—5. ~ chatti *Ma-du-ua „A Nagy“. Hettita szövegekben *yt* állítmányi elemmel és *-a* participiumképző elemmel továbbfejlesztett alakja: ¹Madduatta- Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 173; Somm. AU 437; — *Ma-* praefixum helyett a vele nyelvtanilag egyenlőértékű *A-* praef. determ.-mal képzett változata: ¹Adduwa- Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 135.

Τύμνης, skytha férfi. Herod. IV, 76. ~ káriai *Τυμνης* (m) kar. 6. Jhrh. u. spät. (Herod. V, 37. VII, 98). Sundw. 219.

Λιπο-: *Λιπόξαν* (acc.), *Ταργύταος* első fia nevének alapkomplexuma (Herod. IV, 5) ~ Hettita szövegek onomastikonanyagában: ^{URU}Lipa- Götze MVAG Bd. 38. 326; Somm. AU 442.

Σκωπα-: *Σκώπαισις*, skytha király (Herod. IV, 120) nevének alapkomplexuma ~ Hettita szövegek onomastikonanyagában: **šha-pa-* a. m. „úr-föld(e)“. Vö. ^{URU}Ha-ra-aš-*ha-pa-aš* MG 18; ^{URU}Hi-iš-*ša-aš-*ha-pa** MG 22; ^{URU}Heššašhapa Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222.

-tatua: ^mBar-(vagy Maš-)ta-tu-a iškuza király nevének¹⁹ második tagja ~ subarui Ta-du-a subaräischer Name ZA Bd. 36 (1925) 299.

-θυρσος, a következő skytha nevek zárókomplexuma: ²*Ιδάν-θυρσος*, skytha király Herod. IV, 76. 120. 126; ²*Αγάθυρσος*, a pontusi görög monda szerint Heracles fia. Herod. IV, 10. Tőle származott az ²*Αγάθυρσοι* skytha nép Erdélyben. Herod. IV, 49. 100. 102. 104. 125. ~ Kis-Ázsia prahellen onomastikon-anyagában: *Θυρσος* (m) lykaon., *Θυρσηνος*, *Τυρσηνος* isaur.-pisid. Demot. Sundw. 221.

E skythaföldi helynevek és személynevek analogiái egy közelebbiről körvonalozható földrajzi provincia határain belül sorakoznak fel. Ez a szemeink előtt kibontakozó terület Kis-Ázsia déli szakaszát foglalja magában. A skytha helynevek és sze-

¹⁹ Dr. J. A. Knudtson, Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals. Leipzig, 1893. 120. 329.

mélynevek kimutatható összes párhuzamai itt fordulnak elő. Észak-Kisázsziából eddig egyetlen ide vonható párhuzamot sem ismerünk. Chronologialag pedig, mindezen településtörténeti értékkel bíró kapcsolatok egy része, a skytha korszakot jóval megelőző Hatti-állam fennállásának idejére esik.²⁰

Társadalom

A skythák eredetmondája szerint (Herod. IV, 5—6) népüknek ősapja: Zeus és a Borysthenes-folyó leányának gyermeke: *Ταργίταος* volt. Ezen mythikus ős neve, a szókomplexum elemzése alapján, annyit jelentett, mint „Az Időjárásistentől származó”. Ennek az isteni származású ősapának három gyermeke volt: *Λιπόξαις*, *Ἀρπόξαις*, *Κολάξαις*. E nevek egyöntetű *-ξα-ι* végződése már egymagában is arra enged következtetést vonni, hogy itt nem egyszerű személynevekkel állunk szemben. A szóelemzésből megtudjuk ez u. n. személynevek valódi értelmét:

Λιπόξαις = „A királyi ház (felett) uralkodó”,

Ἀρπόξαις = „A tábor (felett) uralkodó”,

Κολάξαις = „A sátor(ok) felett uralkodó”.

Nyilvánvaló méltóságnevek ezek. *Ταργίταος* mint kulturheros tűnik itt elének, kinek a hagyomány, fiain keresztül, a hármas királyság intézményének megalapítását tulajdonította. A skytháknak Dél-Oroszországban lefolyt élete során másszor is találkozunk még evvel a hármas királysággal. Kolaxais később a fiai között az országot ismét „három királyságra” (*τριφασίαις τὰς βασιλείας*) osztotta fel (Herod. IV, 7). Amikor pedig Dareios betört a Skythaföldre, az ország védelmét megint három király vezette: Skopasis, Idanthysros és Taxakis (Herod. IV, 120). Nyilvánvalóan a skytha

²⁰ A skythák és „hettiták” kapcsolataira vonatkozólag vö.: E. F. Berlioux, *Les Khétas ou Chétas sont des Scythai*. Lyon, 1888; F. Hommel, *Hethiter und Skythen und das erste Auftreten der Iranier in der Geschichte*. (Sitzb. d. Kgl. Böhm. Gesell. d. Wiss. Cl. f. Phil. etc. 1898) Prag, 1899; Walther Leonhard, *Hettiter und Amazonen*. Leipzig—Berlin, 1911. 99—150.

A skytha fajiséggel kapcsolatos mongol-elméletre vonatkozólag vö.: Heinrich Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*. Berlin, 1878. 343—5; K. Neumann, *Die Hellenen im Skythenlande*. Berlin, 1855; Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*. Cambridge, 1913; E. Meyer, *Geschichte des Altertums*. Stuttgart, 1937. III, 38.

királyság intézményének eredetmondájával állunk itt szemben. A mythikus köntös egy történelmi valóság magvát takarja.²¹

A skytha hagyomány gyökerei azonban, természetesen, mélyebben fekvő történelmi talajból indultak ki. A Hatti-állam életében a királyság rendszere egy király személyéhez volt kötve. Az ékiratos dokumentumanyagból azonban világosan kitűnik, hogy ez az egy király három legmagasabb funkciót teljesített. Ő volt a legfőbb pap, a hadvezér és a legfőbb bíró. A legfőbb papi méltóság gyakorlásától függött az istenek kegye s az egész állam jóléte. Ez volt tehát a király legfontosabb életfeladata. Előfordult azonban, hogy valamely vallási ünnepség életbevágó sürgőssége miatt a hadvezetés második királyi kötelességét másvalakire kellett átruházni.²²

Lehetséges, hogy a Hatti-állam felbomlása utáni időkben ez a hármas királyi funkció egymástól mindinkább eltávolodhatott, s három különálló királyi személyre szállhatott át...

A skytha eredetmonda ugyancsak erre az isteni *Ταρχίτας*-ra, mint kulturherosra viszi vissza egy másik igen fontos államéleti jelenségnek, a társadalmi tagozódásnak keletkezését is. A monda szavai szerint a hős három fiától négy „törzs” (*γένος*), helyesebben négy tagozat származott:

Λιπόξαις-tól az *Ἀρχάται* „Az oroszlánok”,

Ἀρπόξαις-tól a *Κατάραι* „Királyhad”,

és *Τράπιες* „Falusiak” (?),

Κολάξαις-tól a *Παραλάται* „A fekete nép”.²³

²¹ Vö. Arthur Christensen, *Die Iranier* (A Götze, *Kulturgeschichte des Alten Orients*). 243.

²² A. Götze, *Kulturgeschichte d. A. Or.* 84–6.; A hellén *βασιλεύς* szintén legfőbb pap, hadvezér és bíró volt. Lewis H. Morgan, *Die Urgesellschaft*. Stuttgart, 1908. 213.

²³ A skytha eredetmonda szerint a két idősebb testvér az egész királyságot a legifjabb fiúnak, Kolaxaisnak adta át. A monda a tényleges kormányzási funkció gyakorlását is mágikus eseményekkel hozza kapcsolatba. Az égből ugyanis egyszer aranytárgyak hullottak. A két idősebb testvér fel akarta venni, de azok meggyúladtak. Az aranytárgyakat csak a legifjabb királyfiú tudta felszedni a földről (Herod. IV, 5). A Skytha-földet tehát eszerint a harmadik, legifjabb király kormányozta. A két idősebb király alkalmasint csak magának az uralkodásnak szakrális funkcióit végezhetette, mert a személyüket körülvevő tabuk a kormányzásban akadályozhatták őket. Vö. Dr. Róheim Géza, *A kazár nagyfejedelem és a turulmonda* (Kny. az *Ethnographia* 1917. évf.-ból). 3–5.

A hagyomány a skythaságnak azon legfelső rétegét, melyből az uralkodók származtak, „Az oroszlánok”-nak nevezi. Az elő-ázsiai kultúrkörben tényleg van bizonyos benső néplélektani kapcsolat a király és az oroszlán symbolikus fogalma között. A šumer nyelvhasználatban pl. a *pirig* szó jelentése annyi, mint „Löwe” és egyszersmind „König”. Del. 74. A babyloni astrologiában az Oroszlán csillagképe a király szerencsés horoszkopcsillagzata volt.²⁴ A Hatti-állam területén az oroszlán symbolikus ábrázolásának szintén lehetett a királyság fogalmával némi kapcsolata. A királyi székhelyeknek, városoknak kapuőrzői rendszerint hatalmas, köből faragott oroszlán-kolosszusok voltak.²⁵

„Királyhad” alatt a fegyverforgató nemesség (*βασιλῆοι Σκῦθαι* Herod. IV, 20), „falusiak” (?), alatt a gyepek közt letelepült vagy félig letelepült földművelő osztály (*Σκῦθαι ἀροτῆρες* IV, 17; *Σκῦθαι γεωργοί* IV, 18), „a fekete nép” alatt pedig a hadifoglyokból lett, szabad birtok és jog nélküli szolga-elem (*δοῦλοι* IV, 3)²⁶ értendő.

A skytha társadalomnak ezen négyes tagozata mögött ugyancsak igen régi történelmi fejlődésnek kell lennie.

A babyloni és assyr államban a királyon, mint az isten földi helytartóján kívül még három társadalmi réteget találunk: a szabadok, alattvalók (muškēnu) és rabszolgák osztályát.²⁷

A Hatti-állam társadalma, lényegében véve, szintén négy fő rétegre osztható. A legfelső rétegbe a király és a királyi család tartozott. A második réteg a hűbéres nemességből állt. A harmadik rétegbe az egymásközt körülbelül egyenlőrendű katonák, iparosok és földművesek tartoztak. A negyedik, legalsó társadalmi réteget a rabszolgák képezték.²⁸

²⁴ Dr. A. Jeremias, Handbuch der orientalischen Geisteskultur. Leipzig, 1913. 112.

²⁵ E. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter. Berlin, 1914. 61—2.

²⁶ A dél-oroszországi irániség élő leszármazottainak, az oszéteknek nyelvében a *saŭlāg* („schwarzer Mann”) kifejezés ma is annyit jelent, mint „Mann unteren Standes”. Miller, Wb. 1045. Egyes török nyelvjárásokban (čagataj, kazáni-tatár) a *kara xalk* (szó szerint „fekete nép”) kifejezésnek tulajdonképeni értelme: „das gemeine Volk”. Radloff Wb. II, 140. Az orosz *черный народъ* („fekete nép”) vagy *чернь* („csőcselék”) szó hasonlóképen a legalsó néposztályt, a köznépet jelenti, s benne még a mongol hódítás emléke érzik. R a m b a u d Alfréd, Oroszország története. Budapest, 1890. I, 159.

²⁷ L. Delaporte, La Mésopotamie. Les civilisations babylonienne et assyrienne. Paris, 1923. 68—71.

²⁸ A. Götz, Kulturgeschichte d. A. Or. 80—89. 96—9.

A kaukázusi grúzok őseinél, az ibereknél (*Ἰβηρες*) Strabo korában még szintén négy társadalmi réteget különböztettek meg. Megjegyzésre méltó, hogy ezt a társadalmi tagozódást Strabo is, épúgy mint Herodotosnál láttuk, ugyanazzal a *γένος* szóval fejezte ki. Az első rétegbe azok tartoztak, akik közül a királyt választották. A másodikba tartoztak a papok, a harmadikba a katonák és a földművesek, a negyedikbe pedig a nép vagyis a királyi szolgák (Strabo XI. p. 731).

Ibn Rustah értesítése szerint a dél-oroszországi alán nép is „négy törzsre“ (alkalmasint négy társadalmi rétegre) oszlott. A király és a nemesség egy és ugyanazon „*dehsās*“ nevű törzsből való volt (MHK 193—4).

Mindezekben a társadalomszerkezeti párhuzamokon kívül egyes ezen körbe tartozó szakkifejezések nyelvi kapcsolatai fokozottabb mértékben emlékeztetnek bennünket a skytha társadalmi intézmények kis-ázsiai eredetére. Ezek között szinte meglepő bizonyoságképpen hat az ékiratos chatti szövegek *ka-at-ti* „König“ (szó szerint „Verteidiger“) méltóságnevének, majd a III. Salmanassar korabeli (Kr. e. 781—772) kilikiai *Katī* király- (helyesebben méltóság-) névnek, továbbá a még hellénkorelőtti pisidiai-isauriai *Κατιήνευς* demotikon-névben szintén megőrzött azonos szókomplexumnak a pontusvidéki skytha nyelvmaradványokban való teljesen egyező előfordulása. A *Κατι-αρ-οι* nevű skytha népréteg nevében (Herod. IV, 6), továbbá a chersonesosi *Κατι-ων* és a gorgippiai *[Κ]ατι-ων* személynévben ugyanez a jellegzetes chatti-eredetű méltoságnév élt tovább.

Nemkevésebbé őseredeti kis-ázsiai méltoságnév őriztetett meg a pontusvidéki skythák magukhasználta *Σκολότους* nevében is. Herodotos (IV, 6) a népnév eredetére nézve következő etymologiai magyarázattal szolgál: *σύντασι δὲ εἶναι οὖνομα Σκολότους, τοὺ βασιλέος ἐπωνυμίην*. Ezen egykorú értelmezés szerint a szókomplexum *Σκο-* alapszavában ugyancsak a királyi méltóság skythanyelvi megnevezése rejlett. Valamint ugyanez a szó ismerhető fel *Σκώ-παις* és *Sco-lopītus* skytha királyok neveiben, továbbá a pontusi feliratok gorgippiai *Σκω* . . . és bosporusi-birodalmi *Σκό-ζος* személyneveiben is.

A méltoságnév chatti-nyelvi eredete itt is beigazolható. Chatti ékiratos szövegekben *šha*, hettita szövegekben. (graphikus értékű szókezdő *i*-vel) *išha*- jelentése annyi mint: „úr“. Egyes kis-ázsiai

prae hellen tulajdonnevekben (*Ασκαννος, Ασκανια, Ascandalis, Ασκανιονος*) a *σκα alapszó valószínűleg szintén ugyanevvel a jelentéssel birt. Ismerjük továbbá az élő kaukázusi rokonnyelvekből is (päkhy *šxa *Mann; *Herr; kabard čh'a dominus, herus).²⁹

Az elmondottak után az anthropologia, a településtörténet és a társadalmi élet fontosabb jelenségei egymással egybehangzólag, s a célhozjutás minden reményével Kis-Ázsia irányában jelölik meg azt az utat, mely a skythaságnak mindezideig homálybaburkolt őshazájába vezet.

A skytha ethnikum történeti megvilágításban

Kis-Ázsia történelmi multjában, a Kr. e. 2. évezred elejéig visszamenőleg, a boğaz-köyi ékiratos levéltári anyag kalauzolása mellett, számos néptörténeti jelenség körvonalai rajzolódnak ki a szemeink előtt. A Kr. e. VI. század pedig, vagyis a skythák Dél-Oroszországba való betelepülésének kora, ugyancsak még inkább a keleti kútfőirodalom megvilágításába eső történelmi idő volt.

Értesítenek-e vajjon bennünket ezek a régi feljegyzések és kútfők arról, hogy miféle ethnikum lakott Kis-Ázsia azon szakaszában, amerre a skytha település száalai, mint kiindulási területre, visszavezethetők? Megőriztek-e továbbá a Kelet kútfői majd hagyományai valamit a „skytha” nevezetű népnek Kis-Ázsia őslakosságával való kapcsolatairól, kis-ázsiai őshazájáról és onnan való elvándorlásáról?

Ezekre a kérdésekre, amint az alábbiakban látni fogjuk, közvetve is, de közvetlenül is, a probléma lényegére rávilágító számos feleletet kapunk.

Az első kérdés tehát, amelyre nézve a kútfőirodalomból felvilágosítást várunk, abból áll, hogy milyen népelem élt a vaskorszakban Kis-Ázsiának azon területén, ahol, mint a kivándorló skythaság kikövetkeztethető anyaországában, az ismeretes skytha helynevek és személynevek legközelebbi párhuzamaira találtunk. Ez a kiindulási terület, már az eddigi nyomok alapján is, kifejezetten Kis-Ázsia déli szakaszán (Kappadokiában, Kilikiában, Észak-Syriában) volt. A Kr. e. 2. évezred ékiratos emlékei ezt a földet, a történelmi korszak kezdetétől fogva kb. Kr. e.

²⁹ A *h* ~ *x* és *a* ~ *o* hangváltozás (illetőleg átírási mód) tárgyalását l. A nyelv c. fejezetben.

1200-ig, az ország fővárosának Hattuš-nak feldúlásáig, a hatalmas Hatti-állam (KUR^{URU} Hatti) tartományai gyanánt emlegették. Amikor ez a nagy államszövetség rombadőlt, maga ez az államalkotó népelem a régi ország déli tartományaiban, ugyancsak „Hatti-ország” neve alatt, újabb állami keretet létesített. Ez az új alakulat folytatólag Kr. e. 717-ig állt fenn, mikor is az itteni utolsó fejedelemség függetlenségének II. Sargon vetett véget, s Észak-Syriát a maga egészében bekebelezte az Assyr-birodalom tartományai közé.

A skytha település számai ezek szerint a történelmi Hatti-állam területére vezetnek bennünket. Ezen ethnikailag többrétegű államszövetség határain belül azonban melyik volt most már az az államalapító eponym népréteg, melyet kutatásunk szempontjából legelső sorban kell tekintetbe venni?

Ezen földterület őslakosságának, különösen pedig az itteni őslakosság nyelvének legelső ékiratos-irodalmi nyomai Kappadokiában a Kr. e. 20. században tűntek fel.³⁰ A kappadokiai Kaniš (a mai Kül-tepe, Kayseriye közelében), mely e tekintetben a legrégibb írott dokumentumokkal szolgál, ebben a korban ó-assyr kereskedelmi gyarmat volt. Az itt virágzó kereskedelmi élet gazdag okiratanyaga akkad nyelvű ékiratos tablettákon maradt ránk. Az ó-semita fogalmazású szövegek azonban egyszersmind az autochthon őslakosság helyneveit és személyneveit is magukban foglalják, s ez az ílymódon kialakuló tulajdonnévgyűjtemény, mint legkorábbi nyelvémlék, az ezen korban itt élő ősnyelv eredeti szerkezetéről és genetikai hovatartozásáról világos képet nyújt.

Ez onomastikon-anyag jellegzetes nyelvtani szerkezete teljesen azonos a későbbi ékiratos emlékekből ismert u. n. chatti (helytelenül proto-chatti) nyelv alaktani szerkezetével.³¹ Itt-ott ismeretes

³⁰ A. G ö t z e, I. m. 65–6.

³¹ Julius L e w y, Zur Geschichte Assyriens und Kleinasiens im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. OLZ. 1923 (XXVI); B. L a n d s b e r g e r, Über die Völker Vorderasiens im dritten Jahrtausend. ZA. NF. I. Berlin u. Leipzig, 1924; Benno L a n d s b e r g e r, Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend. Leipzig, 1925. Der Alte Orient. Bd. 24. H. 4; Julius L e w y, „Kappadokische“ Tontafeln und Frühgeschichte Assyriens und Kleinasiens. OLZ. 1926. XXIX; Ferris J. S t e p h e n s, Personal names from cuneiform inscriptions of Cappadocia. New Haven. Yale University Press, MDCCCXXXVIII; Dr. Georg E i s s e r u. Dr. Julius L e w y, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe (MVAG 33. Bd. 1930) Leipzig.

chatti-nyelvi szótári elemek is szemünkbe tűnnek. A kül-tepei Wa-áš-ḫa-ni-a helynévben ARK § 261. p. 288. és Wa-áš-ḫa-ni-ni (m) személynévben Landsb. ZA. 1924. NF. I. p. 222 (Liv. 1, 4) például minden kétség nélkül felismerhető a bilingvis chatti szövegekből is igazolt *wa-áš-ḫa* „Gott” komplexum (az élő pākhy nyelvben: *wa-šḫa*: Donner, Donnerschlag; Gott; bei Gott! Mész. PSpr. 200). A kül-tepei Ta-ar-ḫu-nu (m) ARK § 14. p. 16; § 21. p. 21. személynév alapkompexuma (Ta-ar-ḫu-) pedig későbbi hettita szövegek onomastikon-anyagában tér vissza: ¹Tar-ḫu-un-da-ra-ba, König von Arzava, El-Amarna T. II. 1569; ¹Tarḫunda-radu- Somm. AU 438; ^{URU}Tar-ḫu-un-da-aš-ša MG 45. Mindezen tulajdonnevek alapszava a chatti-nyelvi **ta-r*, **tar*, *ta-a-ru* „Wetter-gott”. (= hett. [An-]U-aš Bo 446, I, 19–20. ZDMG.NF. I. 235).

A kül-tepei Du-ud-ḫa-li-a (m) Landsb. ZA. 1924. NF. I. p. 222. (34a, 17) személynév hasonlóképen későbbi hettita királynevek alakjában ismétlődik meg.³² Chatti-nyelvi szerkezete alapján valószínű jelentése: „grosse-Sonne (?) -Seiende”.³³

A kappadokiai ó-assyr ékiratos emlékek nem őrizték meg ennek az apró fejedelmek (assy. rubā’um) uralma alatt élő őslakoságnak nevét.³⁴ Névszerint való legelső említettetésük már csak a babyloni kútfőkben fordul elő. A Kr. előtti XVIII. században, a Hammurabi-dynastia utolsó sarjának, Samsuditanának idejében (1788–1758) ezek a régebben különálló kis fejedelemségek Ḫattu név alatt már oly hatalmas politikai egységet alkottak, hogy hadsereggel az Euphrates völgyében Babylonig hatoltak, e várost kirabolták, s a Hammurabi-dynastiának is végét vetettek.³⁵

E szűkszavú és mégis oly sokatmondó babyloni krónika az ó-sémita világ ezen katasztrófájáról e következő pár szóval emlékezik még:

³² ¹Duthališa, ¹Dudduḫališaš MVAG Bd. 34. H. 1. 221; ¹Tudḫališa-MVAG Jahrg. 29. H. 3. 136; ¹Tuḫališa- AU 438; vö. még Tuḫalia Gebirge KUB II 1–II 38 = KBo II 38 II 3 KIF I. 347.

³³ Dr. Julius v. Mészáros, Die Chatti-Sprache.

³⁴ B. Landsberger, Über die Völker Vorderasiens im dritten Jahrtausend. 227.

³⁵ Leonard W. King, A History of Babylon. London, 1915. 210–211; E. Ebeling—B. Meissner, Reallexikon der Assyriologie. Berlin u. Leipzig, 1932. I, 371.

II (No 96152) Rev. 10.

ana tar-[si]¹ m Šamaš-di-ta-na² mātu Hat-tu-u

ana mātu š Akkadû³ [illik]

Against¹ Shamash-ditana² the men of the land of Khatti
[marched], against the land³ of Akkad.³⁶

Amíg ez az ily bámulatos erő kifejtésre képes államszövetség, majd ó-kori világhatalom, ez autochthon törzseknek magukadta KUR^{URU} Hatti elnevezése alatt Kr. e. 1200 tájáig virágzott, azalatt most már ezen ősnépnek itt való folytatólagos élete és kimagasló szerepe is, a rendelkezésünkre álló ékiratos dokumentum-anyag tanuskodása mellett, ugyancsak szembetűnően kiviláglik. Pedig a Hatti-állam ethnikai viszonyairól az egykorú források közvetlenül semmit sem mondanak. A boğaz-köyi ékiratos anyag különböző nyelveinek (ha-at-ti-li [Adv.] = a tudományos irodalomban *chatti* [helytelenül *proto-chatti*], *hettita*, *lui*, *hurri*, *balāi*, *manda-nép* nyelve)³⁷ népi képviselőiről, s ezeknek miként való rétegződéséről, maguk e feljegyzések alig árulnak el valamit. Ezekről a néptörténeti szempontból első sorban mértékadó jelenségekről inkább csak közvetett úton nyerünk felvilágosítást.

Ez ékiratos emlékeknek a Hatti-állam területéről felsorolt igen tekintélyesszámu helynevei, mint a településtörténet leghitelesebb dokumentumai, minden egyéb történelmi feljegyzésnél ékes-szólóbban értesítenek arról, hogy milyen nyelvű volt az az őslakosság, mely a maga földrajzi környezetének (országának, városainak, folyóinak, hegyeinek) kezdettől fogva nevet adott, s e helyneveket századokon keresztül használta. A *chatti* nyelvemlékek megfejtése óta határozottan meg tudjuk állapítani azokat, a többi kis-ázsiai nyelvek szerkezetétől eltérő, jellegzetes *chatti*-nyelvi képzőelemeket, melyek a közönséges névszóképzés mellett, e *chatti*-birodalmi helynevek megszerkesztésére szolgáltak. Ily bizonyossággal felismert *chatti*-nyelvi névszóképző elem és szerkezet:

a- Pron. Demonstr.: der, die, das

i- Pron. Demonstr.: dies(-er, -e, -es); der, die, das (hier)

³⁶ L. W. King, *Chronicles concerning early Babylonian kings, including records of the early history of the Kassites and the country of the sea.* London, 1907. Vol. II, 22.

³⁷ E. Forrer, *Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches.* ZDMG. NF. B. 1. (1922) 174–269.

-*ja* Suff. Determ.

-*ua* Suff. Determ.

-*ili* Pronominal-Element *i* ,dies(er, -e, -es); der, die, das (hier)' + Prädikat-Element *ʃl* ,es ist' + participiumbildendes Element -*i* — bildet Adjektiva.

-*na* Prädikat-Element *ʃn* (vö. *ʃn* ,kommen; gehen') + participiumbildendes Element -*a*.

-*š* Prädikat-Element *ʃš* ,(es)ist'.

-*ši* Prädikat-Element *ʃš* ,(es)ist' + participiumbildendes Element -*i*: ,seiend, derjenige-der-ist'.

-*ti* Prädikat-Element *ʃt* ,(es)ist' + participiumbildendes Element -*i*: ,seiend, derjenige-der-ist'.

-*ta* Prädikat-Element *ʃt* ,(es)ist' + participiumbildendes Element -*a*: ,seiend, derjenige-der-ist'.

-*nti* Genitiv-Element -*n* + Prädikat-Element *ʃt* ,(es)ist' + participiumbildendes Element -*i*.

-*nta* Genitiv-Element -*n* + Prädikat-Element *ʃt* ,(es)ist' + participiumbildendes Element -*a*.³⁸

Ezek a bilingvis chatti szövegekben megállapított nyelvtani elemek és szerkezetek ismétlődnek a Hatti-birodalom helyneveinek igen nagyszámú párhuzamaiban. Az ismeretes onomastikon-anyagnak elenyészően csekély mitanni és hurri csoportját leszámítva, e nagykiterjedésű államszövetség helyneveinek zöme, nyelvtani szerkezetére, és igen sok esetben felismerhető szótári alkotórészeire nézve is, egy chatti-nyelven beszélő őslakosság eredeti elnevezésének bizonyul.

Ugyanezek a jellegzetes nyelvtani elemek ismerhetők fel a Hatti-birodalom története során emlegetett személynevek szerkezetében is. Számarány szerint a chatti-nyelvi személynevek itt is az idetartozó onomastikon-anyagnak túlnyomó többségét teszik ki. Ezek között is különös sociológiai jelentőséget kell tulajdonítanunk azon körülménynek, hogy a Hatti-állam királyainak nomenklaturája szintén ugyanebből a chatti nyelvrétegből való. Az uralkodók neveinek ez a chatti-nyelvi jellege pedig végigvonul a birodalom egész történetén, a legrégibb időktől kezdve az összeomlás koráig (kb. Kr. e. 2000—1200).³⁹

³⁸ J. v. Mészáros, Die Chatti-Sprache.

³⁹ Vö. E. Cavaignac, La chronologie des Rois hittites antérieurs à Doudhalija III (env. 1420) RHA I. (1931) 72—5; G. Contenu, La civili-

Uralkodónevek között, a birodalom régi és újabb korszakában egyaránt, legsűrűbben a *Duthaliya* név fordul elő. Az ismertes állami oklevelekben nem kevesebb, mint ötször találkozunk vele (I. kb. 1940—1915, II. kb. 1430—1420, III. kb. 1390, IV. kb. 1260—1250, V. kb. 1230—1200 közt).⁴⁰ Mielőtt azonban a Hatti-birodalom királyneve lett volna, teljesen azonos Du-ud-ḫa-li-a (m) alakban, (Landsb. ZA [1924] NF. I. 222, [34a, 17]) mint közönséges személynév, megvolt már az itteni autochthon őslakosság nomenclaturájában is, mint ahogy az a Kr. előtti 20. századbéli kül-tepei ó-assyr emlékekből kitűnik. Hatti-nyelvi jelentése is megközelíthető („grosse-Sonne (?), -Seiende“), s eszerint a gyakran előforduló theophor személynévek csoportjába sorolható be.

A nagy Hatti-birodalom megalapítójának *Labarna* neve (Kr. e. 1900 körül) ugyancsak, a bilingvis szövegekből jól ismert, chatti-nyelvi méltóságnév volt: ta-ba-ar-na ka-a-at-ti = hettita la-ba-ar-na-aš LUGAL-uš „(der) Herrscher (der) König“ KUB II 2 II^{42,41}

Labarna király fiának és trónutódjának neve (I) *Ḫattušili* volt. A személynév alapjául a főváros chatti-nyelvi ^{URU} *Ḫa-at-tu-uš* megnevezése szolgált. A továbbképzés a jellegzetes chatti -ili melléknévképző segítségével történt. Ugyanez a képző-szerkezet van meg folytatólag *Ḫattušili* másik két utódjának *Muršili* és *Ḫantili* nevében is.

A régi uralkodók közt *Ammuwa* nevének nyelvtani és lexikális alkotórészei szintén ismereteseek a chatti szövegekből: A- Pron. Demonstr. ‚der (die, das)‘ + *mu-ú-ua* ‚mächtig; Macht‘ (nem közzölt 578/c I 8).⁴² Jelentése világos. Annyi mint: „A Hatalmas“.

Muwatalli (kb. Kr. e. 1320—1292) nevének ideographikus közlése is előfordul a boğaz-köyi ékiratos szövegekben. A királynévnek eme graphikai megörökítése, mely egyszersmind e név szójelentését is visszatükrözteti: ¹NIR . GÁL-iš (= ‚kräftig, gewaltig‘

sation des Hittites et des Mitanniens. Paris, 1934. 267; A. Götz e, Kulturgeschichte d. A. Or. 199. (Zeittafel).

⁴⁰ G. Cont enau, La civilisation des Hittites et des Mitanniens. Paris, 1934. 267.

⁴¹ A szókezdő chatti *t* ~ hettita *l*-váltakozásban az eredeti chatti-nyelvi dentilateralis sibilans (*l*) graphikai feltüntetetésének kísérlete rejlik. Vö. még *tabarnas* ‚a title of the Hittite kings‘ Sturt. 65.

⁴² E. Forrer értelmezése szerint: ‚Kraft, Gewalt‘ Forsch. I. 63; vö. J. Friedrich, Zu den Kleinasiatischen Personennamen mit dem Element *muwa*. Kf. I. (1930).

KIF I, 376) MVAG Jahrg. 29. H. 3. 136; (¹ NIR. GÁL) MVAG Bd. 34. H. 1. 221. A királynév szóvégi szerkezetének felbontásával: Muḡa-ta-ʾl-i „(in-der-) Macht-sich-drinnen-Befindender“, az európai nyelvek szóképzésmódjának megfelelően: „Mächtiger“.⁴³

A régibb uralkodók egyikének *Huzziḡa*-nak neve, az ismeretes *te-* „der, die, das“ jelentésű névszói elemmel bővült alakban, (talán mint közszó?) egy chatti szövegben is megvan: *te-ḡu-uz-zi-ḡa* KUB I 17.VI₉; *te-ḡu-uz-ziḡ*. KUB I 17.III₁₀.

Ugyanezen szóeleji *Te-* névszói elemmel kezdődik egy másik régi királynév (Kr. e. 1750–1650 között): *Telipinu*. A névelőjellegű névszói elem nélküli *li-pi-nu* (= hett. am-mi-an-za DUMU-aš das gelibte Kind) Bo 546 Vs₁₆ szerkezete és jelentése ismeretes e kétnyelvű szövegből. Máshelyütt *ta* „der, die, das“ névszói elemmel bővült alakja fordul elő: *ta-a-li-bi-i-nu* (U 85.II₁₆) ZDMG NF I. 231. Szójelentése annyi mint: „das-geliebte-Kind; der Liebling“. A Ḥatti-állam királyainak címei között a „der Liebling des Wettergottes“ (NA. RA. AM ⁴U) többször előfordul.⁴⁴ Lehet, hogy a kútfők ez esetben is a királynak chatti-nyelvi címét őrizték meg. De inkább valószínű, hogy theophor személynévről van szó. Mert ¹Te-li-pi-nu- (J. Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 220; Somm. AU 435) a hettita Pantheonban magának a tenyészetnek istene (Vegetationsgott) volt.⁴⁵

Mindezekon kívül a boğaz-köyi ékiratos emlékek egyéb igen fontos adatokat is őriznek a chatti nyelvnek az államéletben való igen nagyjelentőségű szerepéről. A királyi udvarban szokásos reggeli szertartás leírásából megtudjuk pl., hogy az ezen alkalommal használt ébresztő-kiáltás *me-iš-ša-a* KBo IV 9. IV₁₇, *mi-iš-ša-a* KBo IV 9. Rs IV₁₉ chatti nyelven hangzott. Azt jelentette, hogy „der-Tag-anbrechend (ist)!“; Tag. (Ugyanez a deverbális komplexum az élő pākhy nyelvben is megvan: *mṛ:ṣe* Tag < ṽṣ es tagt, der Tag bricht an. Mész. PSpr 241).

Amikor pedig, e reggeli szertartás során, az udvari borbély

⁴³ E chatti személynévek képzésénél másszor is előforduló *-talli* szerkezet elemei: Adverbial-Element (Ortsbestimmung) bei dem Zeitwort *ta-*, *-ta-*, *darinnen*; *hinein*, *herein* + ṽl *liegen*, *sich befinden* + participiumbildendes Element *-i*: „*sich-drinnen-befindend*“. Hasonló képzésű személynévek még: ¹Armatalli- AU 435 (vö. ¹Arma [= ¹SIN] „Mondgott“ MVAG Bd. 34. H. 2. 87); ¹Pittagatalli- MVAG Bd. 38. 323. (vö. ¹UBU Pittaga[. . .] MVAG Bd. 38. 326).

⁴⁴ Vö. MVAG Jahrg. 31. H. II. 5; MVAG Jahrg. 34. H. 1. 77.

⁴⁵ A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients. München, 1933. 134.

a királyhoz be akart menni, a palota kapujában az őr rákiáltott: „Ki vagy?” A borbélynak a chatti-nyelvi *ta-a-ḥa-ia* Kbo IV 9. Rs IV²⁵. (24). „der-zum-Helden-Gehende [bin ich]” jelszóval kellett felelnie.

A király környezetében szolgáló udvari méltóságoknak is mind chatti neve volt. Az egykorú íródeák, ez előkelő udvari méltóságok felsorolását a következő, igen fontos magyarázó megjegyzéssel kezdi: „Diejenigen, die im Palast oben schlafen (bleiben), die begeben sich hinaus. Der Pförtner aber nennt (ruft) sie auf cha[tt]isch mit Namen“ KBo V 11. I₅₋₇.

Ezen az ősnyelven nevezték az istenségek legnagyobb részének nevét is. Szokás szerint ugyanis a szent hymnusokat mindig az illető istenség hazájának nyelvén kellett énekelni. A chatti-nyelvű népelem túlsúlyára mutat, hogy ez istenségek énekei túlnyomórészt chatti nyelven szóltak (ZDMG. NF I. 191–5). Az ezen nyelven fennmaradt ékiratos szövegek is eddig még egytől-egyig ily liturgikus tartalommal bírnak.⁴⁶

A Hatti-birodalom ethnikai és nyelvi képe, mindezen adatok felsorakozásával, kilép most már az ismeretlenségből, s a feltevések eddigi útvesztőjéből. Minden amellett szól, hogy azt az egykor világhatalmat jelentő Hatti-birodalmat az a népelem alapította, és legnagyobb számban az az ethnikum népesítette be, amely az ún. chatti nyelven beszélt. Ők adtak nevet földrajzi környezetüknek. Uralkodóiknak, szerepvivő embereiknek chatti-nyelvi neveik voltak. A királyi palotában ezen a nyelven beszéltek. A legfőbb állami méltóságoknak chatti-nyelvi neveik voltak. Ezen a nyelven lehetett csak szólni az istenek legnagyobb részéhez is. Az ethnikai túlsúly, az államhatalmi hegemonia, és a theokratikus állam legtöbbet-jelentő kulturája, a vallási kultúra ezen nép kezében volt.

Hattuš elpusztulásával (Kr. e. 1200 körül) ez a hova-tovább 800 esztendőös birodalom alkotórészeire bomlott szét. Az állam keretei összetörték, a dinasztia alkalmasint elpusztult, a városok kulturkincseikkel együtt földig égtek. Az égei tenger felől előretörő „tengeri népek” rabló portyázásai azonban ezt a hatalmas államalkotó ethnikumot a föld színéről eltörölni nem tudták. Legfeljebb az történt, hogy egyes népi kötelékek elszakadtak a régi közösségtől és elszéledtek a peripheriák felé.

⁴⁶ J. v. Mészáros, Die Chatti-Sprache (Einleitung).

A Kr. előtti XI. század táján a Kaukázus irányában is szivárogni kezdtek már egyes vasat-ismerő kis-ázsiai törzsek. Nagyon valószínű, hogy ez a népvándorlási mozgalom evvel az államösszeomlással valamiféle összefüggésben állott.

A Hatti-birodalom tősgyökeres lakossága azonban, lehet hogy némileg megfogyatkozva, de azért mégis makacs élniakarással, megtartotta az őt megillető helyet a nap alatt. Elpusztult hazájából Kappadokiából, a „tengeri népek”-nek északról jövő nyomása elől, e nép dél felé vándorolt. Az assyr kútfők, az elkövetkező századok folyamán ^{már} Hatti név alatt már csak Syriát és Kanaan északi részét értették. Sémita aramaeus és asianus hurri népelemekkel együtt osztozkodtak itt emez újabb hazájuk birtokán. E másodlagos politikai alakulás államéleti szerkezetében sem hasonlított többé a régi Hatti-birodalom központból vezetett államszövetségéhez. A syriai Hatti-föld már csak több, kisebb, és egymástól független fejedelemségből állott. II. Salmanassar (Kr. e. 860—826) egyik sziklafeliratán a leigázott Hatti-föld 12 királyáról emlékezik meg („Tgr. 4^a. 15).⁴⁷ Köztük a leghatalmasabb Karkemiš fejedelme volt. Ez a nép azonban, ily feldaraboltsága mellett is, még mindig csodálatos katonai teljesítményekre volt képes. Alig hogy új hazát alapítottak maguknak Syriában, felhasználva a Kassita-dinasztia bukását, Kr. e. 1180 körül rátörtek Babylonra. S bár I. Nebukad-nezar ellenállása miatt Babylon elfoglalása nem járt sikerrel, ez igen nagy és nehezen járható terepen való felvonulásuk és visszavonulásuk még mindig tiszteletreméltó katonai teljesítőképességről és magasfokú szervezetségről tanúskodik.

A következő századokban az Assyria elleni háborúk egymást követték. Ebben a hatalmi versengésben azonban ezúttal Assyria kerekedett felül. II. Aššurnasirpal (Kr. e. 884—860) már jelentékeny hódításokat végzett a Hatti-földön. II. Salmanassar (Kr. e. 860—824) pedig a Tigris-folyó alagútjának kijáratánál sziklába vágott feliratán (Tgr. 2, 16 19) avval dicsekszik, hogy a Hatti-föld egész terjedelmében lábai előtt görnyed.⁴⁸ Az ország és nép végleges meghódítása azonban csak II. Sargon uralkodása idejében (Kr. e. 722—705) következett be. A Hatti-föld utolsó független

⁴⁷ C. F. Lehmann—Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*. (Abhandl. d. Kön. Ges. d. Wiss. zu Göttingen Phil.-Hist. Kl. NF. Bd. IX. No 3.) Berlin, 1907. 40—41.

⁴⁸ C. F. Lehmann—Haupt, I. m. 34. 35.

fejedelemségét, Karkemišt, az állandó lázongás fészket, Sargon Kr. e. 717-ben kebelezte be az Assyr-birodalomba.⁴⁹ A chatti nép történelmi szerepe ezzel Syriában örökre lezárult.

A ^{mat}Ha-at-tim nevével, mint a középső Eufrates egyik vidékének megnevezésével találkozunk ugyan még a Kr. e. III. században az achaemenida feliratok közt is (Antiochos I. Soter, Col. I, 10), ez a név azonban ekkor már csak minden ethnikai tartalom nélküli archaikus földrajzi megnevezés volt.⁵⁰

Ha ezen syriai Hatti-föld fejedelmeinek onomastikon-anyagát szemügyre vesszük, folytatólag itt is ugyanavval a jelenséggel találkozunk, mint amelyet a régibb, dél-kisázsiai Hatti-birodalom életében láttunk. A fejedelmek nevei, ebben a korban is, ugyanannak a „hatti“ néven ismert régi autochthon ősnép nyelvének félreismerhetetlen sajátosságait viselik magukon. Oly királynevek pedig, mint *Labarna* (Hattinu királya),⁵¹ *Muvaja(s)* (Muva ‚mächtig‘ + -ja Suff. Determ.) és *Muvatali(s)* (Gurgum királyai),⁵² továbbá ¹*Ka-tu-va(-s)* (egy karkemiši herceg),⁵³ teljes szerkezetükben ismereteseek, mint személy- és méltóságnevek, a birodalom régi fénykorából.

Az őslakosság ethnikai permanenciája és vezetőszerpe ezek szerint a Kr. előtti VIII. század végéig változatlanul megvolt.

Karkemiš elfoglalása után megsemmisülhetett-e vajjon ez a nagysokaságú és fejletikulturájú népréteg Elő-Ázsiában? A chatti nép egy részét Sargon fogságba hurcolta, s helyükbe assyrokat telepített le.⁵⁴ A nép könnyebben mozgó rétege azonban, alkalmasint a nomád népelem, Assyria hatalmi felülkerekedésével, Kr. e. 717 után, Syriából való elvándorlásra kényszerülhetett.

⁴⁹ G. Contenau, La civilisation des Hittites et des Mitanniens. Paris, 1934. 223—5; Eberhard Schrader (neu bearb. von Dr. H. Zimmern u. Dr. H. Winckler), Die Keilinschriften und das Alte Testament. Berlin, 1903. 68; E. Meyer, Geschichte des Altertums. Stuttgart, 1937. III, 36.

⁵⁰ F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achämeniden (Vorderasiatische Bibliothek). Leipzig, 1911. 143.

⁵¹ G. Contenau, l. m. 224.

⁵² B. Hrozný, Les inscriptions Hittites hieroglyphiques. Praha-Paris-Leipzig. 1933. 63.

⁵³ Id. 15. 70. — Vö. chatti *kat-]ta, kat-te-e, ka-at-ti ‚König‘ + chatti *ú, *u Sohn (?) + chatti -ya Suff. Determ. (hettita uwa(s) son Sturt. 75.) Az összetett személynév jelentése: ‚Königs-sohn‘.

⁵⁴ E. Meyer, Geschichte des Altertums. III, 36.

A II. Sargon korát követő időben ugyanis, Assyriától északra az Urumia-tó környékén (Uratu és Mannai határvidékein) egy új népnév tűnt fel az ékiratos emlékekben: az *ašgūzai* vagy *iš-ku-za* (olv. aškuca, iškuca).⁵⁵ Sanherib (Kr. e. 705—681) megemlékezik már az iškuzák Ispakai nevű fejedelméről, aki a szorongatott Mannai segítségére jött, de megveretett.⁵⁶ Asarhaddon uralkodása alatt (Kr. e. 680—668) ezen iš-ku-za nép neve már többször fordul elő. Különösen az államügyekre vonatkozó jóslatkérések szövegeiben találkozunk ez Assyriával ellenséges viszonyban élő nép emlegetésével. Az egyik ily jóslatkérés szerint Bartatua az iškuzák királya feleségül kérte Asarhaddon leányát.⁵⁷ A megkérdezett Šamaš isten alkalmasint helyeslő választ adhatott e házasság dolgában, mert ettől az időtől kezdve az aškuzák immár Assyria hű szövetségeseiként szerepeltek. Bartatua nevét ugyanis *Πρωτοθύης* alakban, mint a *Συρῆται* királyának nevét Herodotos is ismerte. Az ő fia volt az a *Μαδύης* skytha király, aki nyilván a rokonsági és szövetségi viszony alapján, Assyria segítségére sietett, midőn a méd Kyaxares Ninivét először ostrom alá vette. A skytháknak ez első ízben sikerült feltartóztatniok Ninive pusztulását, s a médeket (Kr. e. 633 körül) megverték. Győzelmük után, amint arról Herodotos értesít, 28 évig uralkodtak Kis-Ázsia (az akkor u. n. *Ἀσία*) felett (Herod. I. 103—5). Hatalmukat azonban végül ugyanezen Kyaxares törte meg Kr. e. 615 körül (Herod. I. 106).⁵⁸

(A jelenkori történetírás a skytháknak ezen Kis-Ázsiában való szereplését általában véve egy Belső-Ázsiából kiinduló iráni népelem „betörés”-e alakjában fogja fel, s chronologiailag kb. a Kr.

⁵⁵ Eberhard Schrader (neu bearb. von Dr. H. Zimmern u. Dr. H. Winckler), *Die Keilinschriften und das Alte Testament*. Berlin, 1903. 101. — A szókezdő *a-* (majd másutt *i-*) magánhangzónak itt etymologiai értéke nincsen. Az ékírás természetéből önként következik, hogy a két mássalhangzón kezdődő **Škuca* népnévet egyedül csak a fenti phonetikai szótagértékkel bíró ékiratos jelek csoportosításával tudták leírni.

⁵⁶ E. Meyer, I. m. III, 72.

⁵⁷ Dr. J. A. Knudtzon, *Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals*. Leipzig, 1893. 119. 120. 121. (l. még 327. 329).

⁵⁸ Eberhard Schrader, I. m. 101—2; Clément Huart, *La Perse antique et la civilisation iranienne*. Paris, 1925. 37; G. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*. Paris, 1904. 580—586; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford, 1922. 38.

e. 675. esztendőre teszi.⁵⁹ Az assyr kútfők azonban a Kr. e. VII. század folyamán elég huzamos időn keresztül emlegetik itt ezt a népet. Herodotos csak 28 éves kis-ázsiai uralmukról beszél, s az ő skythái a Maeotis mellől törnek be Észak-Mesopotámiába (Herod. I, 104—5). A dél-oroszországi skytha település azonban, archaeologiai megállapítások szerint, csak a Kr. e. VI. századdal kezdődik. Belső-Ázsiának idevonható jelentőségéről pedig, akár a skytha ethnikum, akár az általa képviselt jellegzetes kultúra előzményeit illetően, üres feltevésen kívül semmit sem tudunk. Mindezeket a jelenségeket egymással összeegyeztetni sehogyan sem lehet.)

II. Sargon uralkodási ideje előtt az *ašgûzai* (*iškuza*) nép neve az assyr ékiratos kútfőkben sehol sem fordul még elő. Váratlanul jelentek meg a Kr. előtti VII. század elején (vagy talán már a VIII. század végén). Hatalmi helyzetük parancsoló voltára mutat, hogy királyuk egyenrangúnak érezte magát Assyria királyával, midőn annak leányát feleségül kérte. Ninive felmentése s a médek felett aratott győzelmük pedig ugyancsak tekintélyes katonai hatalmukról beszél. Ily erőteljes nagy nép már előbb is magához méltó történelmi szerepet játszott volna, ha eredeti lakóterülete kezdettől fogva az Assyri-birodalom északi peripheriáin lett volna. Minden előzmény nélkül való feltűnésük azonban azt mutatja, hogy itt egy világtörténelmi jelentőségű népvándorlásról van szó. Új név alatt egy régibb hazájából kivándorló nagy nép telepedett meg általuk Transcaucasiában.

Az az egy-két személynév (Bartatua, *Maδύης*), majd nemzeti nevük (*ašgûzai*, *Σκόθαι*), mely az ezen korszakban itt élő nép nyelvének egyetlen emléke gyanánt fenmaradt, összes elemeiben és szerkezetében a chatti nyelv kétségtelen maradványait őrzi. Nemzeti nevük, a *šku-ŷč-a*, elemeire felbontva annyit jelent, mint „szabad (nép)“, „független (nép)“ (szó szerint „szabad (független) levő“). Új politikai helyzetük megjelölése foglaltatik ebben a megnevezésben, azon Syriában visszamaradt fajtestvéreikkel szemben, akik a chatti fejedelemségek meghódítása után, Assyria leigázott szolgánépei lettek. Észak felé való elvándorlásuk nyilván még II. Salmanassar hódításai után megkezdődött. A szolgá sorba beletö-

⁵⁹ Hugo Winckler, *Altorientalische Forschungen*. Leipzig, 1893/97. I, 484—496; Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*. III, 36. 72—3; Arthur Christensen, *Die Iranier* (A. Götz, *Kulturgeschichte des Alten Orients*. München, 1933) 240—242.

rődni nem akaró chatti nép zöme pedig valószínűleg II. Sargon korában, Karkemiš bekebelezése után húzódhatott az Assyr-birodalom északi határszéleire.

Ez az *ašgūzai-Σκύθαι* név alatt feltűnő népkötelék Kis-Ázsia északkeleti részeit lepte el. Szállásaik kelet felé legtávolabbra az Urumia-tó vidékéig értek. Településük nyugati szárnya Armenia Minorra és Pontusra támaszkodott. A keleti szakasról az assyr ékiratok tesznek említést. A nyugati szakaszt pedig az antik görög közvélemény ismerte *Σκυθία* név alatt.

A pontus-vidéki híres vasműves nép ugyanis, a *Χάλυβες* (pl.), a legrégibb időkbe visszanyúló görög hagyomány szerint „Skythia népe” volt.⁶⁰

Aischylos (Kr. e. 525—456) a vasművesség legtökéletesebb vívmányát, az acélt (*χάλυψ*), ugyanezen pontusi nép neve után, „skytha jövevény”-nek nevezte:

*Ξένος δε κλήρους επινωμᾶ
Χάλυβος, Σκυθῶν ἄποικος, . . .
(Ἑπτα ἐπὶ Θηβαῖς 729—730).⁶¹*

Ezen igen régi hellén hagyomány mögött minden bizonnyal mélyreható ethnikai valóságnak kellett rejlenie. A pontusi *Σκυθία* területén ugyanis, Xenophon († Kr. e. 352 körül) hadvezetése idejében még mindig élt egy autochthon néptörzs a chalybok szomszédságában, melyet *Σκυθῖνοί* néven ismertek (Anabasis IV, VII, 15). Nevükben a *Σκύθα* népnévnek egy skytha-nyelvi *-ιν[ο]* (= praehellen *-ινα*) képzőkomplexummal továbbképzett alakja maradt ránk.

Ez az antik hagyomány tovább élt a későbbi korban is. Nymphodorus Syracusanus (Ptolemaeus Philadelphus kortársa) a Pontust, mint a *Τιβερηνοί* nép hazáját, még mindig *Σκυθία* néven ismerte.⁶²

⁶⁰ *Χάλυβες ἔθνος Σκυθίας ὅπον ὁ σιδηρὸς γίγνεται*. Schol. Apoll. Rhod. I, 1323, Schneider, Callimachea t. II. p. 159, fr. 55, c. (I. Aristot. mir. ausc. 95; Suid. Hesych. Etym. Magn. *Χάλυβοι* a.)

⁶¹ Aeschyli Tragoediae quae supersunt ac deperditarum fragmenta. Recensuit Christianus Godofr. Schütz, Halae Saxonum CIOCCCLXXXII. I. 149.

⁶² *Τιβερηνοί, ἔθνος Σκυθίας*. Nymphodori Syracusani fragm. 15. (Schol. Apollon. Rh. II, 1010). Carolus Müllerus, Fragmenta Historicorum Graecorum. Vol. II. Parisiis, MDCCXLVIII.

Justinus római történetíró (a Kr. u. II. vagy III. században) szintén tudott még a skythák hajdani történelmi szerepéről a Pontus-tartományban. Történelmi elbeszélése szerint skytha törzsek települtek meg itt egykor régen a Thermodon-folyó mentén, Themiscyra környékén. S miután e folyton kalandozó és rabló törzsek férfait a szomszédos népek kiirtották, helyükben asszonyaik ragadtak fegyvert, — s ezekből lettek az amazonok.⁶³

Ez az északkelet-kisázsiai Σκυθία területe, valószínűleg már a skythaságról szóló hellén népemlékezés kezdete óta, észak felé a kaukázusi földszoros jelentékeny részeit is magában foglalhatta. Maga a *Καύκασος*, mely alatt az ó-kori hellén közfelfogás nem az egész hegyláncot, hanem csak az Elbruz hegycsúcsot értette, még Apollodoros korában (Kr. e. II. században) is „Shythá-hegy” néven volt ismeretes (τοῦτο δὲ Σκυθικὸν ὄρος ἐστίν. Apollodori bibl. lib. I. c. VII. 1. Fragm. Hist. Graec. I. 110). Prometheus pedig, akit Herodoros Heracleensis (Kr. e. VI. század végén) közlése szerint a skythák (ehhez a *Καύκασος*-hegycsúcsához) láncoltak — a „skythák királya” volt (εἶναι γὰρ αὐτὸν Σκυθῶν βασιλέα φησί)⁶⁴

Plinius szavai szerint magának e hegycsúcsnak neve is a skytháktól származott: Scythae ipsi... Caucasum montem Croucasim, hoc est nive candidum (sc. appellavere). Plin. Nat. Hist. VI, 17.

Dél-Oroszországban, a napfényre került archaeologiai leletek tanúsága szerint, a datálható legrégibb skytha sírok a Kr. előtti VI. századig nyúlnak vissza. Ennél régibb eredetű skytha település a kaukázusi földszorostól északra nem mutatható ki.⁶⁵

⁶³ Sed apud Scythas medio tempore duo regii iuvenes, Ylinos et Scolopitus, per factionem optimatum domo pulsi, ingentem iuventutem secum traxere; et in Cappadociae ora, iuxta amnem Thermodonta consederunt, subiectosque Themiscyrios campos occupavere... Justinus Historiae Philippicae ex recensione Johannis Georgii Graevii cum eiusdem et Joh. Frider. Gronovii animadversionibus... Lipsiae, CIOCCCLVII. Lib. II. cap. IIII. (p. 34—8). — A skytháknak az amazonókkal való rokonságára, szoros kapcsolataira, közös hadjárataira vonatkozólag vö. Walther Leonhard, Hettiter und Amazonen. Leipzig—Berlin, 1911. 21. 35. 66. 86, 95.

⁶⁴ Herodori Heracleensis fragm. 23. Carolus Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum. Vol. II. Parisiis, MDCCCXLVIII.

⁶⁵ „We have no Scythian graves of the seventh century: the earliest dateable Scythian graves belong to the sixth.” M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922. 41. — Vö. Dr. Max Ebert, Süd-

Az assyr ékiratos irodalom ellenben már a Kr. előtti VII. században, s a legrégebb görög kútfő (Hesiodos) is ugyancsak még a Kr. előtti VII. században ismerte a skythákat, s ezen népnek magas művelődéstörténeti jelentőségét. Az archaeologiai adottságok megvilágításában nem lehet kétséges, hogy a görög közvélemény a Σκύθαι nevezetű néppel, legelső ízben, még annak kis-ázsiai őshazájában ismerkedett meg. Emellett nemcsak chronologiai bizonyítékok szólnak. Mindazok a művelődéstörténeti jellegzetességek, melyek az ó-kori görög nép köztudatában a skytha névvel kapcsolatosak voltak, mint amilyen a rézöntés feltalálása, vas- és acélművesség, a fejlett lótenyésztés, — egytől-egyig Kis-Ázsiának történelmi kútfőkkel is igazolható tipikus kulturjai voltak. Nem olyan művelődéstörténeti velejárók ezek, melyek minden gondolkodás nélkül összeegyeztethetők lennének azon kultúrképpel, melyet századokkal későbbi földrajz- és történetírók az immár Dél-Oroszország pusztáira költözött skythákról nyújtanak.

Az ókori köztudat a skytháknak ezen régibb kis-ázsiai hazájáról egyöntetűen emlékezik meg. A görög kútfők tanúsága szerint a skytha törzsek Kis-Ázsiából vándoroltak Dél-Oroszországba. A Herodotos által közölt hagyomány szerint „... az Ázsiában lakó nomád skythák a massagetáktól háborúra kényszerítve, az Araxes folyamon átkeltek és Kimmeria földjére vándoroltak (mert az a föld, a melyen most a skythák laknak, a hagyomány szerint egykor a kimmeriusoké volt)“ IV. 11.⁶⁶ A hellének Ἀσία neve alatt az ókorban még kizárólagosan csak Kis-Ázsiát értették (mely azonban észak felé a Kaukázuson is átnyúlt s a Don folyóig terjedt).⁶⁷ Az Ἀράξης-folyó pedig nem volt más, mint a Kura folyóba ömlő transzkaukáziai Araxes, mai török nevén Aras.⁶⁸

russland im Altertum. 137—9. 115—8. 139—143. 122—6.; G. Wilke szerint a legrégebb skytha leletek a Kr. e VII. század elején tűnnek fel (?). Max Ebert, RV. XII (1928), 232. 235.

⁶⁶ Σκύθας τοὺς νομάδας οἰκόντας ἐν τῇ Ἀσίῃ, πολέμῳ πιεσθέντας ἐπὶ Μασσαγετέων οἷχασθαι διαβάοντας ποταμὸν Ἀράξεια ἐπὶ γῆν τὴν Κιμμερίην (τὴν γὰρ νῦν νέμονται Σκύθαι, αὕτη λέγεται τὸ παλαιὸν εἶναι Κιμμερίων), ...

⁶⁷ Heinrich Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie. Berlin, 1878. 26. 50—51.

⁶⁸ Az ó-kor népei ugyanezen Ἀράξης néven egyéb folyókat is neveztek. Herodotos a belső-ázsiai Jaxartest is ezen a néven említi (I, 201). Strabo pedig Persepolis mellett ismer egy ugyanily nevű folyót (Geogr. XV, p. 1034. 1035). — Az iránsíta elmélet kedvéért Herodotos transzkaukáziai Araxesét a Volga folyóval szerétték volna azonosnak tekinteni, aminek azonban semmi

Diodorus Siculus (Kr. e. I. század) történeti könyvében a skytháknak eme régibb hazájáról és a Kaukázuson keresztül, déli irányból északnak tartó fokozatos előnyomulásáról szóló hagyomány a herodotosi leírásnál sokkalta élvezebb részletezéssel tér vissza. Szerinte a skytha nép régi hazája eredetileg kicsiny tartomány volt. „Eleinte ugyan nagyon kevesen laktak Araxes folyója mentében, megvettettvén nemtelenségek miatt; de hajdani királyaik egyike harcvágyó levén s kitűnván a harci tudományban, birtokukhoz megszerzék a hegyvidéket a Kaukázusig s a rónaságot az Océán és Maeotis tava mellett s a többi területet Tanais folyójáig.”⁶⁹

A leírásban a vándorlás egyes fázisai félreérthetetlen földrajzi egymásutániségben soroltnak fel. Régi lakóhelyük eszerint Transzkaukáziában az Araxes-folyó medencéjében volt. Innen az ezen folyótól északra elterülő hegyvidék felé terjeszkedtek tovább az Elbruz (= *Καύκασος*) irányában. Következő szállásuk a Fekete-tenger partvidéke volt, majd az innen távolabb északra elhúzódó síkság a Maeotis keleti partján. Legvégül pedig a Don völgyét szállták meg, Ázsiának és Európának ezen ókori határterületét.

Az ókori népemlékezés azonban a skythák nyomait nem csupán Kis-Ázsia északkeleti tartományaiig tudja követni. C. Plinius Secundusnak egy róluk szóló feljegyzésében a skythák még régebbi hazájának páratlanul becses emléke örököltetett meg. E hosszú

alapja sincs. Vö. M. Ebert, Südrussland im Altertum. 82; Dr. Fritz Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients. München, 1904. 210.

⁶⁹ *Περὶ δὲ τῶν Σκυθῶν οἰκούντων τὴν δημοῦν χώραν ἐν μέρει διεξιμεν. οὗτοι γὰρ τὸ μὲν ἐξ ἀρχῆς ὀλίγην ἐνέμοντο χώραν, ὕστερον δὲ καὶ ὀλίγον αὐξηθέντες, διὰ τὰς ἀλκὰς καὶ τὴν ἀνδρείαν, πολλὴν μὲν κατεκτήσαντο χώραν, τὸ δὲ ἔθνος εἰς μεγάλην ἡγεμονίαν καὶ δόξαν προήγαγον. τὸ μὲν οὖν πρῶτον παρὰ τὴν Ἀράξην ποταμὸν ὀλίγοι κατέκουν παντελῶς, καὶ διὰ τὴν ἀδοξίαν καταφρονούμενοι. ἓνα δὲ τῶν ἀρχαίων ἔχοντες βασιλεῖα φιλοπόλεμον, καὶ διαφέροντα στρατηγία, προσεκτήσαντο χώραν, τῆς μὲν ὀρεινῆς ἕως πρὸς τὸν Καύκασον, τῆς δὲ πεδινῆς τὰ παρὰ τὸν ὠκεῖαν καὶ τὴν Μαίωτιν λίμνην, καὶ τὴν ἄλλην χώραν ἕως Τανάϊδος ποταμοῦ. Diodori Siculi Bibliothecae Historicae libri qui supersunt, interprete Laurentio Rhodmano. Amstelodami MDCCXLVI. Lib. II, 89. (Tom. I. pag. 155). — Magyar fordítását I. Télfy János, Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez. Pest, 1863, 87—8; Vö. Walther Leonhard, Hettiter und Amazonen. 81; Fritz Hommel, Hettiter und Skythen und das erste Auftreten der Iranier in der Geschichte. 23.*

századokon keresztül átszívárgott antik hagyomány így hangzik: „Ultra sunt Scytharum populi, Persae illos Sacas in universum appellavere a proxima gente, antiqui Aramaeos.“ Lib. VI. c. XIX (c. XVII).⁷⁰

E rendkívül sokatmondó antik hagyomány, s a benne rejlő nagyjelentőségű őshazai vonatkozás tulajdonképpen úgy érthető csak meg, ha előbb világosságot derítünk arra a kérdésre, hogy az ókorban, közelebbről pedig Plinius korában († Kr. u. 79.), mit értettek az Aramaea földrajzi fogalma, s az Aramaeus elnevezés ethnikai tartalma alatt.

Az eredetileg kana'ani (héber) származású אַרַם tulajdonnév jelentése az ó-szövetségi könyvekben annyi volt, mint „Aramaea, Aramaei s. Syria, Syri“. A szónak etymológiai alapjelentése tulajdonképpen: „altum, regio alta, Hochland“ — ellentétben a כְּנַעַן „Niederland“ megnevezéssel. A földterület lakosságának neve: a héberben אַרַמִי „Aramaeus“ Gesen. 99; — az aramaeus nyelvben אַרַמִי „syrisch, Syrer“ Dalm. 41.

Az „Aramaeus“ kifejezés Plinius korában, vagyis a Kr. utáni I. században, a nyugati antik világ köztudomása szerint még mindig Syria lakóinak neve volt. Erre vonatkozólag Strabo († Kr. u. 14—37 között) így értesít: Οἱ δὲ τοὺς Σύρους Ἀρίμους δέχονται, οὗς νῦν Ἀράμους λέγουσι. Lib. XIII. pag. 899. — Más helyütt: Λέγει δὲ καὶ τοὺς Ἀρίμους ὁ ποιητής, οὗς φησιν ὁ Ποσειδώνιος δέχεσθαι δεῖν, μὴ τόπον τινὰ τῆς Συρίας ἢ τῆς Κιλικίας, ἢ ἄλλης τινὸς γῆς· ἀλλὰ τὴν Συρίαν αὐτήν. Ἀριμαῖοι γὰρ οἱ ἐν αὐτῇ. Τάχα δ' οἱ Ἕλληνες Ἀραμαιοὺς ἐκάλουν, ἢ Ἀρίμους. Lib. XVI. pag. 1113.

Syria határai pedig, magában Plinius földrajzi leírásában is, a következő földterületeket foglalták magukban: Juxta Syria litus occupat, quondam terrarum maxima, et pluribus distincta nominibus. Namque Palaestina vocabatur, qua contingit Arabas, et Judaea, et Coele, dein Phoenice: et qua recedit intus, Damascena: ac magis etiamnum meridiana, Babylonia. Et eadem Mesopotamia inter Euphratem et Tigrin: quaque transit Taurum, Sophene: citra vero etiam Comagene. Et ultra Armeniam, Adiabene, Assyria ante dicta:

⁷⁰ Caii Plinii Secundi Historiae Naturalis libri XXXVII... interpretatione et notis illustravit Joannes Harduinus. Parisiis MDCCXLI.

et ubi Ciliciam attingit, Antiöchia. Nat. Hist. Lib. V. cap. XIII. (cap. XII).

Pomponius Mela római földrajzíró leírásában (élt a Kr. utáni 14—54 közti időben): *Syria* late litora tenet, terrasque etiam latius introrsus, aliis aliisque nuncupata nominibus; nam et Coele dicitur, et Mesopotamia, et Damascene, et Adiabene, et Babylonia, et Judaea, et Comagene. Lib. I. cap. XI.⁷¹

A Kr. utáni I. század római és görög földrajzíróinak értesítése alapján látjuk most már, hogy ebben a korban mit értettek *Syria* alatt, s mely határokon belül helyezhetők el annak lakói, az u. n. aramaeusok. Amikor pedig Plinius a skythákat a régi világ (antiqui) aramausaival azonosítja, ez alig néhány szóból álló közlésével azt igazolja, hogy a skythákat maga az ókori hagyomány is *Syria* régebbi lakóinak tartotta. *Syria* lakói alatt természetesen nem a Kr. e. IX. század folyamán itt feltűnő jövevény sémitanyelvű népréteget⁷², hanem az ezt megelőző tősgyökeres chatti népet kell értenünk.

Azok a művelődéstörténeti tényezők ugyanis, melyeket a régi görög közvélemény a skythák nevével egybekapcsolt, kulturphaseologiai tekintetben még a praehellen idők igen nagy régiségébe nyúlnak vissza.

Hesiodos szerint (Kr. e. VII. század) a rézőntés feltalálója skytha volt (ὁ δὲ ἄλλος Ἰθαῖος εὖρε χαλκοῦ κράσιν· ὧς δὲ Ἡσιόδου, Σχόθης).⁷³

A vasművesség legtökéletesebb készítménye, az a cél „skytha jövevény“ (Σκυθῶν ἄποικος) volt. (Aischylos, Kr. e. 525—456).⁷⁴

C. J. Hyginus szerint (Augustus korában: Kr. e. 31—Kr. u. 14) az ezüst felfedezője is skytha volt (Indus rex in Scythia

⁷¹ Pomponii Melae De Situ Orbis libri III. ... curante Abrahamo Gronovio. Lugduni Batavorum, 1748.

⁷² Dr. Albert Šanda, Die Aramäer. Leipzig, 1902. 20. 22.; Dr. C. Brockelmann, Semitische Sprachwissenschaft. Berlin u. Leipzig, 1916. 30.

⁷³ Clementis Alexandrini Opera, quae extant, recognita et illustrata, per Joannem Potterum, episcopum Oxoniensem. Venetiis MDCCLVII. Stromatum lib. I. XVI. 307 (Tom. I. p. 362). — Aes conflare et temperare Aristoteles Lydum Scythen monstrasse, Theophrastus Delam Phrygem putat. Aerariam fabricam alii Chalybas, alii Cyclopes, C. Plinius Secundus, Nat. Hist. Lib. VII, 57.

⁷⁴ Ἐπτα ἐπὶ Θηβαῖς 730.

argentum primus invenit, quod Erichthonius Athenas primum adtulit. Fabulae c. CCLXXIV).⁷⁵

A fújtató, a kétágú horgony és a fazekaskorong feltalálója pedig a skytha Ἀνάχαρις (Ephorus szerint, a Kr. e. IV. században).⁷⁶ A fújtató egy fémműves nép összszáma. A kétágú horgony a fejlett hajózás készsége, és egyszersmind az előrehaladt fémipari technika készítménye is. A fazekaskorong pedig a kerámiában való elsőbbségről beszél.

A skytha lótenyésztés hírnevét ugyancsak már Hesiodos (a Kr. e. VII. században) ismerte (Σκύθας ἵππομολγούς).⁷⁷

Mindezen kulturjelenségek pedig, — mint ahogy alább részletesen látjuk —, eredetileg a skythaság őshazájában, a történelmi Hatti-földön már a legrégibb időkben (a Kr. e. 2. évezredben) kifejlődtek, s innen messze földre el is terjedtek. Hellas maga is innen termékenyült meg ezekkel a tipikusan kis-ázsiai kulturjakkal. S amikor az utolsó syriai chatti-fejedelemségek felbomlásával a chatti nép neve is feledésbe ment, mindezen kulturjavak szerzői dicsőségének híre, — az etnikai folytonosság alapján —, az immár „skytha” név alatt továbbélő népkötelékre szállt át.

És ugyanezen etnikai folytonosság alapján érthető meg az az antik irodalmi hagyomány is, mely a skytha nép nevén keresztül Kis-Ázsia (az ókori Ἀσία) egykori uralkodó ethnikumának, az egyiptomiak és assyrok világhatalmi vetélytársának, a Hatti-birodalom népének történelmi szereplését is át engedi itt-ott csillámlani. Alig is volna elgondolható, hogy a hellén és római irodalomig felszivárgó ókori közvélemény a legközelebbi Kelet eme világbirodalmáról és annak népéről, minden kimutatható nyom nélkül, megfeledkezett volna. Az emléküik teljesen nem semmisült meg. Csupán maga a „chatti” név tűnt el a Kr. előtti utolsó évezred sülyesztőjében. Történelmi életük néhány kiemelkedő és jól felismerhető mozzanata azonban utódaiknak, a skytháknak névéhez tapadt, s ez újabb asszociációval származott át a klasszikus ókor történelmi hagyományai közé.

⁷⁵ Auctores Mythographi Latini. Curante Augustino van Staveren. Lugd. Bat. 1742. pag. 386.

⁷⁶ Εὐδμήματά τε αὐτοῦ λέγει τὰ τε ζώπυρα, καὶ τὴν ἀμφίβολον ἄγκυραν, καὶ τὸν κεραμεικὸν τροχόν. Ephori fragm. 76. (p. 257).

⁷⁷ Hesiodi Ascraei quae exstant ex recensione Thomae Robinsoni... Lipsiae CIOCCCLXXVIII. p. 438.

Fritz Hommel 1898-ban felismerte már, hogy a skythákról szóló antik hagyományok egy része a chatti (szerinte „hethita“) nép emlékét őrzi. A hettita és chatti nyelv rejtélye azonban akkor még nem tárult fel. Ennélfogva nyelvükben a hettitákat is, meg az akkor divatos elmélet szerint a skythaságot is, iráni népnek vélte.⁷⁸ Az iránista felfogás szemszögéből nézve azonban ezek a történelmi összefüggések mindinkább megmagyarázhatatlannokká váltak.

Ha mai ismereteinkkel vizsgáljuk meg a klasszikus hagyományok eme szóbanforgó elemeit, valóban azt kell látnunk, hogy ezek a skythaság történetével kapcsolatos momentumok tényleg feltűnő módon egybeesnek a Hatti-állam életének legkiemelkedőbb eseményeivel. Így eme visszaemlékezések szerint:

1. A skythaság a világ egyik legrégibb népe volt. Régiségben versengett — a közfelfogás szerint — az egyiptomi néppel. Justinus II, 1.⁷⁹

(Kis-Ázsia legrégibb ethnikuma, az ékiratos irodalom tanúsága szerint, a chatti-népelem volt. Történetük a Kr. előtti 2. évezred elejéig nyúlik vissza).

2. A skythák 1500 évig uralkodtak Asia (Kis-Ázsia) felett. Egyiptommal, mely országtól „mocsarak“ (paludes) választották el őket, háborús viszonyban álltak, s annak királyát (*Vexoris*-t, vagy más változat szerint *Sesosis*-t)⁸⁰ legyőzték. Justinus II, 3.⁸¹

⁷⁸ Fritz Hommel, Hethiter und Skythen und das erste Auftreten der Iranier in der Geschichte. Sitzungsberichte der Königl. Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften. Classe für Philosophie, Geschichte und Philologie. Jahrg. 1898. Prag, 1899. (Vorgelegt am 21. März 1898). 1—28.

⁷⁹ Scytharum gens antiquissima semper habita: quanquam inter Scythas et Aegyptios diu contentio de generis vetustate fuerit. — Justinus, *Historiae Philippicae ex recensione Johannis Georgii Graevii cum eiusdem et Joh. Frider. Gronovii animadversionibus*. . . Lipsiae, CIOCCCLVII. Lib. II, cap. I. (pag. 29).

⁸⁰ Más kézírat szerint: *Vesores*, *vezoris*, *vizoris*, *Vesozis*, *Vesozes*, *Sesosis*. Walther Leonard, Hettiter und Amazonen. 78—9. 83. 96—7. 103—4. 167. 241; Fritz Hommel, l. m. 18—9. 22.

⁸¹ Primus Scythis bellum indixit Vexoris res Aegyptius, missis primo lenonibus, qui hostibus parendi legem dicerent. Sed Scythae iam ante de adventu regis a finitimis certiores facti, legatis respondent: tam opulenti populi ducem stolide adversus inopes occupasse bellum, quod magis domi fuerit illi timendum: quod belli certamen anceps, praemia victoriae nulla,

(A chatti népelem Kis-Ázsiában Kr. e. kb. 2000-től 717-ig független állami életet élt. Ezt követőleg Észak-Mesopotamiában még kb. egy évszázadig éltek. Ezen Kis-Ázsiában leélt történelmi múltjuk tehát — ameddig az ékiratos feljegyzések visszanyúlnak — kb. 1400 esztendő foglalt magában. A boğaz-köyi Hatti-nagyfejedelemség történetének egyik késői fejezete az Egyiptommal folytatott hatalmi versengésből és háborúkból állott. Ezen kor legnagyobb ütközetét II. Ramses farao (kb. Kr. e. 1312–1246), — aki az antik hagyományok szerint Sesostris-szal (Σεσώωσις) azonos —, Muwatalli hettita nagyfejedelem (Kr. e. 1320–1292) ellen Syriában Kadeš-nél (az Orontes-folyó mellett) vívta meg (kb. Kr. e. 1308-ban vagy 1294-ben). A hettiták itt az egyiptomi sereget bekerítették és nagy vérontás után visszavonulásra kényszerítették).⁸²

3. A skythák Asia (Kis-Ázsia) felett való uralmának az assyr hódítás vetett végét. Ninus, Assyria legendás királya (tulajdonkép a megszemélyesített Ninive) szabadította

damna manifesta sint. Igitur non expectaturos Scythas, dum ad se veniatur, cum tanto sibi plura in hoste concupiscenda sint; ultroque praedae ituros obviam. Nec dicta res morata: quos cum tanta celeritate venire rex addidicisset, in fugam vertitur, exercituque cum omni apparatu belli relicto, in regnum se recepit. Scythas ab Aegypto paludes prohibuere: inde reversi, Asiam perdomitam vectigalem fecere, modico tributo, magis in titulum imperii, quam in victoriae praemium, imposito. Quindecim annis pacandae Asiae immorati, uxorum flagitatione revocantur, per legatos denuntiantium: ni redeant, sobolem se ex finitimis quaesituras, nec passuras, ut in posteritatem Scytharum genus per feminas intercidat. His igitur Asia per mille quingentos annos vectigalis fuit. Pendendi tributum finem Ninus, rex Assyriorum, imposuit. Justinus Lib. II, cap. III. (pag. 33–4). — *Ἰδάνθουρσιν δὲ τὸν Σκύθεα ἐκ Σκυθίας ὁρμηθέντα πολλὰ μὲν τῆς Ἀσίας ἔθνηα καταστρέψασθαι, ἐπελθεῖν δὲ καὶ τὴν Αἰγυπτίων γῆν κρατεῖοντα*. Megasthenes fragm. 21. (Arrianus Ind. 5, 4). (*Ἰδάνθουρσιν δὲ τὸν Σκύθηα ἐπιδραμεῖν τῆς Ἀσίας μέχρι Αἰγύπτου*. Megasthenes fragm. 20. (Strabo XV, p. 687)). Carolus Müllerus, *Fragmenta Historicorum Graecorum*. Vol. II. Parisiis MDCCCXLVIII. — E legendáshírű skytha király nem tévesztendő össze a skythák egy másik *Ἰδάνθουρος* nevű királyával, ki Darius ellen harcolt. Herod. IV, 76. 120. 126.; Vö. G. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*. Paris, 1904. 195. — A Herodotos által megőrzött hagyomány szerint, miután a skythák a médeken aratott győzelmük után egész *Ἀσία* urai lettek, Egyptom ellen egész Syriáig vonultak. Egyptom királya Psammetich csak ajándékokkal bírta rá őket a visszavonulásra (Herod. I, 105).

⁸² Fr. Bilabel, I. m. 109–114; Dr. G. Contenau, *La civilisation des Hittites et des Mitanniens*. 143–6. 267.

fel Asiát a skytháknak való adófizetés alól. Justinus Lib. II. cap. III. (pag. 34).⁸³

(A chatti népelem utolsó független fejedelemsége Syriában Karkemiš volt, mely Assyriával állandó villongásban élt. Hosszú háborúk után II. Sargon assyr király Karkemišt Kr. e. 717-ben elfoglalta, s ezzel a „chatti“ népnév történelmi szereplésének Elő-Ázsiában mindenkorra végetvetett).⁸⁴

Ennyit őriztek meg az antik kútfők a skythák történetének legrégebb korszakából. Ezek az események azonban, amint láttuk, Elő-Ázsiának azon legrégebb történelmi fejezetébe nyúlnak vissza, amelyben a „skytha“ népnév még nem alakult volt ki, ellenben amikor ugyanezen események cselekvőjét „chatti“ néven hívták. A két név viselőjének ethnikuma azonban egy és ugyanaz volt.

Amikor pedig ez a történelmi ethnikum, egy végzetszerű ország-összeomlás után, Elő-Ázsiából Dél-Oroszországba telepedett át, velük együtt és bennük ugyanazok a történelmi értékek és ugyanazok a kulturjavak termékenyítették meg Kelet-Európa földjét, mint amelyek ezt megelőzően Elő-Ázsiában másfélezeresztendőn keresztül mozgató erői és irányítói voltak a történéseknek.

Ugyanezekből a régi faji és műveltségi értékekből Kelet-Európában, a Kr. e. VI. század után, a történelemnek egy újabb fejezete nőtt ki. A régi világhatalmi tényező új hazájában továbbra is, még vagy jó félezer éven át, szintén mint jelentékeny történelmi tényező szerepelt. És ez volt egyszersmind ezen ősi kulturnép faji kiválóságainak utolsó fellobbbanása is. Amikor pedig a dél-oroszországi skytha királyság összeomlásával ez a nép elpusztult, bennük a régi Kis-Ázsia egyik legnagyobb kulturnépe halt ki...

⁸³ A Strabo által közölt hagyomány szerint 'Aolá-t Assyria királya Nínos és annak felesége Σειράμις foglalta el: *Οδοὶ δὲ ἐκράτησαν τῆς 'Ασίας* (Geogr. XVI, p. 1046). — Σειράμις és az assyr Šammuramat (uralkodott Kr. e. 811–6) azonossága igazoltnak látszik. Fr. Bilabel, l. m. 364. — „Ninus ist das personifizirte Ninive als Sitz der assyr. Weltherrschaft.“ Fritz Hommel, l. m. 18.

⁸⁴ G. Contenu, La civilisation des Hittites et des Mitanniens. 223–5.

2. Műveltség

Az a művelődéstörténeti leletanyag, mely a kaukázusi földszorosban a vas első megjelenésével egyidejűleg az u. n. kobáni kultúrkörben feltűnt, az archaeologiai kutatások eredménye szerint nem itt a Kaukázusban keletkezett. Már kezdettől fogva bizonyossággal megállapítható volt, hogy ezen első vaskori kultúrák szülőföldjét és kiindulási helyét valahol Délen, Kis-Ázsiában kell keresni.⁸⁵ Egyes feltűnő tárgyi csoportoknak (ithyphallikus bronzszobrocskák, bronzból való háromszegletű majd hosszú törformák, kerekalakú pecsétnyomók) újabb összehasonlító vizsgálata magának a forrásterületnek közelebbi megismerésére vezetett. A párhuzamok szálai félreismerhetetlenül a kis-ázsiai hettita kultúrkörzetbe nyúlnak vissza.⁸⁶

A Kr. előtti XI. vagy X. század első vaskori betelepülését a Kr. előtti VI. század körül újabb és ezúttal hatalmasabb vaskori néphullám követte. Az immár történelmi nevükön ismert „skythák” voltak ezek, akik, mint településtörténeti és írott történeti dokumentumok alapján is láttuk, ugyancsak Kis-Ázsia felől vándoroltak a Kaukázus hágóin keresztül, településük azonban innen messze tovább terjedt a dél-oroszországi puszták felé.

Tárgyi és szellemi műveltségük alapelemeit ők is Dél felől hozták. Kiemelkedőbb kultúrjavaik összehasonlító vizsgálatával ezúton is közelebről meghatározhatjuk azt a területet, ahol ez a jellegzetes és jelentékeny színvonalon álló műveltség a fokozatos fejlődés régebbi fejezeteit átélte.

E nagy nép megjelenése Dél-Oroszországban új művelődéstörténeti korszak kezdetét jelentette. Ők hozták magukkal ide elsőnek (Kelermes a Kubán-medencében, Jelizavetgrad a khersoni korm.-ban) a legfélelmetesebb fémeket, a vasat.⁸⁷ A szomszédos területek közül máshonnan nem hozhatták ezt, mint arról a föld-

⁸⁵ E. Chantre, *Recherches anthropologiques dans le Caucase*. Paris-Lyon, 1885—7. II, 213; R. Virchow, *Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus*. Berlin, 1883. 142; R. Virchow, *Über die culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus*. Berlin, 1895. 10.

⁸⁶ A. A. Zakharov, *Etudes sur l'archéologie de l'Asie Mineure et du Caucase*. RHA. Paris, 1931. I, 111—136.

⁸⁷ Dr. Max Ebert, I. m. 81; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford, 1922. 8. 14.

ről, ahol nemcsak archaeologiai leletek, hanem írott kútfők tanúsága szerint is a vasnak tősgyökeres szülőföldje volt: a Hatti-birodalomból. Ismeretes volt ez itt már mind a régi, mind az új birodalom életében (Kr. e. XVIII—XII. sz.).⁸⁸ E fémnek egyik ily régi említése egy hettita nagyfejedelemnek egy idegen uralkodóhoz (a feltevés szerint III. Hattušilišnek II. Ramses egyiptomi faraóhoz kb. Kr. e. 1292/1-ben) intézett levelében következőkép hangzik: „Was anbetrifft, dass Du an mich um reines Eisen geschrieben hast: reines Eisen ist in Kizvadna in meinem Vorratshause nicht vorrätig. Eisen herzustellen habe ich geschrieben, man wird reines Eisen herstellen, aber noch nicht hat man es vorrätig; sobald man es vorrätig hat, werde ich es Dir schicken. Jetzt habe ich Dir hier eine Klinge eines Schwertes aus Eisen geschickt.“⁸⁹

Ez a vastermő Kizwatna, a feltevés szerint, a fekete-tenger-parti Pontusban lehetett.⁹⁰

Assyriában a vas kimutathatóan jóval később, már csak Aššurnasirpal uralkodása idejében (Kr. e. 884—860) lépett fel. Valószínű, hogy egyidejűleg megvolt ez a fém Assyria északi szomszédságában, Urartu-ban (Chaldi) is. Ennek fővárosában, a Van-tó melletti Tušpa-ban (a mai Toprak-kale nevű romhelyen) már nagymennyiségű vASFegyver került elő. Tušpa fennállása II. Sargon idejére (Kr. e. 722—705) esett.⁹¹

A hellén korban a Fekete-tenger déli partvidékén, a Thermodon-folyó mellett (a mai Terme a samsuni kormányzóságban) a chalyb-nép (*Χάλυβες*) lakott. Hazájuk dél felé, amint Hecataeus (Kr. e. VI. században) értesít, szomszédos volt Arméniával.⁹² Strabo korában is még mindig errefelé ismerték őket.⁹³

⁸⁸ A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients. München, 1933. 112.

⁸⁹ Hugo Winckler, Vorderasien im zweiten Jahrtausend auf Grund archivalischer Studien. MVAG (E. V.) 1913. 18. Jahrg. 61; Friedrich Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens vom 16—11. Jahrhundert v. Chr. Heidelberg, 1927. 159. 271.

⁹⁰ Fr. Bilabel, l. m. 270—272; Vö. E. Cavaignac, L'extension de la zone des Gasgas à l'Ouest. RHA I, 105.

⁹¹ C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. N. F. Bd. IX, No 3. Berlin, 1907. 101.

⁹² St. B. *Χάλυβες, περί τὸν Πόντον ἔθνος ἐπὶ τῷ Θερμώδοντι, περί ὃν Ἑβδόξος ἐν πρώτῳ . . . καὶ Χάλυβοι παρ' Ἑκαταίῳ* „Χαλύβοισι πρὸς νότον Ἀρμένιοι ὁμολογεῖται.“ Hecataei fragm. 195. Fragmenta Historicorum Graecorum. Car. et Theod. Mülleri. Parisiis MDCCCLIII. 13. — Ephorusnál (Kr. e.

Az ó-kori hellén köztudat szerint innen származott a vas (σίδαρος) és az acél (χάλυψ), mely utóbbi készítmény közkeletű elnevezését is ugyanezen nép neve után nyerte. Ez volt az a félelmetes „skytha jövevény, a vagyonnak keserű osztogatója“, melyről Aeschylus (Kr. e. 525—456) a Ἑπτα ἐπὶ Θηβαίς 729—732. soraiban szól:

Ξένος δὲ κλήρους ἐπινωμᾷ
 Χάλυβος, Σκυθῶν ἄποικος,
 Κτεάνων χρηματοδαίτας
 Πικρὸς, ὠμόφρων σίδαρος,⁹⁴

A fémműves chalyb nép pontusi lakóföldje, melyet később Chaldiának vagy Chaldaeának neveztek, Strabo korában († Kr. u. 14—37 körül) még mindig híres volt vasércben való gazdagságáról.⁹⁵ S ugyanehez a földhöz, mint a vas őshazájához, még Ammianus Marcellinus (Kr. u. 380—383 körül) történeti könyvében is eleven erővel fűződik az ősi tradíció: „... Chalybes, per quos erutum et domitum est primitus ferrum.“⁹⁶

Ez a nagy időkbe visszanyúló vasművesség pedig, a maga egész ókorbeli hírnevével együtt, eredetileg ennek a földnek természettől megáldott vasérc-gazdagságában gyökerezik. A régi Pontus tartomány hegyeiben ez az érc legtöbb helyütt még ma is a föld felszínén fekszik. Megszerzése alig kerül valami fáradságba. Kurd és türkmén vándortörzsek ezt a nyers fémet egyenest a föld felületéről szedegetik itt össze. Az erdős hegyvidék pedig, főként Ünije mögött (Samsuntól keletre), tele van történelemelőtti elhagyott vasbányákkal.⁹⁷

IV. sz.): Τιβαρενία χώρα πρὸς τῇ Πόντῳ, πρὸς οἰκοῖς Χάλυψι καὶ Μοσσυνοίοις. Ephori fragm. 82. Fragm. Hist. Graec. 259.

⁹³ Χαλύβων δὲ καὶ Μοσσυνοίων, Παρνηήτην, καὶ Ξερξηνήν, ἃ τῇ μικρᾷ Ἀρμενίᾳ ἐστὶν ὁμοῖα, καὶ μέρη αὐτῆς ἐστὶ. Strabonis Geogr. Lib. XI. p. 768.

⁹⁴ Aeschyli Tragoediae quae supersunt ac deperditarum fragmenta. Recensuit Christianus Godofr. Schütz, Halae Saxonum CIOCCCLXXXII. I, 149.

⁹⁵ Οἱ δὲ νῦν Χαλδαῖοι, Χάλυβες τὸ παλαιὸν ὠνομάζοντο... Ἐκ δὲ τῆς γῆς τὰ μέταλλα, νῦν μὲν σιδήρου, πρότερον δὲ καὶ ἀργύρου. Strabonis Geogr. Lib. XII. p. 795. — Χάλυβες ἔθνος Σκυθίας ὅπου ὁ σιδηρὸς γίγνεται Schol. Apoll. Rhod. I, 1323, Schneider, Callimachea t. II, p. 159, fr. 55, c. (I. Aristot. mir. ausc. 95; Suid. Hesych. Etym. Magn. Χάλυβοι a.)

⁹⁶ Ammiani Marcellini quae supersunt. Jo. Augustin. Wagner, Lipsiae CIOCCCVIII. Cap. XXII. VIII. 21. (Tom. I. 282).

⁹⁷ Ewald Banse, Die Türkei. Berlin-Braunschweig-Hamburg, 1915. 89.

E vaskori sírok népét az összes előbbi és utóbbi korok ethnikai elemeitől különösképen az arany mérhetetlen szeretete és használata különböztette meg. Ez a nemes fém, amely gyöngyök és edények anyagaképen már az előző bronzkorszak alatt eljutott Dél-Oroszországba (Maikop),⁹⁸ — gyéren ugyan, de folytatólag megvolt a Kaukázusban a vaskor elején is. Gyöngyök alakjában a kobáni sírmezőn⁹⁹, fülbevalók és egyéb törmelékek alakjában Dyr-ginben (tiflisi korm., gorii ker.) találkozunk vele.¹⁰⁰ A skytha települések révén azonban mind több és több arany került Dél-Oroszországba. A Kr. előtti IV. század közepétől a III. század közepéig terjedő skytha fénykor kurgánjai pedig, szinte szemképráztató aranykincseikkel, e nemes fémbe való tobzódó gazdagságról beszélnek.¹⁰¹

Az arany ismerete és használata ugyancsak a kis-ázsiai kultúraforrás felé vezet. Ezt a nemes fémet Elő-Ázsia őskulturnépei közt elsőnek már a šumerok ismerték.¹⁰² Akkadban (Agade) értékmérő volt, s koronkint némi ingadozással 8-szor—12-szer ért többet mint az ezüst.¹⁰³ A hellén világ is a mesopotámiai kulturkör ősemita népei révén ismerkedett meg vele. Erről a nyelvterületről származik magának a fémnek megnevezése, a görög χρυσός (akkad *hurāšu*, héber *חָרָץ*, phön. *חָרָץ* Gold).¹⁰⁴

Ékiratos emlékek bizonyítják, hogy Kappadokiában (Kültepe) az assyr kereskedelmi gyarmatokon az arany már a Kr. előtti 20. században nemcsak ismeretes volt, hanem nagyobb fizetéseknel értékmérőül is szolgált.¹⁰⁵ A Hatti-birodalomban már igen nagy számban edények és ékszerek is készültek belőle.¹⁰⁶ Az aranyművesség a szomszédos Urartu-állam területén szintén igen magas fejlettségi fokon állott.¹⁰⁷

⁹⁸ Dr. Max Ebert, I. m. 48. 51.

⁹⁹ R. Virchow, Das Gräberfeld von Koban. 99.

¹⁰⁰ ОИАК 1890. 109.

¹⁰¹ Dr. Max Ebert, I. m. 162.

¹⁰² Jacques de Morgan, I. m. III, 102.

¹⁰³ L. Delaporte, La Mésopotamie. Paris, 1923. 257.

¹⁰⁴ Dr. Heinrich Lewy, Die semitischen Fremdwörter im Griechischen. Berlin, 1895. 59—61; O. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte. Jena, 1907. I, 78. II, 250.

¹⁰⁵ A Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients. München, 1933. 73.

¹⁰⁶ U. o. 112.

¹⁰⁷ C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. 84. 91.

A Dél-Oroszországba áttelepült skythák új hazájukban ezt a nemes fémeket új bányavidékekről szerezték: Thráciából és Közép-Ázsiából. A hozzájuk közelebb eső Ural-hegység nemesfémgazdagsága előttük még nem tárult fel.¹⁰⁸

Új szerszámanyaggal együtt új formák tűntek fel. A skytha sírmellékletek anyagában különösképpen jellemző erre a kultúrkörre a (nagyreszt köpüs) háromszegletű nyílhegy, mely folytatólag kb. a Kr. előtti II. századig, nagyon kemény bronzötvözetből készült. (3. 4. ábra.)¹⁰⁹

A forrásterület itt is Kis-Ázsia volt. Köpüs válfaja Kappadokiában (Alişar romhelyen, a yozgadi vilayetben) már a bronzkori rétegben megvolt.¹¹⁰ Használták Babylonban,¹¹¹ majd Assyriában a Kr. előtti X. század körül. (5. ábra.)¹¹² Ugyancsak köpüs válfaja bronzból ismeretes volt Talyş (a Kaspi-tenger délnyugati partvidékén) vaskori rétegében is.¹¹³ Az első vaskori települők nyomdokain innen Kis-Ázsia felől került legelőször a Kaukázus északi szakaszára. Háromszegletű köpüs alakja bronzból a Terek völgyéből (Čečna),¹¹⁴ vasból készítve pedig a kobáni sírmezőről¹¹⁵ ismeretes.

A skythaság anyagi-műveltségi képét nemcsak a régészeti leletek, hanem az egykorú írók tanúsága szerint is, minden egyéb jelenség fölött a magasanfejlett lótenyésztés és a vele együtt fellépő nomád gazdasági forma jellemzi. Az ókori hellén köztudat irodalmi megnyilatkozásaiban a skytha és a lovas fogalma egymástól szinte elválhatatlan volt. Amikor a legrégebb hellén forrás, Hesiodos, Kr. e. 700 körül megemlékezik róluk, „kancafejő

¹⁰⁸ A. M. Tallgren, *L'époque dite d'Ananino*. SMA XXXI. Helsinki, 1919. 165.

¹⁰⁹ Dr. M. Ebert, l. m. 90.

¹¹⁰ Számos példánya van meg az Ankarai Néprajzi Múzeumban, a chicagói Oriental Institute alişari ásatásának anyagában.

¹¹¹ Hans Bonnet, *Die Waffen der Völker des Alten Orients*. Leipzig, 1926. 166.

¹¹² W. Andrae szives közlése szerint. Az ide vonatkozó ásatási anyag az istanbuli Āsar i 'Alīka Múzeum keleti osztályán őriztetik.

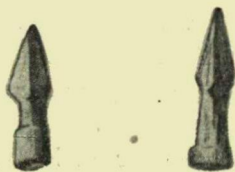
¹¹³ Jacques de Morgan, *La préhistoire orientale*. Paris, 1927. III, 291.

¹¹⁴ R. Virchow, *Das Gräberfeld von Koban*. 89. (Fig. 32, 4).

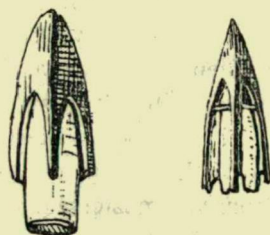
¹¹⁵ U. o. 96. Atlas, Taf. I, 29.

skythák"-nak (*Σκύθας ἵππομολγούς*) nevezi őket.¹¹⁶ Herodotos leírása pedig egészen élethű elevenességgel festi a Pontos Euxeinos körüli skythák lovas pásztorkodását: „... sem városokat, sem várakat nem alapítottak, valamennyien vándorsátrakban élnek és lovas íjászok; nem földművelésből, hanem marhatenyésztésből élnek, s nincs más lakásuk mint a kocsijuk...” (Herod. IV, 46).

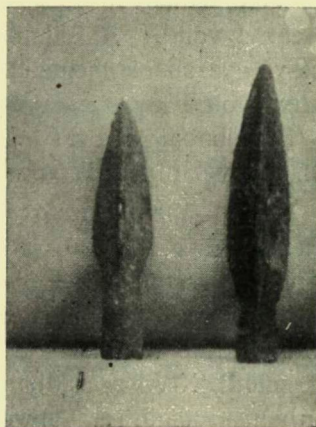
Az ő megjelenésük idejétől fogva ez a lovas nomádság Kelet-Európa népeire közös bélyeget nyomott. Ők voltak itt a lótenyész-

3. ábra.

4. ábra.

5. ábra.

3. Uljskij-Aul (Majkopi ker., Kubán-vidék). *ΘΙΑΚ* 1898. 31. Πιν. 43. —
 4. Litoj kurgan (Chersoni korm. Kr. e. VI. sz.). *MAP* 1911. 19. Πιν. 12. —
 5. Assyria.

tés első igazi mesterei és továbbterjesztői. Az ő vándorlásaik útján terjedt tovább ez a nomád kultúra egyfelől a Duna-medence, másfelől Belső-Ázsia felé. Ennek a skytha-eredetű lovaskultúrának televényéből nőttek a valóság szerint naggyá az ó-kor és középkor rettegett vándornépei: sauromaták, hunok, alánok, s a többiek, akik utánuk jöttek...

A skythaság vajjon honnan hozhatta magával ezt a nevükkel oly szorosan összeforrott, híres lótenyésztőkultúrát? Kétség nem fér hozzá: arról a Kelet-Európával tőszomszédos területről hozta,

¹¹⁶ Hesiodi Ascraei quae exstant ex recensione Thomae Robinsoni. Lipsiae CIOCCCLXXVIII. p. 438; ... σποόμενα γάλακτι, ταῖς Σκυθικαῖσι δ' ἵππομολγαῖσι Ephori fragm. 78.

ahol az embernek a lóval való synbiosisa már a legrégebbi ékiratos emlékek korszakáig nyúlt vissza, s ahol a lótenyésztéshez, az egész ó-kori Kelet köztudata szerint is, a legnemesebb hagyományok fűződtek. Ez a terület pedig a minden egyéb vonatkozásban gazdag Kis-Ázsia volt.

Kappadokiában, a kültepei (a mai Kayseriye közelében feltárt) assyr kereskedőgyarmat területén találkozunk a lónak, mint háziállatnak legkorábbi ábrázolásával (kocsiba fogott négy ló, egy pecsét-hengerlenyomaton és felkantározott lófej agyagból). A synbiosis eme rendkívül becses régészeti emlékeinek kora a Kr. előtti 20. század volt.¹¹⁷ Az ethnikai réteg, amelynek lakóföldjén ezek az assyr gyarmatok megtelepedtek, a chatti (másképpen proto-chatti) népelem volt.

Babylonban a lovat legkorábban már ugyancsak Kr. e. 2000 körül, az első dinasztia korában tenyésztették.¹¹⁸

A Hatti-állam ékiratos irodalmában a lónak, mint háziállatnak említése többször fordul elő. Pecsétképeken négyesével befogva az istenek kocsiját húzza.¹¹⁹ E kis-ázsiai lótenyésztés magas fejlettségéről egyébként egy igen érdekes ó-irodalmi emlék is szól. Egy Mitanni-földről származó Kikkuli nevezetű kiváló lószakértő, aki a Kr. előtti XIV. században a boğaz-köyi hettita nagyfejedelmi udvarban szolgált, a lónevelés és lóidomítás mesterségéről már ebben a korban terjedelmes ékiratos művet írt.¹²⁰

A kis-ázsiai lótenyésztésnek egy másik, gyakran emlegetett központja Assyriától északra, Urartu területén volt. II. Sargon (Kr. e. 722—705) felirataiból tudjuk, hogy az Urumia-tótól északkeletre fekvő Sangibuti nevezetű földnek két városa nagy méneseiről volt híres.¹²¹ Maguk a Kr. e. VIII. századbeli chaldi feliratok, a transzkaukáziai Kura és Araxes folyók közti területről szólva, szintén

¹¹⁷ Eduard Meyer, *Reich und Kultur der Chetiter*, Berlin, 1914. 54—5; Benno Landsberger, *Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend*. Leipzig, 1925. 43. — Vö. A. Götz, *Kulturgeschichte des Alten Orients*. München, 1933. 65.

¹¹⁸ Bruno Meissner, *Assyriologische Studien*. MVAG (E. V.) 1913. 2. 18. évf. VI. füz. (Das Pferd in Babylonien) 2.

¹¹⁹ A. Götz, I. m. 72.

¹²⁰ E. Forrer, *Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches*. ZDMG, NF, Bd. 1. (1922) 252—269; A. Götz, I. m. 59; Dr. G. Contenau, *La civilisation des Hittites et des Mitanniens*. Paris, 1934. 88—9.

¹²¹ Bruno Meissner, I. m. 3.

gyakran említést tesznek a lóról, mint háziállatról. A hadjáratokban szerzett zsákmány közt a tízezres számú szarvasmarhacsordák és a százezres számú juhnyájak mellett százas falkával lovak is felsoroltatnak.¹²²

Ez az Assyriától északra elterülő híres lótenyésztő kultúrkör a mi szempontunkból azért bir különös jelentőséggel, mert az assyr kútfők a Kr. e. VII. században ugyanezen a hegyes vidéken emlegetik az aškuza nép nevét is, mielőtt továbbvándorolt volna a Kubán-medence és a pontusi partvidék felé.

Kappadokia és Armenia földje, Thogarma név alatt, még Ezechiel próféta idejében, a Kr. előtti VI. században is hagyományos ló- és öszvértenyésztéséről volt messzeföldön híres (Ezech. XXVII, 14).¹²³

A lótenyésztő népek a lovat kezdetben csak szekér elé fogták. A lovaglás aránylag újabb eredetű. A skythák „szépkerekű szekei”-t is már Aischylos (Kr. e. 525—456.) megénekelte:

Σκύθας δ' ἀφίξη νομάδας, οἱ πλεκτὰς στέγας

Πεδάριοι ναίουσ' ἐπ' ἐκνίκλοις ὄχοις,

Ἐκνήβολοις τόξοισιν ἐξηρημένοι.

Προμηθεὺς Δεσμωτῆς 715—7.¹²⁴

Herodotos leírásából azonban világosan kitűnik, hogy a dél-oroszországi skythák a megszelidített lovat nemcsak szekér elé fogták, hanem már valamennyien vérbeli lovasok voltak (*πάντες ἔωσι ἐπιτοξόται* IV, 46). A kengyelt azonban, mint az egykorú ábrázolásokból kitűnik, ekkor még nem ismerték.

A hettita hadseregek félelmetes erejét, mint a Kelet többi egykorú hadseregeinél, a lovak által húzott kétkerekű harciszekerek képezték.¹²⁵ Mindemellett azonban meglehetősen korán találkozunk ugyanitt a lovaglás gyakorlatával is. A királyok már itt-ott lóra ültek. S bár lovashadsereg még nem volt, a hírnökök azonban néha már lovon jártak.¹²⁶ A lóháton ülő harcos képe Zindžirli

¹²² I. Meščaninov (Leningrad), Die neuen Ergebnisse der chaldischen Forschungen. AO. Berlin, 1930—1. 207.

¹²³ Bruno Meissner, l. m. 3.

¹²⁴ Aeschyli Tragoediae quae supersunt ac deperditarum fragmenta. Recensuit... Christianus Godofr. Schütz. Halae Saxonum CIOCCCLXXXII. I, 64.

¹²⁵ A. Götze, l. m. 116.

¹²⁶ U. o. 111. 117..

hettita-kori reliefjein chronologiailag már a Kr. előtti XIV—XII. század közt megjelent.¹²⁷ A kappadokiai glyptikából is ismerünk ily lovasábrázolást (6. ábra).¹²⁸ A Mitanni-állam területén (Tell Halaf), Kapara palotájának orthostatjain a lovas képe ugyancsak már a Kr. előtti XII. században feltűnt.¹²⁹

A ló, mint háziállat, ebből a történelmileg is mindinkább ismeretessé váló kis-ázsiai kulturabölcsőből vándorolt Észak felé. Dél-Oroszországban szórványosan — anélkül, hogy fajbeli hovatartozása meghatározható lenne —, már a bronzkor folyamán feltűnedezett. Az u. n. bronzkori és „kaukázusi“ jellegű katakombasírok rétegében a sír külső felén, a többi állati maradvány közt, lócsontok is előfordultak.¹³⁰ Az ugyancsak Délről Észak felé terjedő első vaskori (kobáni) rétegben a megszelidített ló ez újonnan betelepülő népelem kulturájai közt szintén kétségtelenül megvolt.¹³¹

6. ábra.

A skytha-kori ló sem jöhetett volna más kulturkörből és más irányból, mint e legközelebből számbajöhető Kis-Ázsiából.

A skythák szellemi műveltségének egyes felismerhető alapelemei, épúgy mint ahogy azt anyagi műveltségükönél láttuk, szintén félremagyarázhatatlan kis-ázsiai eredet mellett szólnak. A párhuzamok ezen a téren annál szembetűnőbbek, mivel a fogalmi egyezéseket egy-némely esetben már azonos nyelvi megjelölések is támogatják.

¹²⁷ Dr. G. Contenau, *Manuel d'archéologie*. II. Paris, 1931. 991. (Fig. 684); E. Meyer, *Reich und Kultur der Chetiter*. Berlin, 1914. 60. (Fig. 48).

¹²⁸ E. Chantre, *Mission en Cappadoce*. Paris, 1898. 162.

¹²⁹ Max Freiherr von Oppenheim, *Der Tell Halaf*. Leipzig, 1931. 133. 129. 128. 64.

¹³⁰ A. M. Tallgren, *Kupfer- und Bronzezeit*. 86—7. — Vö. Dr. Fritz Flor, *Haustiere und Hirtenkulturen*. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. Jahrg. I. (1930) Wien. 207—9.

¹³¹ R. Virchow, *Das Gräberfeld von Koban*. Berlin, 1883. 134—5.

A rendelkezésünkre álló irodalmi emlékek alapján mindenek előtt is vallási fogalmaknak néhány jellegzetes alkotórésze kezd előttünk kibontakozni.

Eredetmondájuk szerint a skythák ősapja, Zeusnak és Borys-thenes-folyam leányának fia, *Ταρχίταος* volt (Herod. IV, 5). Ezen világosan elemezhető skytha-nyelvi szókomplexum első tagjában a chatti liturgikus szövegek Időjárásistenének *Tar* (ta-r, tar, ta-a-ru)¹³² istennek neve minden kétség nélkül felismerszik. Magának a teljes komplexumnak (*Ταρχι-Υτα*) szószerinti jelentése: „*Tar*-tól (felülről)-levő” (vagyis „Az Időjárásistentől [felülről] származó”). Herodotos mintha szószerint fordította volna le a skytha név értelmét, midőn elmondja, hogy e nép ősapja Zeustól származik, aki a görög mythologiában mint fellelgyűjtő, esőtadó és villámotküldő istenség, megnyilatkozásaiban a chatti-skytha *Ταρχ*-ral hiány nélkül azonosítható volt.

Mint személynév pedig, abba a jellegzetes theophor személynévcsoporthoz tartozik, mely nemcsak a hettita kultúrkörön belül, hanem az egész ó-kori Elő-Ázsiában mindenütt kimutatható.¹³³

Az antik hagyomány ugyanezen chatti-eredetű istennévnek, az északlakó (skytha) népekkel kapcsolatban, egy másik, igen nagyjelentőségű továbbképzett változatát őrzi. A *Ταρχυ* istennév ez, mely a legendás *Ταρχυαῖοι, ἔθνος Υπερβορέων* (Hierokles, Philistores) Steph. Byz. népnévben maradt meg. Az ókori legendák szerint e messze Északon lakó nép hazájában éltek az aranyat őrző griffek.¹³⁴ A skythák, mint északi nép, szintén hyperboreusok voltak (Schol. Kall. Del. 292. Schol. Clem. Alex. Protr. 305, 28. Stäh.)¹³⁵ S hogy maga ez az istennév valóban a hyperboreus skythaság nyelvéből jutott a hellén köztudatba, amellet mindenek előtt is ez összetett szó tiszta skytha-nyelvi alkotóelemei tanúskodnak. E *Ταρχυ* szójelentése, az elemzés szerint, annyi mint: „Időjárásisten-fia”.

Ugyanez a *Ταρχυ, Ταρχο* istennév, mint számos tulajdonnév

¹³² KBo V 11 I 12; KUB I 14 I 7; ZDMG. NF. I, 235.

¹³³ A hurri Időjárásistennek, *Tešub*-nak nevével képzett személynevek: *Tešub, Akitešub, Artešupa, Katihutišupa* stb. J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*. Leipzig, 1915. II, 1044.

¹³⁴ Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. XVII. Halbband. Stuttgart, 1914. 272.

¹³⁵ U. o. 276.

alaprésze, Dél-Kisázsziában (különösen Kilikiában) a prachellen korban igen sűrűn előfordult.¹³⁶ Ta-ar-qu-ú alakban, mint theophor személynév („König von Kûš“), Asarhaddon idejéből (Kr. e. 675) ismeretes.¹³⁷ Sőt ¹ Tar-*kum-*mu-ya LUGAL KUR ^{URU} Me-*ra királynévben¹³⁸ és ^{URU} Tarkuma- városnévben¹³⁹ meglepte visszafelé egészen a hettita-korig nyomon követhető.

Jelentésére nézve rokonnak látszik a hettita-kori ^D *Te-li-pi-nu* (-uš) MVAG Bd. 34. H. 1. 220; AU 435. isten nevével, aki az Időjárásisten fia, s magának a tenyészetnek istene (Vegetationsgott) volt.¹⁴⁰ A szókomplexum azonban nem hettita, hanem minden alkotóelemében chatti eredetű. A chatti nyelvben: ta-a-li-bi-i-nu (U 85 II 16) ZDMG NF I. 231 jelentése „das-geliebte-Kind“; li-pi-nu (hett. am-mi-an-za DUMU-aš das geliebte Kind) Bo 546 Vs 16 jelentése „geliebtes-Kind“.

A skytha pantheonban, a *Taṛ* atya-isten mellett, eme *Taṛku* fiú-isten, úgy látszik, a legfőbb kultusszal övezett istenségek közé tartozhatott.

Az időjárásban megnyilatkozó *Taṛ* atya-istent a skythák, Herodotos értesítése szerint, euphemistikusan néven *Παπαῖος*-nak is hívták.¹⁴¹ A rokon nyelvek tanúsága szerint az elnevezés szó szerinti jelentése valóban annyi, mint „Apó“. A chatti szövegekben az eredetileg „atya“ jelentésű **[da]*, **d(?)*-a, **[ad₁-da]*, **[a]d(?)*-a szó szintén az Időjárásisten megnevezésére szolgált.¹⁴² Az u. n. hieroglyphikus „hettita“ feliratokon az égi Időjárásisten neve az ugyan-

¹³⁶ Dr. Fritz Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients*. München, 1904. 44. 56; J. A. Knudtzon, *Die zwei Arzawa-Briefe*. Leipzig, 1902. 19–20. 22; J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*. Leipzig, 1915. II, 1075; J. Sundwall, *Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme*. (Klio. Beiträge zur alten Geschichte) Leipzig, 1913. 213.

¹³⁷ J. A. Knudtzon, *Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals*. Leipzig, 1893. 176. 333.

¹³⁸ J. Friedrich, *Zu den kleinasiatischen Personennamen mit dem Element muwa*. Kf I (1930) 366; Vö. C. Autran, *Tarkondemos*. Paris, 1922. 37.

¹³⁹ A. Götze, MVAG Bd. 38, 327.

¹⁴⁰ A. Götze, *Kulturgeschichte d. A. Orients*. 134.

¹⁴¹ *Ζεὺς δὲ θεοδότης κατὰ γνώμην γε τὴν ἐμὴν καλεόμενος Παπαῖος* Herod. IV, 59.

¹⁴² KBo V 11 I 13, KUB II 2 III 26.

csak „atya“ jelentésű *Dadaš* volt.¹⁴³ A kis-ázsiai lui nyelven az Időjárásistent ugyanígy ^D *Datta*-nak nevezték.¹⁴⁴

A skytha euphemismus azonban, nemcsak jelentésére, de szóalakjára nézve is, egész szorosan egyes kis-ázsiai párhuzamok mellé csatlakozik. Bithyniában az Égistent *Ζεὺς Παπας*-nak, vagy *Παπῳος*-nak hívták.¹⁴⁵ Ugyanígy *Πάπας* volt a becéző neve a phrygiai Kybele szerelmesének is, akit az istennő eleinte (az ifjú-nak gyermekkorában) még *Ἄρις*-nak hívott (Diodor. Sic. III, 58).

A szó maga egyébként, mint férfi-személynév, Kis-Ázsia déli szakaszán meglehetősen elterjedt volt: (*Παπα* (m) lykaon.; *Παπας* (m) lykaon., phryg., kar., isaur., pamphyl.; (m) kil. 2. ? Jhrh. v. Chr. und später; *Παππας* (m) lykaon., phryg., kil., isaur. Sundw. 173).

A kis-ázsiai Hatti-állam theophor neveinek egyikéhez kapcsolódik még, látszat szerint, a skytha *Θαμμασάδας* isten neve is, mely elnevezés Herodotos értesítése szerint a hellén *Προειδέων*-nal azonoslényegű istenalakra vonatkozott (Herod. IV, 59). E szókomplexumnak különálló egységet képező *-μμασ-* tagja alaktanilag azonosnak látszó (azonban egyelőre megfejtetlen) hettita-kori párhuzamra mutat vissza. Az Időjárásisten nevével képzett theophor személynév: ékiratos szövegben ^{1D}U-mi-im-ma-áš,¹⁴⁶ hieroglyphikus „hettita“ felirásban ^{1a}U-mi-im-ma-áš.¹⁴⁷ Ugyanez az (alkalmasint igés) összetétel Kis-Ázsia praehellen tulajdonnevei közt is megvan: *Μιμας* (m) karisch? (lydisch), *Μιμας* lydischer Ortsname (Strabo 645) Sundw. 149.¹⁴⁸

Amennyiben a skytha Tenger-isten nevének fenmaradt egyéb változatai (*Θαμμασάδα*, *Θαμμασά*) mellett a fenti szókomplexum bizonyulna eredetinek, minden okunk megvolna rá, hogy ez esetben is kis-ázsiai vonatkozásokat lássunk.

Istennevek egyezéseivel egy sorban kell még megemlékeznünk bizonyos mythikus megszemélyesítésekről és sym-

¹⁴³ Helmuth Th. Bossert, Das hethitische Pantheon. AO VIII (1932—3), 300; B. Hrozný, Les inscriptions hittites hieroglyphiques. Praha-Paris-Leipzig, 1933. I, 59. 81.

¹⁴⁴ Sommer AU 435.

¹⁴⁵ P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen, 1896. 241.

¹⁴⁶ P. Meriggi.: Bossert, Dr. Helmuth Th.: Šantaš und Kupapa. OLZ XXXV. (1932) 659. Anm. 1.

¹⁴⁷ Helmuth Th. Bossert, Das hethitische Pantheon. AO VIII, 303.

¹⁴⁸ Vö. Helmuth Th. Bossert, I. m. 304.

bolikus ábrázolásokról is, melyek egy részről a skytha, más részről a kis-ázsiai régészeti anyagnak idetartozó csoportját egymással a legszorosabb rokonságba vonják. Ezek az emlékek a régészeti szakirodalomban hol mint egyszerű „állatábrázolások”, hol meg mint a „skytha művészet” és a „skytha műipar” termékei tárgyaltak eddig. Ezen ábrázolások tulajdonképeni tartalma azonban, maga az ősfogalom, mely ennek az u. n. művészetnek vagy műiparnak indítóokául szolgált, — mindmáig megközelítetlen maradt. Pedig éppen ezek az ily módon kifejezésre jutó kollektív ősfogalmak engednek mélyebb betekintést a skythaság szellemi műveltségének belső szerkezetébe.

Első tekintetre feltűnik, hogy a skytha régészeti leletek területén ezek a mythikus megszemélyesítések jellegzetes theromorph alakban öltöttek testet. Az elképzelésnek ezen formája, mint legközelebről számbajöhető területre, ugyancsak ebbe a sajátosan kialakult kis-ázsiai kultúrkörbe vezet. Itt ugyanis, a történelemelőtti időktől kezdve egészen a görögkorelőtti nagy államalakulatok szétbomlásáig, megszámlálhatatlan kultikus ábrázolás igazolja, hogy az egyes istenségeknek, égitesteknek és természeti jelenségeknek állati alakban való elképzelése általánosan elterjedt és hagyomány által szentesített szokás volt. Ilyen módon az égitestek közül a napban szarvast és kiterjesztett szárnyú sast, a holdban kecskét láttak. Megjelenésmódjuknál fogva egyes lélekhordó-állatok (hal, béka) is ide sorolhatók. A félelmetes sötét hatalmasságok, mint amilyen az éjszaka és a tél, ugyancsak bizonyos fantasztikus állati alakok (oroszlánfejű és madárfejű griff) által személyesítették meg. A sötétség és világosság mythikus harcában is ezek viaskodtak.

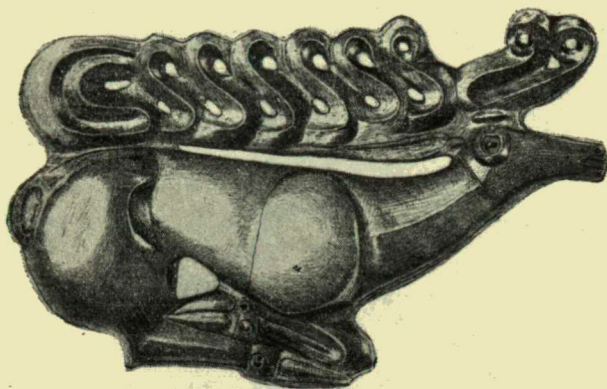
Egyenkint és összefüggéseikben pedig mindezek a skytha műveltségi-elemek, szoros kis-ázsiai párhuzamaikkal együtt, a következő egybehangzó eredettörténeti vallomásokat teszik:

Sz a r v a s-ábrázolások (álló és fekvő helyzetben) a skythaság egész települési területére nézve jellemzők (7. 8. ábra).¹⁴⁹

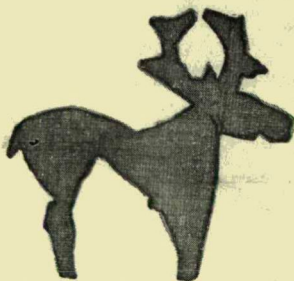
Elő-Ázsia és Európa ősnépeinek mythikus elképzelésében a

¹⁴⁹ ОИАК 1896. 58., Рис. 283. (Станица Ярославская, Кубанская область); ОИАК 1897. 13., Рис. 46. (Станица Костромская, Кубанская область); ОИАК 1902. 85., Рис. 191. Юртъ Усть Ладинской станицы-Екатеринодарскаго отдѣла, Кубанская область); ОИАК 1908. 30., Рис. 42; 118., Рис. 166. (Въ Ульскомъ аулѣ, Кубанская область) stb.

szarvas, mint a nap theromorph megszemélyesítése, gyakran a napkorongnak symbolikus ábrázolásával együtt, többhelyütt szerepelt.¹⁵⁰ Az elő-ázsiai kulturkörön belül megvolt az Eufrates-medencében (Tell Halaf) már a Kr. előtti 3. évezred elején,¹⁵¹ Kappadokia festett kerámiájában a napot jelképező koncentrikus

7. ábra.

8. ábra.

9. ábra.

7. ОИАК 1897. 17. РHC. 46. — 8. ОИАК 1902. 85. РHC. 191. —
9. Szarvas-ábrázolás a hattita glyptikában.

körökkel együtt Kr. e. kb. 2100—1700 között (Alishar III. rétegében),¹⁵²

¹⁵⁰ Dr. Georg Wilke, Kulturbeziehungen zwischen Indien, Orient und Europa. Leipzig, 1923 (Mannus-Bibliothek Nr. 10) 113—7.

¹⁵¹ Max Freiherr von Oppenheim, Der Tell Halaf. Leipzig, 1931. 129. 142—3. (Tafel 23 b).

¹⁵² H. H. von der Osten—Erich F. Schmidt, The Alishar Hüyük season of 1927. Part I. Chicago, 1930. Plate III. (Decorated Jar No. 3243· Period III).

majd később az újabb Hatti-birodalom életében s az ezt követő korban (Alişar IV. rétegében).¹⁵³ Kimutatható a hettita korszak korai glyptikájában (9. ábra),¹⁵⁴ Džerablus hettita-kori reliefjei között (10. ábra),¹⁵⁵ — továbbá a transkaukáziai Talyš, Orosz-Arménia és Helenendorf (jelizavetpolji korm.) vaskorszakeleji rétegében,¹⁵⁶ és Észak-Kaukázusban a vaskori kobáni sírmezőn.¹⁵⁷

10. ábra.

A skytha sírok leletanyagában igen sűrűn előforduló kiterjesztett szárnyú sas ábrázolása (11. 12. ábra)¹⁵⁸ ugyanebben a

¹⁵³ A. Götze, *Kulturgeschichte des Alten Orients*. München, 1933. 45.

¹⁵⁴ G. Contreau, *La Glyptique Syro-Hittite*. Paris, 1922. 178 (Planche XLV. Fig. 341); E. Chantre, *Mission en Cappadoce*. Paris, 1898. 161. (Fig. 147).

¹⁵⁵ Adana város múzeumában (Kis-Ázsia).

¹⁵⁶ Jacques de Morgan, *La préhistoire orientale*. Paris, 1927. III. 279. 296. 298. 311.

¹⁵⁷ Rudolf Virchow, *Das Gräberfeld von Koban*. Berlin, 1883. Atlas Taf. VIII. 13; Jacques de Morgan, *l. m.* III. 327. Fig. 336. 5.

¹⁵⁸ ОИАК 1872. 162—3 (Таб. III, 7—8); A. Furtwängler, *Der Goldfund von Vetersfelde*. Berlin, 1883. 24—5; ОИАК 1889. Таб. I, 21. 22; И. Толстой—Н. Кондаковъ, *Русскія древности въ пам-*

műveltségi körben talál analógiákra és megvilágító magyarázatra.

A kiterjesztett szárnyú sas ugyancsak a nap megszemélyesítése volt. Ábrázolása Elő-Ázsiában a legrégebb időkbe nyúlik vissza. Megvolt már Elam (Susa) festett kerámiájában (I. stylus),¹⁵⁹ majd a Kr. előtti 3. évezred véseteiben,¹⁶⁰ Šumer-földön Kr. e. 3000

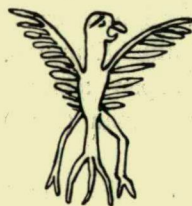
11. ábra.

12. ábra.

13. ábra.

14. ábra.

11. МАР 1894. Таб. III, 4. — 12. МАР 1911. 17. Табл. II. —
13. Кappadokia. — 14. Sas-ábrázolás a hattita glyptikában.

ятникахъ искусства. Санктпетербургъ, 1890. II, 97. Рис. 85 (изъ Александропольскаго кургана); II, 56. Рис. 41. (изъ Семибратнаго кургана); III, 133 (Новочеркасскъ); ОИАК 1892. 9. Рис. 4. (Талаевскій курганъ—Симферопольскій уѣздъ, Таврическая губ.); А. Лаппо-Данилевскій-В. Мальмбергъ, Древности Южной Россіи. Курганъ Карагодеуашхъ. МАР. 1894. Таб. III, 4 (Vö. még Таб. III, 5); ОИАК 1903. 31. Рис. 32. (Херсонесъ-Таврическая губ.), 1903. 117. Рис. 218(село Журовки—Кіевская губ.); ОИАК 1909/10. 136 Рис. 204. („Орель“ курганъ—Таврическая губ.); Евг. Приднѣкъ, Мельгуновскій кладъ 1763. года. МАР No 31. 1911. 17. (Табл. II); М. Rostovtzeff, I. m. Plate VI. (Kelermes, Kuban, VI. Cent. B. C.).

¹⁵⁹ Dr. G. Contenau, Manuel d'archéologie orientale. Paris, 1931. II. 604 (Fig. 408).

¹⁶⁰ Dr. G. Contenau, I. m. I. 442. (Fig. 307).

körül,¹⁶¹ az Eufrates felsőfolyásán (Tell Halaf),¹⁶² Kappadokia glyptikájában a Kr. előtti 3. évezred végén (13. ábra),¹⁶³ s a hettita glyptika II. korszakában (Kr. e. 1600—1100 között) (14. ábra).¹⁶⁴ Ennek a napot megszemélyesítő sasnak a Hatti-földön temploma („Temple de l'Aigle”), kultusza is volt, és a meghalt fejedelem lelkét ez vitte fel az égbe.¹⁶⁵ Hogy ez a sas a Napistenséggel mily szoros kapcsolatban állott, kitűnik a Telipinuš-monda mythikus elemeiből is. Midőn e monda szerint a Tenyészetisten (Telipinuš) a földről eltűnt, s utána minden élet enyészetnek indult, felkutatására a Napisten a sast küldötte el.¹⁶⁶ Ezen sasmadár symbolikus ábrázolása a Hatti-állam összeomlása után Phrygia sírkövein még jó soká szerepelt.¹⁶⁷ A Kaukázustól északra, legelső ízben a vas-korszak elején, a kobáni sírmezőn (Kambulta) lépett fel.¹⁶⁸

Skytha területen a nap-symbolumok egy messze földön elterjedt másik alakjával is találkozunk, és ez a horogkereszt (svastika) (15. ábra).¹⁶⁹

Elő-Ázsiában ez a symbolum már a kora történelemelőtti időben feltűnt. Elamban, Susa legelső rétegében, a Kr. előtti 4. évezred közepén találkozunk vele.¹⁷⁰ A Hatti-földön szövet-ornamentum alakjában (Ivriz),¹⁷¹ és a glyptikában lép fel. (16. ábra).¹⁷²

¹⁶¹ U. o. I. 281. (Fig. 112); Morris Jastrow, *Bildermappe zur Religion Babyioniens und Assyriens*. Giessen, 1912. No. 135. 163.

¹⁶² Max Freiherr von Oppenheim, I. m. 134. 162. (Taf. 19a. 39b.).

¹⁶³ Dr. G. Contenau, I. m. II. 813. (Fig. 571. 572); G. Contenau, *La Glyptique Syro-Hittite* 96. (Planche XI. Fig. 64), 97. (Planche XII. Fig. 74); E. Chantre, *Mission en Cappadoce*. 161. (Fig. 149).

¹⁶⁴ G. Contenau, *La Glyptique Syro-Hittite*. 154. (Planche XXXI Fig. 210).

¹⁶⁵ U. o. 143.

¹⁶⁶ A. Götze, *Kulturgeschichte des Alten Orients*. 135.

¹⁶⁷ G. Contenau, *La Glyptique Syro-Hittite*. 143.

¹⁶⁸ И. Толстой—Н. Кондаковъ, I. m. III. 119—120.

¹⁶⁹ И. Толстой—Н. Кондаковъ, I. m. II. 104. Рис. 91. (изъ Краснотуттскаго кургана — по дорогѣ изъ Екатеринославля въ Никополь).

¹⁷⁰ Dr. G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale*. I. 397—8. (Fig. 181).

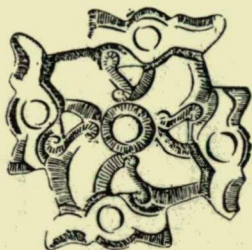
¹⁷¹ L. Messerschmidt, *Corpus inscriptionum Hettitarum*. II. Berlin (Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. 1900. 5) Taf. XXXIV.

¹⁷² Magángyűjteményekben.

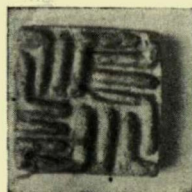
Transcaucasiában Talyš, Akthala és Helenendorf (jelizavetpolji korm.) vaskoreleji sírmezőiről ismerjük.¹⁷³ És ugyancsak a vaskor elején bukkan fel legelőször a Kaukázus hegyei között (a tiflisi kormányzóság területén) is.¹⁷⁴

A skytha régészeti anyag leltárában mythologiai vonatkozás rejlik még a kecske ábrázolása körül is (17. ábra).¹⁷⁵

Ebben az állatábrázolásban az égitestek közül, a mythos-képződések egyik legalkalmasabb tárgyának, a holdnak theromorph megszemélyesítése tükröződik vissza. Különösképen Elő-Ázsia és az egei szigetvilág mutat fel ebben a mythologiai körben gazdag tenyészetet.¹⁷⁶ A kecske, merész ívelésű szarvával (Mondhorn), Elam

15. ábra.

16. ábra.

15. Krasnokutskij kurgan. — 16. Horogkereszt a hettita glyptikában.

(Susa) festett kerámiájának (I. korszak) egyik jellegzetes motívuma volt.¹⁷⁷ Ez az állatkép a Mitanni-állam területén (Kerkuk) a Kr. előtti XVI—XIV. század glyptikájában is párhuzamosan szerepelt a többi symbolummal.¹⁷⁸ A Hatti-földön, az észak-sziriai Zindžirli mythikus ábrázolásai közt, a Kr. előtti XIV—XII. század körül,

¹⁷³ Jacques de Morgan, *La préhistoire orientale*. III. 282. 297. 311.

¹⁷⁴ ОИАК 1889. 75. 1890. 107. (Тли—Тифлисская губ.).

¹⁷⁵ ОИАК 1902. 85. Рис. 190. (Юръ Усть-Ладинская станица Екатеринодарскій отдѣлъ, Кубанская область); Dr. Max Ebert, *Südrussland im Altertum*. Bonn u. Leipzig, 1921. 112. Abb. 42. (Litoj-kurgan bei Jelizavetgrad—Gouv. Cherson).

¹⁷⁶ Dr. Georg Wilke, *Kulturbeziehungen zwischen Indien, Orient und Europa*. 129—132.

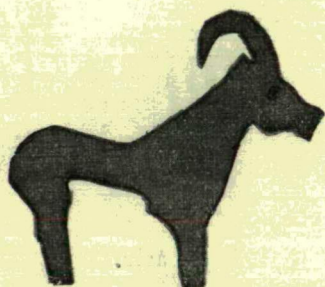
¹⁷⁷ Jacques de Morgan, *I. m.* III. 56. (Fig. 71, 2. 3.).

¹⁷⁸ Dr. G. Contenau, *La civilisation des Hittites et des Mitanniens*. Paris, 1934. 109. (Fig. 6); Dr. G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale*. II. 1027. (Fig. 718).

ugyancsak megállapítható.¹⁷⁹ Megvolt a hettita korszak glyptikájában is (18. ábra).¹⁸⁰ Transcaucasiában a vaskorszak kerámiai ábrázolásain fordul elő (Helenendorf, Jelizavetpolj közelében).¹⁸¹ A Kaukázusban szintén már csak a vaskori kultúrrétegben jelent meg.¹⁸²

Bizonyos fantasztikus állatábrázolások a skytha kultúrkörre letagadhatatlan elő-ázsiai kulturbélyeget nyomnak. Ezeknek egyik jellegzetes fajtája az oroszlánfejű griff (19. ábra).¹⁸³

Akkad skulptikus és glyptikai ábrázolásaiban az oroszlánfejű griff (geflügelter Drache mit Löwenkopf; Löwengreif) tulajdonképpen Nergal-nak (Ne-uru-gal „Herr der grossen Wohnung“), a halottak birodalma urának megjelenítésére szolgált. Egyik legrégebbi ábrá-

17. ábra.

18. ábra.

17. ОИАК 1902. 85. Рис. 190. — 18. Kecske-ábrázolás a hettita glyptikában.

zolása Meli-Šipak korából (kb. Kr. e. 1204—1189) maradt ránk.¹⁸⁴ Ő volt a halál istennőjének férje, és kozmikus megnyilatkozásai

¹⁷⁹ Dr. G. Contenu, Manuel d'archéologie orientale. II. 995. (Fig. 689)

¹⁸⁰ Magángyűjteményemben: G. Contenu, La Glyptique Syro-Hittite Paris, 1922. 42.

¹⁸¹ Jacques de Morgan, I. m. II. 311. (Fig. 317, No 8).

¹⁸² Rudolf Virchow, Über die culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus. Berlin, 1895. 35. (Fig. 4. No 8. 9).

¹⁸³ ОИАК 1892. 90. Рис. 5. (Талаевский курганъ—Симферопольский уездъ, Таврическая губ.); ОИАК 1898. 30. Рис. 42. (Ульский ауль—Майкопский отдѣлъ, Кубанская область); И. Толстой—Н. Кондаковъ, Русскія древности. II. 94. Рис. 78. (с. Александрополь—Екатеринославская губ.).

¹⁸⁴ Morris Jastrow, Bildermappe zur Religion Babyloniens und Assyriens. Giessen, 1912. 14. 15. No 31. — Vö. még Abb. 38. 120. 143. 144. 145. 202.

közé tartozott az éjszaka és a tél, a horizontalatti nap (vagyis a téli nap), a hold forgásában pedig a fogyó hold utolsó fázisa.¹⁸⁵ Homlokán bikaszarvú változata (gehörnter Löwengreif) megvolt az Eufrates felsőfolyásán Tell Halafban,¹⁸⁶ a chattiföldi Zindžirliből azonban (a Kr. e. XIV—XII. századból) az akkad elképzeléssel mindenben azonos oroszlánfejű griff reliefjét ismerjük.¹⁸⁷

A madárfejű griff a fantasztikus lények skythaföldi ábrázolásának különálló csoportját képezi (20. ábra).¹⁸⁸

A madárfejű griff ábrázolása megvolt már Elamban (Susa)

19. ábra.

(ОИАК 1892. 90. Рис. 5)

Kr. e. 3000 körül,¹⁸⁹ majd később Assyriában.¹⁹⁰ Ugyanezen fantasztikus lénynek hasonló alakját, részint skorpiófarkú válfaját, az

¹⁸⁵ Dr. Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur. Leipzig, 1913. 279.

¹⁸⁶ Max Freiherr von Oppenheim, I. m. 150. Taf. 31a.

¹⁸⁷ Dr. G. Contenu, Manuel d'archéologie orientale. II. 991. (Fig. 685).

¹⁸⁸ И. Толстой—Н. Кондаковъ, Русскія древности. II. 151. Рис. 129. (изъ Чертомлыцкаго кургана); ОИАК 1898. 30. Рис. 42. (Ульскій ауль—Майкопскій отдѣлъ, Кубанская область).

¹⁸⁹ Dr. G. Contenu, Manuel d'archéologie orientale. I. 395. (Fig. 295)

¹⁹⁰ Morris Jastrow, Bildermappe Abb. 64. 195.

Eufrates felsőfolyása vidékén Tell Halaf reliefjein is megtaláljuk.¹⁹¹ Előfordul a Mitanni-állam glyptikájában is (Kerkuk),¹⁹² a Hatti-föld pecséthengerein azonban sokkal jelentékenyebb szerepkörhöz jutott. Jellemző, hogy a hattita glyptikában, mint erősen helyi színezettel bíró ábrázolás, egyenest az oroszlánfejű griff helyébe lépett. A Hatti-földről, a Kr. előtti 2. évezred folyamán, messze továbbterjedt az Egei-tenger partvidékei mentén (21. ábra).¹⁹³

A madárfejű griffnek művészies bronz-ábrázolását Urartu régészeti anyagából is ismerjük.¹⁹⁴

A mythikus tárgyú skytha ábrázolások közt a napnak, holdnak és a sötétség démoni hatalmainak megszemélyesítése nemcsak

20. ábra.

21. ábra.

20. Čertomlyk (I. Tolstoj—N. Kondakov II, 151.) — 21. Madárfejű griff a hattita glyptikában.

külön-külön jut érvényesülésre, hanem ugyanezek a tényezők bizonyos nagyobb, összetett kompozíciókban is előfordulnak. Az u. n. skytha állatviaskodások jelenetei ezek, melyekben rendszerint a felsorolt mythikai elemek szerepelnek. Gyakori tárgya az ilyen állatviaskodásnak az a jelenet, midőn az oroszlánfejű vagy madárfejű griff a kecskét marcangolja (22. ábra).¹⁹⁵ Az ábrázolás természetmythologiai tartalmát, az elmondottak után, nyilvánvalóan az égbolton világló holdnak a sötétség démona által való elnye-

¹⁹¹ Max Freiherr von Oppenheim, I. m. 150. Taf. 31b.

¹⁹² Dr. G. Contenau, Manuel II. 1027. (Fig. 720).

¹⁹³ G. Contenau, La Glyptique Siro-Hittite. 147—8. (Planche XXXII. Fig. 215); Dr. G. Contenau, Manuel II. 949. 950. 951. (Fig. 656. 659. 662).

¹⁹⁴ C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. 96 (Fig. 66).

¹⁹⁵ ОИАК 1898. 30. Рис. 42. (Ульскій ауль — Майкопскій отдѣлъ, Кубанская область); Dr. Max Ebert, Südrussland im Altertum. 123. Abb. 49. (II. Kurgan der „Sieben Brüder“ — unweit des Kubandeltas).

letése, általánosságban pedig a sötétségnek a világossággal vívott harca tölti ki.

E természetmythologiai tárgyú állatviaskodásra Elő-Ázsia archaeologiai leletanyaga számos párhuzamot nyújt. Különösen a hettita glyptikában találkozunk a griff és kecske viaskodásának gyakori ábrázolásával.¹⁹⁶ Ugyanezen két mythikus állatalak harca megvan a Mitanni-föld glyptikájában is (Kerkuk).¹⁹⁷ A madárfejű griff és kecske harca egy assyr királyi ruha ornamentumai közt szintén előfordul (Nimrud), azonban ehelyütt alkalmasint kívülről jött hettita kulturhatást kell látnunk.¹⁹⁸

A skytha állatábrázolások egy másik csoportjában ez ősnép

22. ábra.

(ОИАК 1898. 30. Рис. 42).

szellemi műveltségének egyéb, történelemelőtti időkig visszanyúló elemei jutottak kifejezésre. A kezdetleges 'lehelet-lélek' fogalmának bizonyos gyorsmozgású vagy borzalomkeltő állatalakokban, mint lélekhordó állatokban (Seelentiere) való megtestesülései ezek, melyek a néplélektan általános törvényszerűségei szerint, az ugyancsak kezdetleges totem-fogalommal hozhatók kapcsolatba.¹⁹⁹ Ebbe a fogalomcsoportba sorolandó a skytha sírleletek régészeti anyagában többször megismétlődő hal,²⁰⁰ különösen pedig a béka feltűnően eredeti symbolikus ábrázolása (23. ábra).²⁰¹

¹⁹⁶ G. Contenau, La Glyptique Syro-Hittite. 148.

¹⁹⁷ G. Contenau, Manuel II. 1027 (Fig. 720).

¹⁹⁸ Morris Jastrow, Bildermappe No 64.

¹⁹⁹ Wilhelm Wundt, Elemente der Völkerpsychologie. Leipzig, 1913. 189. 211. 409.

²⁰⁰ Dr. Max Ebert, Südrussland im Altertum. 119. Abb. 45. (Vettersfelde). 163. 164. — Elő-ázsiai párhuzamaira nézve vö. Georg Wilke, Kultur-

A béka megjelenítése a hettita glyptikában teljesen azonos stylizálással történt. Ugyanezen kulturterületről a naturalisztikus ábrázolásból a symbolizáló kifejezésbe való átmenetnek egy igen tanulságos példánya is maradt. E chatti földi párhuzamok kora: az itteni glyptikának I. korszaka, vagyis a Kr. előtti 2400—1550 közti idő (24. 25. ábra).²⁰² A glyptika terén való naturalisztikus ábrázolása szórványosan megvolt Akkadban is.²⁰³

A Skytha-földet egy-némely kultikus szokás is erős szálakkal köti az elő-ázsiai kulturabölcsőhöz. Ezeknek egyike a jellegzetes skytha kardkultusz, a hoplolaria. Herodotos (IV, 62) értesítése alapján tudjuk, hogy a skythák Ares tiszteletére járasonként rőzsenyalábokból nagy halmot raktak. „Erre a szent halomra minden egyes járás egy régi vaskardot állít fel, és ez azután Aresnek isten-

23. ábra.

24. ábra.

25. ábra.

23. MAP 1894. 62. Таб. II, 4. — 24. (Contenau XI, 60). —
25. (Contenau XI, 62).

képe. Ennek a kardnak évenként marha- és lóáldozatokat hoznak, sőt ennek még többet áldoznak, mint a többi istennek. A hány száz ellenség élve kezeik közé kerül, minden százból egy embert föláldoznak ...²⁰⁴

beziehungen 139. 141. 142; Jacques de Morgan, I. m. III. 82. (Susa), 323. (Koban); W. H. Ward, The seal cylinders of Western Asia. Washington, D. C. 1910. 411. (Babylonia, Hatti-föld).

²⁰¹ А Лаппо-Данилевский—В. Мальмбергъ, Древности Южной России. Курганъ Карагодеуашхъ. MAP. 1894. 62. Таб. II, 4.

²⁰² G. Contenau, La Glyptique Syro-Hittite. 96. (Planche XI. Fig. 60. 62).

²⁰³ W. H. Ward, I. m. 411. — Vö. Georg Wilke, I. m. 145—9.

²⁰⁴ Geréb József, Herodotos történeti könyvei. Budapest, 1893. II. 28. — Vö. Dr. Max Ebert, I. m. 102—3.

Scythia Europaea népeiről ugyanezt a kultuszt Pomponius Mela is említi: „Mars omnium Deus; ei pro simulacris enses et cinctoria dedicant, hominesque pro victimis feriunt.” (II, c. 1 127-9). — Vö. még C. Julii Solini Polyhistor, seu rerum orbis memorabilium collectanea. Cap. XXV (De Scytharum moribus).

Ammianus Marcellinus (a. Kr. u. IV. században) a dél-oroszországi alánokról írja: „nec templum apud eos visitur aut delubrum, ne tugurium quidem culmo tectum cerni potest. sed gladius barbarico ritu humi figitur nudis eumque ut Martem regionum, quas circumcitant, praesulem verecundius colunt” (XXXI. 2, 23).²⁰⁵

A kardkultuszra, legközelebbeső területen, Kis-Ázsiában látunk igen régi időkbe visszanyúló analógiákat. Kappadokiában (Kültepe) a Kr. előtti 20. századból származó assyr ékiratos emlékek arról szólnak, hogy az itteni assyr gyarmatosok (kereskedők) az ég és föld királyának (a summus deus-nak), Aššurnak kardja előtt szoktak tanúságot tenni, s peres ügyekben a város szintén ezen Aššur kardja előtt mondott ítéletet.²⁰⁶ A chatti-földi hoplolaria emlékét egy sziklábavéssett hatalmas, földfelészúrt törpenge relíeffe őrzi (Jazyly Kaja), melynek felül kiálló markolatát hegyessüvegű ifjuarcú istenfej és mellel egymásnak fordított oroszlánok díszítik. A skulptura keletkezési kora kb. a Kr. előtti XIV.—XIII. század volt.²⁰⁷

Néhány fontosabb skytha kultúraelem kapcsolatai felett tartottunk itt szemlélt. Ezt az elemző vizsgálatot tovább is kiterjeszthetnénk. A párhuzamok felsorakoztatását jobban is kimélyíthetnénk.²⁰⁸ E skytha kulturkörre leginkább jellemző néhány kultúraelemnek kiolvasható vallomása azonban a szóbanforgó kérdés lényegére

²⁰⁵ A hunok („gladius Martis” Jordanes, De Getarum sive Gothorum Origine. c. 34), avarok, régi bolgárok kardkultuszára, és Székelyföldön a XIII.—XV. században földbe szúrt kardok szerepére vonatkozólag vö. Nagy Géza, A szkithák nemzetisége. Budapest, 1895. (Néprajzi Füzetek 3.) 48—50.

²⁰⁶ Dr. Georg Eisser—Dr. Julius Lewy, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe. MVAG (E. V.) 33. Bd. (1930). 285—6. 313.

²⁰⁷ Dr. G. Contenau, Manuel II. 971. (1965). (P. Couissin, Le Dieu-Épée de Isili-Kaia et le culte de l'épée dans l'antiquité. Revue archéologique, 1928. 109—135).

²⁰⁸ További kis-ázsiai művelődéstörténeti kapcsolatokra vonatkozólag vö. M. Rostovtzeff, I. m. II. 49—60.

már eddig is egész határozott ujjmutatással szolgált. Mindezek a fenttárgyalt kulturaelemek ugyanis egyöntetűen ugyanarra a k i s - á z s i a i őshazaterületre mutatnak, ahol eme skytha törzseknek is tulajdonképeni őshazája volt. Mert ezek a Dél-Oroszországba importált új műveltségi elemek, néptörténeti törvényszerűségek alapján, nem is jöhettek volna más földről, mint ahonnan eme jellegzetes kultúra hordozója, a skytha népelem, maga is kiindult.

3. A nyelv.

A skythákat az indogermánisztika irodalmában egy évszázad óta (J. K. Zeuss, *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. München, 1837. megjelenésétől kezdve, különösen pedig K. Müllenhoff, *Über die Herkunft und Sprache der Skythen und Sarmaten*. Monatsberichte der preuss. Akad. d. Wiss. (VIII) 1866. megállapításai alapján) iráni ethnikumnak, nyelvüket iráni nyelvnek tartják. Midőn azonban M. Vasmer e tekintélyesmultú skytha kutatás nyelvészeti eredményeit a *Reallexikon der Vorgeschichte* XII (1928) 236—248. lapjain összefoglalta, a skytha-iráni nyelv-rokonság igazolására, mindössze nem több, mint csak 6 olyan szóalakot tudott felmutatni, melynek iráni eredete szerinte is biztosítottnak látszott. Ezek: az *Ἐνάρεες*, *Οἰόρπαρα*, *Παραλάται* népezaz törzsnevek, továbbá a *-πείρης*, *-ξαις* és *Ἀρια-* személynévrészek (I. m. 240). A skytha nyelvmaradványok bilingvis és quasi bilingvis adatainak legnagyobb és legbecsesebb részével, — melyben pedig, mint minden hasonló esetben, a legtöbb bizonyító érték rejlik —, az iránisták sajátágosmódon semmire sem mentek. Feltűnő mégis, hogy ez a kiáltóan szegényes eredmény mindezideig senkit sem ösztönzött arra, hogy valami kielégítőbb megoldást esetleg más irányban kellene keresni.

Pedig ha még ezeket a végleg biztosítottak vélt iráni párhuzamokat is további vizsgálat tárgyává tesszük, számuk végeredményképen még kisebbre zsugorodik össze.²⁰⁹ Elfogadható iráni nyelvmaradvány, a szorosan vett skythasággal kapcsolatban, csak az *Ἐνάρεες*, *Ἀρια-* és *-πείρης*. A skytha törzskötelékben élő *Ἐνάρ-*

²⁰⁹ Az amazonok *Οἰόρπαρα* (= „ἀνδροκτόνοι”) neve iráni eredetű ugyan, de ez az elnevezés nem az asianus skytháktól, hanem az iráni nyelvű sauromatáktól származhatik. A *Παραλάται* törzsnév és a *-ξαις* személynévész ellenben asianus skytha-nyelvi elemeket tartalmaz.

οεεs neve valóban vitán felül álló iráni megnevezés volt. *Ἀριαπειθης* skytha király neve (Herod. IV, 76. 78) hasonlóképpen iráni eredetűnek látszik (**arya-paēsa-* „von arischer Gestalt“).²¹⁰

Ez az egy-két iráni eredetű tulajdonnév azonban semmivel sem mond többet, mint csak annyit, hogy úgy látszik Herodotos korában (ezt a körülményt különösképpen hangsúlyoznunk is kell) a királyi skytha törzsszövetségben már iráni-nyelvű népelemek is voltak. Ez a néhány szórványos adat azonban, mely sociológiai szempontból bármennyire is fontos, magának a skytha nyelvnek eredetkérdését a maga egészében még korán sem oldja meg.

A kutatás ellenben a dolgok természeténél fogva ezen a téren is ugyanazon irányba vezet, amerre az anthropológiai és művelődéstörténeti tényezők, sőt maguk az írott történelmi dokumentumok is, a skythaság kiindulási területét megjelölték. Ez a nyelvterület a kis-ázsiai Hatti-állam határain belül volt.

Mielőtt azonban a skythaság ismert nyelvmaradványainak vizsgálatához foglalkozunk, a rendelkezésünkre álló ékiratos kútfők megkérdezésével meg kell állapítanunk, hogy Kis-Ázsia déli szakaszán, ahova anthropológiai és művelődéstörténeti párhuzamaink visszanyúlnak, a skythaságnak északra való elvándorlása előtt, az itt uralkodó népréteg milyen nyelven beszélt?

Amint már fentebb is láttuk, a kis-ázsiai Hatti-állam legszámottevőbb ethnikai alkotóeleme, az u. n. *chatti* (helytelenül *proto-chatti*) nyelven beszélő népréteg volt. A kül-tepei assyr ékiratos emlékek tulajdonnevei után ítélve, ez volt Kis-Ázsia őslakóinak legrégebbi időktől fogva ismert nyelve. Ez ősi nyelv emlékei gyanánt, a történelmi Hatti-állam területéről, a boğazköyi ékiratos emlékek közt, már terjedelmes összefüggő szövegek (KUB I 17, KUB XVII 28, KUB XII 8, KUB I 14, KBo II 24, KBo II 25, A. Götze VBoT Nr. 126), és különös jelentőséggel bíró bilingvis szövegek (KUB II 2, KUB XXIV 14, Bo 546, KBo V 11, A. Götze VBoT Nr. 73) is vannak.

E rendkívül komplikált szerkezetű nyelv azonban, első írott

²¹⁰ *Σπαργαπειθης* skytha és agathyrs király neve (Herod. IV, 76. 78) is valószínűleg ide vonható még (*sparagapaēsa-* etwa „von jugendlicher Gestalt“. Vö. *Σπαργανλονς* massageta szn. Herod. I, 211. 213). — Tetszetős a Dnjeszter-folyó *Τύρης* (*Τύρας*) nevének (Herod. IV, 11 stb.) iráni magyarázata is: *tūra-* „ungestüm, schnell“, kurd *tūr* „wild, unbändig“.

emlékeink felbukkanása óta egész a legújabb időkig, minden spekulatív megfejtési kísérletnek dacosan ellentállott. Ez eredetileg polysynthetikus nyelv szerkezetének teljes félreismerése²¹¹, s ez őś-anatóliai kulturnyelvnek, hol az afrikai nyelvekkel²¹², hol meg a kaššuval és šumerrel való meddő egybevetési kísérlete²¹³ ebben az egész körben nemcsak teljes sötétséget idézett elő, hanem egy egészséges kutatási irány kibontakozásának még csak lehetőségét sem ígerte.

A boğazköyi ékiratos emlékek *ha-at-ti-li* (chatti) nyelvének megfejtése az élő asianus (kaukázusi) nyelvek bevonása által vált lehetségessé. A Kis-Ázsia földjén kihalóban lévő pākhy (ubych) nyelv tanulmányozása során, az 1930. év folyamán feltűnő morfológiai és lexikális összefüggéseket sikerült észrevennem ezen végpusztulásnak indult kaukázusi nyelv és az ékiratos chatti nyelv között. E megfigyeléssel a rejtély megoldása felé járhatónak ígérkező új út nyílt meg. Maga a rejtély kulcsa, a pākhy nyelv azonban részleteiben akkor még ismeretlen volt. A róla szóló régebbi tanulmány, mely A. Dirr-től származik²¹⁴, tudománytalan hangtani felvételével, meg nem értett nyelvtani szerkezetével, sok helyütt teljesen goromba lexikális félreértéseivel, és mindenek fölött hiányos vázlatyszerűségével, finom részletekig menő nyelvelemzés céljára teljesen hasznavehetetlennek bizonyult. Mindenek előtt ez egyébként is a kihalás szélén álló pākhy-nyelv megmentése és pontos felvétele vált első sorban sürgős feladattá. A chatti nyelv megfejtésének ezen előmunkálata gyanánt jött létre tehát, fáradságos helyszíni kutatások árán, nyelvmonographiai munkám: *Die Pākhy-Sprache*. Chicago, 1934. SAOC N° 9.²¹⁵ E nélkülözhetetlen

²¹¹ E. Forrer, *Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches*. ZDMG-NF. Bd. 1. Heft 2 Leipzig, 1922. 228–241.

²¹² S. Christian, *Anthropos* 16/17 (1921/1922) 584; Arthur Ungnad, *Luwisch=Lykisch*. ZA. NF 1 (1924) 5; Albrecht Götz, *Das Hethiter-Reich* (*Der Alte Orient*. Bd. 27. H. 2) Leipzig, 1928. 10. — Vö. Albrecht Götz, *Kulturgeschichte des Alten Orients*. München, 1933. 50.

²¹³ E. Forrer, *Stratification des langues et des peuples dans le Proche-Orient préhistorique*. JA. T. CCXVII (1930) 229. 234.

²¹⁴ A. Dirr, *Die Sprache der Ubychen*. Caucasica. Fasc. 4. Leipzig, 1927.

²¹⁵ Vö. a mű nem elfogulatlan ismertetését; C. F. Lehmann-Haupt, *Von aussterbenden vorderasiatischen Sprachen*. *Miscellanea Orientalia dedicata Antonio Deimel* (*Analecta Orientalia* 12) Roma, 1935; G. Deeters, *OLZ* (Bonn) 1936. April.

segédeszköz útmutatása mellett a chatti nyelv most már csaknem a maga teljes szerkezetében megközelíthető lett. Különösen a bilingvis (chatti és hettita) szövegek elemzése és fordítása szolgált magának a megfejtésnek próbaköve gyanánt.²¹⁶

A chatti nyelv megfejtése után most már számos, eddig homályban maradt történeti és művelődéstörténeti kérdés nyer váratlan megvilágítást.

Mindenek előtt is megállapíthattuk, hogy a pākhy (ubych) nyelv az ékiratos chattival mind morphológiájában, mind szókincsében igen szoros rokonságot mutat. Ez a rokonsági kapcsolat azonban természetszerűen nem kizárólag erre az egyetlen nyelvre szorítkozik, hanem kiterjed az egész északnyugat-kaukázusi nyelvcsoportha, amelyhez a pākhy nyelven kívül az *abchaz* és *čerkes* is (abadzech, kabard, šapsug tájszólásaival egyetemben) tartozik.²¹⁷ Magának a pākhy nyelvnek phonetikája, különösen pedig mássalhangzó-rendszere gazdag változatosságban képzett forte-explosíváival, explosíváival, spiransaival, sibilansaival rendkívül finom hangárnyalatok kifejezésére képes. E hangváltozatokban azonban nem szabad pusztán csak hangképzésbeli túltermelést látnunk. Minden egyes hangváltozatnak ugyanis a nyelvben egyszersmind jelentésmódosító rendeltetése is van. Az egyes mássalhangzók explosívításának foka, aspirált vagy nem aspirált színezete, palatalizált vagy nem palatalizált változata stb. az egyetlen szótagból álló alapnévszóknak, vagy legtöbbször egyetlen mássalhangzóból álló igeigyeknek teljesen más jelentést kölcsönöz.²¹⁸ Ezeknek a finom hangtani különbségeknek megállapítása és lejegyzése az elméletileg és gyakorlatilag képzett phonetikust is lépésről-lépésre nehéz feladatok elé állítja. Mily rendkívüli nehézségek előtt állhatott azonban az a Kr. e. 2. évezredbeli írődeák, akinek az e célra elégtelen ékírásjegyekkel kellett e feltűnően gazdag hangállományt kifejeznie? Főként pedig mily módfeletti nehézségekkel kellett megküzdenie annak, akinek ez ékiratos chatti-nyelvű szövegeket el kellett olvasnia, s azt minden kétértelműség elkerülése nélkül, meg kellett értenie?

Nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a szinte leküzdhetet-

²¹⁶ Julius von Mészáros, *Die Chatti-Sprache* (Kéziratban).

²¹⁷ R. von Erckert, *Die Sprachen des kaukasischen Stammes*. Wien, 1895. I, 16–7. II, 262; Adolf Dirr, *Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen*. Leipzig, 1928. 38–56.

²¹⁸ Julius von Mészáros, *Die Pākhy-Sprache*. Chicago, 1934. 37–40.

lenül nehéz hangrendszerű, komplikált morphológiájú polysyntheticus nyelv sohasem lett a Hatti-állam hivatalosan használt irodalmi nyelvénél. A dolgok természeténél fogva nem lehetett azzá. Ez a nyelv ugyanis kizárólag csak az emberi organum által juttatható tökéletes kifejezésre. Az akkori idők ismeretes írásfajtája, az ékírás, ezen nehéz kiejtés megrögzítésére teljesen alkalmatlan volt. Megmaradt tehát a történelemelőtti idők óta meggyökeresedett érintkezési nyelvnek. Közvetett dokumentumok (helynevek, személynévek, udvari méltóságnevek, udvari jelszóhasználat) alapján tudjuk, hogy mint ilyen érintkezési nyelv a széles néprétegektől kezdve a fejedelmi udvarig, birodalomszerte használatban volt. De maguk a legfőbb istenségek is ugyanezen a nyelvterületen születtek. A velük való liturgiabeli érintkezésben, a hymnusok nyelvén is ugyanez a chatti nyelv maradt meg. Érthető azonban, hogy az írődéakok ezt a nehezen leírható liturgiai nyelvet, egyik-másik esetben, könnyebb megérthetés kedvéért, interlineáris hettita fordítással látták el. E bilingvis chatti szövegek keletkezésének kizárólag ily hangtani és nyelvmorphologiai nehézségekből adódó elemi okai voltak.²¹⁹

Ez a kétnyelvűség azonban, alkalmasint nem csupán ezekben az irodalmi emlékekben nyilatkozott meg. Valószínűleg a birodalom népének jelentékeny része maga is kétnyelvű lehetett. Máskép nem is magyarázhatnánk meg a hivatalos hettita nyelvnek olyannyira szembetűnően keverék jellegét. A hettita szókincs ugyanis, különösen a kulturfogalmak kifejezései közt, teli s tele van chatti eredetű jövevényszókkal.

Ezt az állami, hivatalos dokumentumok szövegeiből ismert második u. n. „hettita“ (vagy „hethita“) nyelvet, a skythaság néptörténeti kutatása közben, figyelmen kívül kell hagynunk. Ez az „írkokok nyelve“ („the language of the scribes“ EME ŠA LU₂MEŠ DUP Liverpool Annals of Archaeology, III, 3, pl. XXVI, I, 12)²²⁰ az ismeretes skytha nyelvmaradványokkal semmiféle közvetlen összefüggést sem mutat.

Ezek a hettita-nyelvű szövegek azonban, mint ősi chatti-

²¹⁹ A. Götze azt hiszi, hogy a chatti nyelv a Kr. e. 2. évezredben már kihalt, s ez a körülmény tette volna szükségessé azt, hogy az egyes chatti szövegeket interlineáris hettita fordítással lássák el. Kulturgeschichte des Alten Orients. 49.

²²⁰ A. H. Sayce, Hittite and Moscho-Hittite. RHA. I (1930) 4.

nyelvi elemek közvetítői, esetről-esetre mégis nagy segítségünkre vannak. E hivatalos nyelven megfogalmazott dokumentumok ugyanis nagyszámú chatti-eredetű személy- és helynevet őriznek. Ezekben sűrűn megismétlődő, fontos nyelvtani elemek tűnnek elő. A hettita nyelv szókincse továbbá igen sok chatti-eredetű közszót is tartalmaz. Mindezt a közvetett úton megőrzött értékes chatti nyelvanyagot kutatásunk során természetesen fel kellett használnunk (pl. *arun* tenger; *qu* forrás; *vxa* oroszán?).

Ez a birodalmi hivatalos nyelv, melynek voltaképpen még csak nevét sem ismerjük, s melyet csak jelenkori irodalmi konvenció alapján neveznek „hettita“-nak²²¹, a Hatti-állam felbomlása után (Kr. e. 1200 körül) szemünk elől mindörökre eltűnt.²²²

A chatti-nyelv élete ellenben, új név alatt, az egész skytha korszakon keresztül, minden megszakítás nélkül, tovább tartott. Sőt késői, jelenkori hajtásaiban (mint amelyek közé tartozik legközelebből a pákhy nyelv is) még ma is tovább tart.

S amennyiben a jelenségek nem csálnak, nemcsak maga a nyelv, hanem annak történelmi patinájú „hatti“ neve is átszármazott hozzánk. A skytha településnek a kaukázusi hegyláncról északra eső szakaszán, a mai Oszét-földön, az oszét nyelvben *xati-ag* (*ävzág*) adj. annyit jelent, mint: „unverständliche, (chattische?) Sprache, Kauderwelsch“²²³. A népies mondák bűvös erővel ruházták fel ennek a rengeteg nagy időkből visszamaradt legendás nyelvnek emlékét: „als Satana sie erblickt hatte, schrieb sie einen Brief auf «chattisch» (auf einer unverständlichen Sprache“²²⁴; „sprich ihn «chattisch» an, dann wird dir die Tür des eisernen Koffers aufgehen“. Mill. Wb. III, 1495. Ez a mágikus kapcsolat, már magában véve is, igen nagy régiség mellett szól.

Ami pedig mindezek után a skytha nyelv hovatarozásának kérdését illeti, — az ismeretes nyelvmaradványok elemző vizsgálata azt mutatja, hogy ezen skytha nyelv alaktanában és

²²¹ Vö. E. Forrer, ZDMG. NF 1 (1922) 191; A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients. 51.

²²² A syriai hieroglyphikus „hettita“ feliratokban egészen új, és eddigelé teljesen ismeretlen nyelv tűnt fel. B. Hrozný, Les inscriptions Hittites hieroglyphiques. Praha-Paris-Leipzig, 1933. 77.

²²³ Oss. -*ág* dient zur Bildung von Adjektiven der Beziehung. Mill. SO. 89.

²²⁴ Az oszétben: *xatiagaŭ* adv. „chattisch“, auf unverständlicher Sprache.

szótári anyagában világosan felismerhető chatti nyelvelemek élnek tovább. Az egyezések mindkét nyelvterületen annyira szembe-
tűnők, hogy fentartás nélkül a két nyelvnek legszorosabb rő-
konságáról kell beszélnünk.

Mint minden ismeretlen nyelv feltárásánál, a skytha nyelv rejtélyének megoldásánál is, legelső sorban azon nyelvmaradványoknak van döntő fontosságuk, melyeknek két nyelvű (bilingvis) volta nemcsak kezébe adja a kutatónak a megfejtés fonalát, hanem egyszersmind a megfejtés helyességét is igazolja. Az antik írók közül különösen Herodotos, Plinius és Strabo néhány skytha szónak és komplexumnak szószerinti fordítását közli. Ezek a görög majd latin fordítással ellátott rendkívül becses skytha nyelvmaradványok, melyek a mi elemző vizsgálatunknak is kiindulásául szolgáltak, a következők: ἀρι „én“; ἄσχυ „ποντικὸν“; Ἑξαμπαῖος „Ἰοαὶ ὁδοί“; *Temarunda* „mater maris“; Μαῖητις „μήτηρ τοῦ Πόντου“; μασπὸς „ὁ ὀφθαλμός“; κόλος egyfajta antilop.

A kutatásnak eme legértékesebb vizsgálati anyagához még néhány quasi bilingvis nyelvmaradvány csatlakozik. Túlnyomórészt skytha istennevek ezek, melyeknek a hellén Pantheonban ismert megfelelőit Herodotos párhuzamosan felsorolja. A megfejtés szempontjából mindenesetre ez az iránymegjelölés is igen hasznosítható kiindulópontul szolgál. Egy méltóságnévből eredő népnév, egy folyónév és Ephorusnak értékes magyarázattal kísért Ἰαξαμάται népr neve csatlakozik még ehhez a szó- és komplexum csoporthoz, mely a következőkből áll: Παπαῖος = Ζεὺς; Ταβίτι = Ἰστίη; Ἀπί = Γῆ; Ἀριτίμπασα = οὐρανὴ Ἀφροδίτη; Οἰτοσκόρφ Μίδρα (dat.) = Ἀπόλλων; Θαμιμασάδα = Ποσειδῶν; Σκολότους, τοῦ βασιλέως ἑπωνυμίην; Sin(us) = Tanais; Ἰαξαμάται = Γυναικοκρατούμενοι (?) (Ephori fr. 78).

S bár mindezen skytha nyelvmaradványok a hozzájuk mérten teljesen idegenhangrendszerű görög és latin nyelv írásjegyein keresztül jutnak tudomásunkra, ez őś-asianus nyelvcsoporthoz sorolt skytha nyelvnek sajátos hangtani jellegzetességei egy és más esetben még így is kiütkeznek.

Ily eredeti sajátosságai közé tartozik ezen őś-asianus nyelvnek, a többi közt, a dentilateralis sibilans l hang. Ezt a nehéz-kiejtésű és még nehezebben leírható hangot a szókezdetben már a boğazköyi chatti nyelvelemek írói is egy t- mássalhangzót tartalmazó szótag ékírásjegyével fejezték ki. A szóvégzetekben ellen-

ben ugyanazt a hangot rendszerint *l*-vel írták.²²⁵ A skytha nyelv-maradványokban a görög írók ugyanezt a hangot, szókezdetbeli helyzetükben, szintén a görög *T*-val írják: *Ταβνί, Τάναϊς, *ταρχα. Τάξα-κς* skytha király nevében az egész komplexumkezdő névrész pākhy-nyelvi megfelelője: *lā : ksā*, Mann, Held'.

A skytha *Υβλα* helynév graphikai kifejezésében ugyancsak egy másik jellegzetes, és az élő kaukázusi nyelvekből ismert hangnak, a bilabialis sibilans *φ*-nek emlékét érezhetjük ki. A Borys-thenestől keletre élő skythák lakóföldjének ezen nemzeti nevében az élő pākhy-nyelv *φe. : hle* 'Land; Heimat' szava lappang. Ezt a görög betűkkel hasonlóképpen kiírhatatlan szókezdő sibilanst az egykorú kútfő (Ephorus) hozzávetőlegesen csak a hehezettel (°) próbálta megközelíteni.

A skythák nemzeti nevét az assyr kútfők *Ašgûzai, mIš-ku-za*, a görög kútfők ellenben *Σκόθα* alakban írták. Ezen assyr ékírásbeli *z* (olvasd: *c*) és görög *θ* mássalhangzó mögött ez esetben is egy kaukázusi-typusú forte-explosív hang rejlik, még pedig az alveolares compositae csoportba tartozó *ž* (*č*). A kérdéses skytha nyelvi elem megfelelője a chattiban *Ųz*, a pākhyben *Ųž* (**Ųč*) = Prä-dikat-Element: (es) ist.

A skytha hangrendszer tengelyében a mássalhangzók állnak. Ezen a téren, az ide tartozó nyelvek csoportjában, a hangváltozásoknak alig jut valami szerep. Az egyes mássalhangzók fokváltozása (Stufenwechsel) ugyanis rögtön jelentésváltozásra adna okot, vagy az illető nyelvtani elem értelmetlenségét idézhethné elő. Miért is ebben a körben ezredévekkel dacoló csodálatos konzervativizmus nyilatkozik meg.

A történelmi chatti és a jelenkori pākhy nyelv mássalhangzóival szemben csupán csak a következő esetekben látunk némi (talán csak graphikai?) elhajlást:

A chatti-nyelvi *-h*-nak és pākhy-nyelvi *-x*-nak, kútfőink írásmódja szerint, két esetben skytha *-x-* felel meg: chatti *šha*, pākhy **šxa* ~ skytha *Σxo, Sco* fejedelem. — (Hettita szövegben *-šhu-*) pākhy *šxqa* ~ skytha *[A]šgû-, [I]š-ku-, Σxv* erős, hatalmas; szabad. Az eredeti skytha palatalis talán *k^c* lehetett?

A chatti *-t-* ~ skytha *-d-* fokváltozás dentinasalis *n* után,

²²⁵ A *ta-ba-ar-na* chatti királyi cím átírása hettita szövegben = *la-ba-ar-na-aš* KUB II 2 II₄₂ III₆₋₆. 27.

minden valószínűség szerint nem is hangváltozásnak, hanem inkább téves hallásból eredő írásbeli fogyatéknak. lehet tekinthető: *Σιδοί* (másképen *Σιδροί* Anonymi Periplus p. 75), *Temarunda* (helyes nyelvmorfológiai *-vt-*, *-nt-* helyett).

Mindezekkel szemben figyelemreméltóbb a skytha vokalizmus néhány jelensége. Egyes ezen körbe tartozó magánhangzó-változásoknak azért kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, mert ezen skytha hangtani jelenségekkel teljes analog párhuzamok mutathatók ki a rokon chatti, kis-ázsiai prae hellen és jelenkori pākhy nyelv hangtörténetében is.

Kútfőink onomastikon-anyagában különösképen a skytha *α* hang írásánál veszünk észre legtöbb ingadozást. Itt azonban már nem az antik írók téves hallásával, hanem egész bizonyossággal megállapítható törvényszerű hangváltozással állunk szemben.

Legtöbb esetben ez a skytha *α* hang megtartotta primär qualitását. Megfelel az azonos nyelvi elemekben előforduló chatti *a*-nak, míg az élő pākhy-nyelvben ennek helyébe leginkább már újabb fejlődésű *ε* lép; skytha *-μα* suffix. determ. ~ hettita onomastikon-anyagban *-ma*, prae hellen *-μα*, *-μη*, pākhy *-mä*; skytha *-να* helynévképző ~ hettita onomastikon-anyagban *-na*, prae hellen *-να*, *-νη*; skytha *βλα* szem ~ chatti *bla*, abch. *bla*, pākhy *hle*; skytha *λα*, *λο* had, sereg; nép ~ chatti *la*, pākhy *le*; skytha *να* anya ~ chatti *na-a*, pākhy *ne*; skytha *πα*, *ππα*, *πο* lakóhely, föld; hely; ház ~ chatti *pa*, *pí-e*, pākhy **p^cε*, kab. *p^ce*; skytha *σα* fő, fej ~ chatti *ša*, pākhy *še*.

Ez az *α* ~ *ε* hangok közti ingadozás azonban, mely egy-egy szókomplexumon belül, egy bizonyos hangzóilleszkedésre való hajlamosságban nyer magyarázatot, már kútforrásaink korszakában nyilvánvalóan kimutatható: (skytha *-ιη* suff. determ. ~ chatti *-ia*, prae hellen *-ια* pākhy *-iä*, *-ie*); skytha *-υα*, *-υη* suff. determ. ~ chatti *-ua*, prae hellen *-οα*, *-οα*, pākhy *-uä*; skytha *δα*, *δη* atya ~ chatti *da*, *d(?)*-a, kab. *da*, *de*.

Az *α* ~ *ε* közötti ingadozás igen régi eredetű hangtani jelenség ebben a körben. Megvolt már az ékiratos chatti nyelvben is, mint ahogy a következő példákból kitűnik: chatti *-na*, *-ne* Endung des Genitivus Pluralis ~ pākhy *-ne*, *-nä*; chatti *-ia-al*, *-i-el* ,er (sie, es) ist unten' bildet Adjektiva (Bezeichnung der Zugehörigkeit) ~ pākhy *-ie-l*: chatti *ia* (Adverb) unter; hinein, hin, *ia-a-e* ihnen („unter sie“) ~ pākhy *ie-*, *-ie-* unten; von unten; nach unten

(Adverbial-Element bei dem Zeitwort); chatti *pa*, *pí-e* (Wohnsitz, Ort) Haus ~ päkhy **p^ce*, kab. *p^ee* locus.

Ez a hangzóilleszkedésből következő hangváltozás az élő päkhy nyelvben mint törvényszerűen fellépő jelenség szerepel.²²⁶

Valószínűleg ugyanezen hangtani jelenségnek egy másik grafikai megnyilatkozását kell látnunk azon esetekben, midőn kút-főink az eredeti chatti *a* helyett, a megfelelő skytha szókban *-o*, (*-ω*) hangot írnak. A görög és római fül itt bizonyára az *a* és *e* közti átmeneti *ā* hangot hallotta, mint amely hang hasonló helyzetben a päkhyben egész világosan megfigyelhető. A hangnak ezt a bizonytalan tompaságát azonban a görög-római írás már csak az *-o* (*-ω*) betűkkel tudta úgy-amennyire megközelítőleg kifejezni. Azzal ugyanis egyszersmindenkorra számolnunk kell, hogy sem a görög-római íróktól fonetikai szakképzettséget nem követelhetünk, sem pedig a görög-római ábécé írásjegyei egy ily nehéz hangrendszerű nyelv hangjainak kifejezésére alkalmasak nem voltak. Ezekre az elemi adottságokra vezethetők vissza a következő írásváltozatok: skytha *-μνο*, *-μνη* származást jelentő névszóképző ~ hettita onomastikon-anyagban *-umna*, praehellen *-μνα*, *-μνα*, *-μνω*, *-μνη*; skytha *λα*, *λο* had, sereg; nép ~ chatti *la*, päkhy *le*; skytha *πα*, *ππα*, *πο* lakóhely, föld; hely; ház ~ chatti *pa*, *pí-e*, päkhy **p^ce*, kab. *p^ee*; skytha *Σχο*, *Σχω*, *Σco* fejedelem ~ chatti *šha*, päkhy **šxa*, kab. *ch^aa*; skytha *υπο* kút ~ chatti *ú-ra*.

Az utóbbi jelenségtől egészen függetlenül, van a skytha nyelvmaradványokban egy másik *o* hangfejlődés is, amely azonban egy eredeti zárt *u*-ból indult ki. Az ékiratos analógiák még ezt a zárt *ú*, *u* hangot mutatják. Az élő päkhy nyelvben is világosan látszik, hogy ez a nyiltabb *o* hang később keletkezhetett, mert ugyanitt ez az *u* > *o* változás ma már a rohamosan előrehaladó hangbeli romlás, sőt nyelvhalál jellegzetes ismertetőjelei között szerepel.²²⁷ Idetartozó példák: skytha *Koλ* sátor ~ chatti *gūl*, bud. dže. *kul* stb; skytha *Koλ* egyfajta antilop ~ abch. [a]ghuol, kub. *qūl* stb; skytha *’O* fiú ~ chatti *ú*, *u* Sohn? (hettita *u-ua*), čeč. *wuo*; a nyelvtani elemek közt skytha *’O*- praefix. determ. ~ chatti *ú*, *u* pron. demonstr., päkhy *uu*- praefix. determ.; skytha *-ov*, *-u*, *-o* participiumképző elem ~ chatti *-ú*, *-u* u. a.

²²⁶ J. v. Mészáros, Die Päkhy-Sprache. 36—7.

²²⁷ J. v. Mészáros, l. m. 42.

A kútfőkből ismeretes skytha nyelvanyagot nem tárgyalhatjuk azon eljárás szerint, amint azt eddig az indogermánisztika irodalmában láttuk. Ezek a túlnyomórészt tulajdonnevekből álló skytha nyelvmaradványok ugyanis nem olyan (egyszerű vagy összetett) „szavak”, mint amilyenekkel az indo-germán nyelvek területén találkozhatunk. Ez u. n. skytha „szavak”-nak, — az eddigi gyakorlat szerint — ó-iráni szavakkal való egybevetése már eddig is leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Ha sikerült is néha egy-egy tetszetősnek látszó ó-iráni homonymiát találni (pl. skytha *-ξαις* ~ ó-iráni *χῆα-*, „Herrscher”; skytha *Παραλάται* ~ ó-iráni *paraδāta-*, „voran, an die Spitze gestellt” . . . stb), az egyidejűleg felmerülő apró alaktáni (és nem hangtaninak minősíthető) részletekben azonban a nehézségek egész sora gátolta a kielégítő megfejtés munkáját. S bár egyes u. n. szórészek (*-ξαις*, *Σχο-* . . .) megisméltődése szemmel látható volt, a tulajdonnevek hátralévő „szórászei”-vel egy egész évszázad alatt az indogermánista irányzat nem tudott boldogulni. De evvel a módszerrel nem is lehetett volna sohasem boldogulni.

Maga ez a skytha nyelvszerkezet ugyanis, épúgy mint az ékiratos chatti és az élő pākhy-nyelv szerkezete, polysynthetikus. Esetről-esetre nem tőszavakkal, hanem szókomplexumokkal állunk itt szemben. Egy-egy ily komplexum rendszerint maga egy egész mondat. A névszóból alakuló mondatrészek mellett legnagyobb részt megvan benne az igei állítmányelem is. A névszó csak egy-egy szótag. Az igető (az archaikus fokon) egy-egy más-salhangzó. Az efajta nyelvszerkezet természetével függ tehát össze, hogy az így kialakult skythanyelvi komplexumokat, analitikus eljárással, alkotóelemeikre kell felbontanunk. Az egyes alkotóelemek felismerése, etymologiai azonosítása és a teljes szókomplexumok megfejtése kizárólag az ilyen apró részletekbe menő elemző munka végső eredménye gyanánt szűrődhetik csak le.

A dél-oroszországi skytha település, amint az az ezenkori kurgánok földrajzi elterjedéséből is világosan kitűnik, főleg a Kubán és Dnjeper folyók medencéjében, hatalmas földterületét foglalt magában. Nyilvánvaló, hogy ezen a messzenyúló települési területen a skytha nyelv egységes nem lehetett. Különböző nyelvjárások és más-más többé-kevésbé rokon nyelvek élhettek itt egy-ugyanazon történelmi korban is egymás mellett. Legnagyobb lehetett az eltérés a dnjeper-vidéki királyi skythák és a kubán-völgyi skythák nyelve között. E különbségre maguk az antik kút-

fők világítanak rá. Az Azovi-tengernek ugyanis két különböző két-nyelvű skytha nevét is ismerjük. Herodotos szerint a tenger neve *Μαῖντις*, jelentése „μήτηρ τοῦ Πόντου“ (IV, 86). Plinius szerint ugyanezen tenger skytha neve *Temarunda*, s szó szerinti jelentése ugyancsak „mater maris“ (Nat. Hist. VI, 7). A teljesen azonos szójelentéssel tehát mindkét esetben merőben más és más komplexum áll szemben. Az ilyen példa után nyilvánvaló nyelvjárási (vagy rokonnnyelvi) különbségre kell gondolnunk.

A dnjeper-medencebéli Királyföld és a volga-káma-szögletbeli ananjinói kultúrkör skytha nyelvmaradványai közt is — mint alább látni fogjuk —, hasonlóképpen határozott különbséget kell tennünk.

A skytha nyelvmaradványok anyagát, elemző vizsgálatunk eredménye gyanánt, felbontott alakban közöljük. A nyelvanyagban többször megismétlődő alaktani és szótári elemek, ezen eljárás mellett, együvé kerülnek. A nyelv szerkezete ily módon áttekinthető lesz. Az egyes nyelvtani elemeknek és ezek funkciójának törvényszerű megismétlődése pedig egyszersmind a megfejtésnek helyes irányban való mozgását is igazolja.

Ez az eljárási mód azonban, a dolog természeténél fogva, az egyes komplexumoknak a tárgyalás során való többszöri megismétlését elkerülhetetlenné teszi. Az ilyen rendszerű nyelvnél ezen a körülményen, sajnos, segíteni nem lehet. A folytonos ide-oda utalások az egyes fejezetek terjedelmét valamelyest tán megrövidítenék. A tárgyalás folyamatos és zavartalan menetét azonban egyedül a példáknak mindig a maguk helyén való közlése biztosíthatja. Ez azonban folytonos ismétlésekkel jár.

Az egyes skytha elemek chatti-nyelvi párhuzamait kéziratban lévő „Die Chatti-Sprache“ c. művemből merítem. A chatti-nyelv szótári anyagának közlése során, mint megbízható bázisra, az egykorú hettita-fordításos két-nyelvű szövegekre támaszkodtam, melyeket az eredeti ékíratos kútfőkből közvetlenül idézek.

A felmerült nyelvtani kérdések aprólékosabb részleteiről Die Pákhy-Sprache. Chicago, 1934. c. könyvemnek idevonatkozó fejezetei kimerítőbb magyarázatot adnak.

Sorrendben először a nyelvtani elemeket, majd utánuk a felbontott szótári elemeknek etimológiai párhuzamokkal megvilágított anyagát tárgyaljuk:

Skytha nyelvtani elemek:

1. ^ʔA- mutató-névmás: a, az (névelő) (Pron. demonstr.: der, die, das [Artikel]) ~ chatti *a* Pron. demonstr.: der, die, das; er, sie, es; päkhy *a-* der, die, das (Artikel) PSpr. 67. 172; abch. *a-* bestimmter Artikel (Rest eines Demonstrativ-pronomens) USch. 42. Erck. II, 277. Dirr, Einf. 44; kab. *a* ille, illa, illud (Pron. demonstr. ad remotissimum) LCab. 1; kür. *a* weist auf Gegenstände hin, welche von dem Sprechenden entfernt sind. USch. 105. Erck. II, 11. Dirr, Einf. 289.

Hettita szövegek onomastikon-anyagában: ^ʔahhā- Somm. AU 435. (Vö. chatti ^ʔha Held); ^{URU}Ah-hu-la-aš-ša MG 3. (Vö. ^{URU}Hul-lašša Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; MG 23); ^{URU}A-bi-na, ^{URU}A-be-na MG 3 (Vö. ^{URU}Pina (-?) AU 443); ^ʔAitakkama- Götze MVAG Bd. 38. 322, ^ʔA-i-tag-ga-ma KIF I. 306. 317; Somm. AU 435. (Vö. ^ʔi-ta-ka-ma, ^ʔi-tak-ka-ma El-Amarna T. II. 1560); ^ʔAm-mammaš Friedr. MVAG Bd. 34. H. 1. 219; KIF I. 305. (Vö. ^ʔMammaš Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 219., ^ʔMamma KIF I. 305; *Maṣa* (f) lyk. pis. Sundw. 140); Ammuwa hett. Königsname RHA I. 74, Ammuwa Gebirge KIF I. 346. (Vö. chatti mu-ú-ua mächtig; Macht; hettita szövegben muṣa- [nach Forrer] Kraft, Gewalt KIF I. 376. vö. Sturt. 47); ^{URU}Aura Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; Götze MVAG Bd. 38. 324; MG 9. (Vö. chatti ú-ra Brunnen; ^{URU}Ura- Götze MVAG Bd. 38. 327. — *Ιαυρα* kleinasi. Prov. Sundw. 233; *Γαρσαουρα, Γαρσανουρα* kapp. Stadt u. Provinz. U. o. 115).

α-δα, α-δη l. *δα, δη* atya

^ʔ*Απι* = *Γη*. Herod. IV, 59. l. *πι* föld, Föld-istennő

^ʔ*Αρ-*, *-αρ* l. *r* had

ἄσχυ α ποντικόν nevű fa gyümölcsének leve. Herod. IV, 23.

l. ^ʔ*σχυ*

Αὐχάται, a *Ταργίτας* első fiától származó skytha törzs neve. Herod. IV. 6. l. *-υχα-* oroszán (?).

Valószínűleg ugyanezen ^ʔA- praefixum fordul elő a következő skytha személynévben is: ^ʔ*Αγάθυρος* Herod. IV, 10; ^ʔ*Ανάχαρις* skytha férfi. Herod. IV, 46. 76—7.

2. ^ʔO- Praefix. determ. névszók előtt (Praefix. determ. bei Nomina [Pronominal-Element] ~ chatti *ú, u* Pron. demonstr.: der,

die, das (dort); er, sie, es (dort); päkhy *mu-* Praefix. determ. bei Nomina (veraltetes Pronominal-Element) PSpr. 202; kab. *o* Pron. demonstr. ad mediam distentiam LCab. 395.

Kis-ázsiai praehellen tulajdonnévben: *Οτωρονδα* kar. Phyle Sundw. 215: (vö. *Ταρονδας* (m) Alexandrialiste kleinas. Namen, 3 Jhrh. v. Chr. Sundw. 214).

Ὁ ποιή, skytha királyné. Herod. IV, 78. < *Ὁ-πο-ίη* l. *πο* + *-ιη* Suffix. determ.²²⁸

Οἷτοσχύρω Μίθρα (dat.) Boeckh, Corp. Inscr. Graec. 6013; *Οἰτόσυρος* = „*Ἀπόλλων*“. Herod. IV, 59. < *Ο-ι-ῤ-τ ο-σχυ-ῤ-ο* „Az erős fiú“ (szó szerint: „Fiú-ez-van az-erős van“)

Talán ide vonható még: *Ὀκταμασάδης*, skytha király neve. Herod. IV, 80.

3. *Ma-* Praefix. determ. (Pron. demonstr.) ~ chatti *ma* Pron. demonstr.: der, die, das; päkhy *ma-* Praefix. determ. (veraltetes Pron. demonstr.) PSpr. 64. 245; kab. *ma* Pron. demonstr. LCab. 360.

Μαδύης, skytha király. Herod. I, 103—5. < *Μα-δν-ιη* „A-nagy.“

4. *Ba-*, *Ha-* Praefix. determ. (Pron. demonstr.) ~ chatti *pa*, *ba* Pron. demonstr.: der, die, das; päkhy *be-*, *ba-*, *p^aa-* Praefix. determ. (veraltetes Pron. demonstr.) PSpr. 64. 225.

„*Bar-* (vagy *Maš-*) *ta-tu-a* iškuza király Asarhaddon korában. Knudtson, Assy. Gebete 120. 329; *Πρωτοθύης*, skytha király. Herod. I, 103. < *Ba-r tat-ua* „A sereg atyja“.

Παραλάται, a *Κολάξαις*-től származó skytha törzs neve. Herod. IV, 6. < *Πα-ρα-λα-ῤ-α* „A-fekete-nép (-levő)“.

πα-σα fő; vezér.

5. *Te-* Praefix. determ. (Pron. demonstr.) ~ chatti *te* Pron. demonstr.: der, die, das; er, sie, es?; päkhy **de-*, *dä-* (präfigiert) Pron. demonstr. PSpr. 65. 276; min. *t^e* dieser (этотъ) Прозд. 53; agu. *t^e* er; jener (онъ; тотъ). Диррѣ 143; agu. *te* er Erck. 30.

Temarunda: Tanain ipsum Scythae Sinum vocant, Maeotim Temarundam, quo significant matrem maris. C. Plin. Nat. Hist. VI, 7. < *Te-ma-arun-ῤ-d-a* „Az-anya-tenger (-levő)“.

²²⁸ Iráni eredetűnek magyarázták: ó-iráni *hu* + *pāya* guten Schutz genießend, wohl behütet. F. Justi, Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895. 233. — Elutasítólag nyilatkozott M. Vasmer RV. XII, 240.

6. *-i* Suffix. determ. ~ Kis-ázsiai praehellen tulajdonnevekben ugyanezen *-i* suffix. determ. teljesen azonos nyelvtani rendeltetéssel élt: *Κασαι* kil. Ortsn. (*Κασα* kar. Ortsn.) Sundw. 100; *Αριμας* (m) lyk. (*Αριμας* (m) lyk.) U. o. 73; *Ιας* (f) pisid. U. o. 87 (*Ιας* pamphyl. U. o. 285); *Ουαλις*, *Ουαλος* (m) isaur. U. o. 242; *Οαρις* (m) kil. 1? Jhrh. v. Chr. (*Ουαρος* (m) kil.) U. o. 226; *Καδης* (m), *Καδας* (m) isaur. U. o. 92. stb. — Vö. grúz, min., láz *-i* Nominativ-Endung. Dirr, Einf. 58. 91. 106.

ἀρι = *ἐν* (egy) l. u. o. (Vö. láz *ar*, sván *-ar* ~)

Ἀργιππαῖοι, az északi magas hegyek autochthon lakóinak (skytha eredetű) neve. Herod. IV, 23. < *Ἀ-ρ-γυ-ππα-ι* „A-had-belső-lakóföldje“.

Ἀρπόξαιῖν (acc.), *Ταργίταος*-nak, a skythák ősapjának második fia. Herod. IV, 5. < *Ἀ-ρ-πο-´ξαι-ι* „A-tábor-(felett-)uralkodó“.

Ἐξαμπαῖος = „*Ἰραὶ ὁδοί*“. Herod. IV, 52. < **Ε-ξα-ν-πα-ι* „A-szent-útnak földje“.

Κολάξαιῖν (acc.), *Ταργίταος* harmadik (legkisebb) fia. Herod. IV, 5. 7. < *Κολ-α-´ξαι-ι* „A-sátor(ok)-felett-uralkodó“.

? *Κρημνοί*, kikötő neve Skythiában, az Azovi-tenger északi partján. Herod. IV, 20. < ? *Κρη-μνο-ι* vö. *Κρημνα*, *Κρεμνα* pamphyl.-pis. Stadt. Sundw. 113.

Αιπόξαιῖν (acc.), *Ταργίταος*-nak első fia. Herod. IV, 5. < *Αι-πο-´ξαι-ι* „A- királyi-ház-(felett-)uralkodó“.

Παπαῖος = *Ζεύς*. Herod. IV, 59. < *Παπα-ι* „Az-apa“ („*Ἀπό*“).

Σαταρχαίους (acc. pl.), gens Chersonesi Tauricae. Latyš; I, 217. < *Σα-ταρχα-ι* „A-fő-parancsnok“.

Τάναϊς, a Don-folyó skytha neve. Herod. IV, 20. 45. 47. 100. stb. < *Τα-να-ι* „Az-ember(ek)-anyja“.

Ταρχυναῖοι, *ἔθνος Ὑπερβορέων* (Hierocles, Philistores) Steph. Byz. < *Ταρ-χυ-να-ι* „Az-Időjárásisten-fiának-földje“.

7. *-iη* Suffix. determ. ~ chatti *-ia* Suff. determ.; pākhy *-iä*, *-iē* (veraltetes) Suff. determ. PSpr. 66. 162; min. *-ia* bildet Diminutiva und Kosewörter: *baba-ia* „Väterchen“ (< *baba*), *nanaia* „Mütterchen“ Dirr, Einf. 104.

Hettita szövegek személy- és helyneveiben (*-ia* alakban) igen gyakori képző. Személynevekben: ¹Agapurušija- Somm. AU 435; ¹Annija- A. Götze MVAG Bd. 38. 322 (Vö. *Arvus* (m) pisid. Sundw. 69); ¹Hupaššija KIF-I. 310; Somm. AU 436; ¹Ma-ra-aš-

ša-ia MG 33 (^{URU}Marāša- A. Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 174, ^{URU}Ma-ra-ša MG 33); ¹Middanaja A. Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 135 (¹Middannā KIF I. 362). — Helyneveken: KUR Arzaūja-Somm. AU 440, ^{URU}Ar-za-ú-i-ia MG 7. (KUR ^{URU}Arzaūa J. Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; A. Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 174); ^{URU}Maraššantija A. Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 137; Somm. AU 442 (^{1D}Maraššanda- A. Götze MVAG Bd. 38. 326; A. Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 137; AU 442; MG 33); KUR ^{URU}Uilušija- Somm. AU 444 (KUR ^{URU}Uiluša J. Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 223; MG 48; Somm. AU 444) stb.

Kis-ázsiai prae hellen tulajdonnevekben: -ia Suff. determ. *Aua* (f) phryg. lykaon. isaur. lyk. (*Aua* (f) isaur.) Sundw. 49; *Aua* (f) isaur. (*Ana* (f) phryg. lyk. pamphyl. pis. isaur. kil.) U. o. 69; *Euaia* (m) lyk. 4. Jhrh. u. später (*Euaia* (m) kar. um 400) U. o. 74; *Anaia* kar. Ort (Steph. Byz.) U. o. 69; *Aolua* kar. Orisn. U. o. 72.

²Οποίη, skytha királyné. Herod. IV, 78. < ²Οπο-η l. ²Ο- Praefix. determ. + πο + η

²Υλαίη, skytha földterület. Herod. IV, 9. 18. 19. 54. 76. < ²Υλα-η vö. hettitakori KUR ^{1D}Hu-la-ia országnév MG 22. (L. 9. l.)

8. -ua, -vη Suffix. determ. ~ chatti -ua_a Suff. determ.; päkhy -uá Determinativ-Element bei Nomina (Pronominal-Element) PSpr. 66. 197.

Hettita szövegek személy- és helyneveiben a -ua determinativ képzővel gyakran találkozunk. Személynevekben: ¹Antaraūa- Hethiter (Priester?) Somm. AU 435; KIF I. 88. 105. 264; ¹Adduwa-Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 135; ¹Mazlaūa- Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 174; ¹Taūagalaua- (Vasallentronanwärter, nicht König) Somm. AU 438; ¹Zuūā- Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 174. — Helynevekben: KUR Ahhiūaūā Götze MVAG Bd. 38. 323; Somm. AU 439. (Vö. (KUR) ^{URU}Ahhiūā Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 174); ^{URU}A-la-ši-ia-wa MG 3. (Vö. ^{URU}Alašija- Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 136; KUR ^{URU}Alašija Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 174; (= Kypros?) Somm. AU 440; *Λασια* lyk. Insel Sundw. 80); ^{URU}A-an-šu-wa MG 4; ^{ALU}Ar-za-u-wa Hrozný, Code Hitt. 14; MG 7; KUR ^{URU}Arzaūa Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 174; Götze MVAG Bd. 38. 324. (Vö. ^{URU}Ar-za-ú-i-ia MG 7; KUR Arzaūja- Somm. AU 440); KUR Hat-ti-wa

MG 20. (Vö. KUR ^{URU} Hatti passim); ^{URU} U-qa-a-bu-va, ^{URU} U-qa-a-bu-ia-aš-ša MG 58; ^{URU} Za-a-al-bu-va, ^{URU} Za-a-al-bu-u-ma-aš MG 50. stb.

Kis-ázsiai prae hellen személynévekben ugyanezen determinatív képző *-oua*, *-va*, *-oa* alakban lép fel: *Ινδουας* (m) kil. Sundw. 285. (*Ινδας* (m) isaur. U. o. 82); *Μασουα* (f) isaur. U. o. 145. (*Μασα* (f) lykaon. U. o. 144); *Καδανας* (m) pis. U. o. 93. (*Καδας* (m) isaur. U. o. 92); *Κιλλνας* (m) lyk. (*Κιλλος* (m) kil.) U. o. 106; *Δαλοα* (f) isaur. U. o. 134. (*Δαλλης* (f) isaur. U. o. 133); *Νανοα* (f) isaur. (*Νανα* (f) phryg. lykaon. pis. kil. isaur.) U. o. 166.

^m*Bar-* (vagy *Maš-*) *ta-tu-a*, iškuza király Asarhaddon korában. Knudtson, Assyrische Gebete 120. 329.; *Πρωτοθύης*, skytha király. Herod. I, 103. < *Ba-r-tat-ua* „A-sereg-atyja“ (L. 11. l.).

Μαδύης, skytha király. Herod. I, 103—5. < *Μα-δυ-νη* „A-nagy“ (L. 11. l.).

9. *-λη* Suffix. determ. ~ Kis-ázsiai prae hellen személynévekben *-λη* Suff. determ.: *Ναπηλης* (f) Kibyrat (*Ναπη* (f) lyk. kil. kar.) Sundw. 166; *Μοντα[λ]ης* (m) isaur. *Μοταλς* (f?) südwestphryg. U. o. 159. (*Μοντας* (m) kil. U. o. 158); päkhy *-le* Suff. determ. (veraltetes Pronominal-Element) PSpr. 299.

Σαύλης, skytha király. Herod. IV, 76. 78—80. < *Σαυ-λη* „A-hatalmas“.

10. *-ni* helynevet képez ~ chatti *-ni* (verbale Konstruktion): Prädikat-Element *Vn* (vgl. chatti *Vn* kommen; gehen; abch. *ne* kommen USch. 56) + participiumbildendes Element *-i*.

Hettita szövegek onomastikon-anyagában ez a *-ni* szerkezet, mint tulajdonnevek zárórésze, meglehetősen gyakori. Személy- és istennevekben: ¹Alihhešni- Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 135; ¹Kukkunni Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 221; Somm. AU 436; KIF I, 370 (Vö. ¹Kukkulli- Somm. AU 436); ^DKunniḫanniš von Lanta Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 219; ^DLelḫani- Götze MVAG Bd. 38. 322; ¹Tarḫini- Götze MVAG Bd. 38. 323. — Helynevekben: ^{URU}Ar-ma-ni MG 7. (Vö. ^DArma [= ^DSĪN] „Mondgott“ Götze MVAG Bd. 34. H. 2. 87); ^{URU}Aršani- Götze MVAG Bd. 38. 324; ^{HUR. SAG}Iuḫini- Götze MVAG Bd. 38. 325; ^{URU}Kummanni Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; Götze MVAG Bd. 38. 326; MG 29; Vö. Somm. AU 442; ^{HUR. SAG}Ni-ib-la-ni MG 37.

Kis-ázsiai prae hellen személynevekben *-vi*: Σανδανίς (m) lyd. 6. Jahrh. Sundw. 248. (Σανδα (f) pis.; Σανδας (m) kil.; Σανδας (m) kil. Gott. U. o. 247); Κουλανίς (m?) lykaon. U. o. 121. (Κουλας (m) isaur. U. o. 286).²²⁹

Καρκί-νι-τι-ς, πόλις Σκυθική. Hecataei fr. 153; Carcine, város Scythia Europaeában. Pomp. Mela II, 1, 38. (A helynév kis-ázsiai párhuzamait l. 10. l.).

11. *-na* helynevet képez.

Hettita szövegek onomastikon-anyagában ez a *-na* szerkezet, különösen mint város- és országnevek zárórésze, sűrűn fordul elő: URU Arinna Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222. = URU TÚL-na²³⁰ U. o. 223. passim; URU aḫarna- Somm. AU 440. (Vö. aḫari-, auri- Truppenlager Götze MVAG Bd. 32. H. 1. 162; Sturt. 16); URU Ḫa-ḫa-na RHA I, 20. (Vö. URU Ḫaḫḫa Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 136; Somm. AU 441); KÚR URU Ḫattena Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 136; vö. MG 19; RHA I, 28. (Vö. KUR URU Ḫatti); URU Ḫurna- Götze MVAG Bd. 38. 325; RHA I, 22. (Vö. URU ḫurra- Somm. AU 441); URU Du-ud-du-uš-ga-an-na MG 12. (Vö. URU Dud-duška- Götze MVAG Bd. 38. 327; MG 12).

Kis-Ázsia prae hellen helyneveiben *-na*, *-νη*: Καθηνα lykaon. Stadt (Strabo XII, 537) Sundw. 93. (Καδας (m) isaur. U. u. 92); Κοτανα, Κοτεννα pamphyl.-pis. Ortsn. U. o. 127. (Κοτα kar. Ortsn. U. o. 126); Σιδηνη lyk. Stadt (Steph. Byz.) U. o. 193. (Σιδη kar. Ortsn.; pamphyl. Ortsn. U. o. 192).

Ταρκυνάιοι, ἔθνος Ὑπερβορέων (Hierokles, Philistores) Steph. Byz. < Ταρ-κυν-να-ι „Az-Időjárásisten-fiának-földje“.

12. *-μνο*, *-μνη* eredetet, származást jelentő tulajdonneveket képez.

Hettita szövegek onomasztikon-anyagában az *-umna* szerkezet eredetet, származást fejez ki: LÚ URU luiumnaš „Luvier“ Somm.

²²⁹ További hasonló (?) alakúnak látszó szerkezetek még: a ḫaldiban *-(i)-ni* determinierendes Suffix: m. ILU Sār-du-ri-i-ni (m Ar-giš-ti-ḫi) „Sarduri (der Sohn Argišti)“. M. v. Tseretheli, Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu. 29. -- A mingréiben *-n-i* bildet Adjektiva aus Adv.: *ḫudo-n-i* unterer (*ḫudo* hinunter, unten); *c'oḫole-n-i* der erste, vorderste (*c'oḫole* früher). Dirr, Einf. 104.

²³⁰ Ideogr. TÚL = well, spring. Sturt. 70.

AU 442. Vö. MG 32. (Vö. ^{ALU} Lu-ú-i-a Hrozný, Code Hitt. 4; KUR ^{URU} Lu-ú-i-a, KUR Lu-ú-i-ia MG 32); ^{URU} pu-ru-uš-ḫa-an-du-um-na-(an) KBo III 28 II 5 mit besonderem *éṣru-xó-v-* Suffix Somm. AU 43. 443. (Vö. ^{URU} Bu-ru-uš-ḫa-an-da MG. 11; Somm. AU 443); šutummana- *éṣru*. v. šuta- St. ?, Somm. AU 443. (Vö. ^{URU} Šu-úta MG 43); ^{URU} Te-ru-um-na-aš MG 46.

Kis-ázsiai prae hellen tulajdonnevekben *-vuna*, *-muna*, *-mwa*, *-myn*: *Κοῖμνα*, *Κρεμνα* pamphyl.-pis. Stadt. Sundw. 113; *Λαρυμνα* kar. Ort (*Λαρυνδα* lykaon. Ort; *Λαρισα* lyd. Dorf bei Tralles; *Λαρισα* troische Stadt) U. o. 132; *Τρυμνας*, *Τρυμνωσ* lyd. Bein. d. Apollo U. o. 151; *Τρυμνης* (m) kar. 6. Jhrh. u. spät. (Herod, V, 37. VII, 98) U. o. 219.

Κορυμνοί, kikötő neve Skythiában, az Azovi-tenger északi partján. Herod. IV, 20. < *Κορυμνο-*

Τύμνης, skytha férfi. Herod. IV, 76. < *Τυμνη* „Nagytól-származó“.

13. *-ν* birtokos-esetképző elem (Genitiv-Element) ~ chatti *-n* Genitiv-Element; päkhy *-n* genitív bildendes Element PSpr. 49. 292; inguš, bats, arč. agu, kür. udi *-n* Genitiv-Endung Dirr, Einf. 144. 150. 253. 278. 286. 334. Erck. II, 222. 242.

Ἰδάνθυρος, skytha király. Herod. IV, 76. 120. 126. < *Ἰδαν θυροσ*. (Vö. Kis-Ázsia prae hellen tulajdonnevei közt: *Ιδα*, *Ιδη* mys. Gebirge; *Ιδαρος* (m) kar. Sundw. 86. — *Θυροσ* (m) lykaon. U. o. 221).

Ugyanez az elem a komplexum belsejében, ha utána labiális *π-* mássalhangzóval kezdődő komplexumrész következik, asszimiláció következtében labiális *-μ* alakban tűnik fel. A görög fül, egész természetesen, ezt a hangot nem is hallhatta volna másképp. Ide vonhatók:

Ἀρτίμπασα (var. *Ἀργίμπασα*, *Ἀρίππασα*) = „*οὐρανὴ Ἀφροδίτη*“. Herod. IV, 59; Boeck, Corp. Inscr. Graec. 6014 a. b. < *Ἀρ-|τ-ι-ν π-α-σα* „A-seregnek (amely van) a vezére“.

Ἐξαμπαῖος = „*Ἰσὰ ὁδοί*“. Herod. IV, 52. < **E-ξα-ν πα-ι* „A-szent-útnak földje“.

14. A névszó többesszámú alakja, a rendelkezésünkre álló példák alapján, nem különbözik az egyesszámú névszó alakjától. A névszó többesszámképzése a chatti és päkhy-nyelvben is

latens, a többesszám fogalma rendszerint az igei állítmány útján jut kifejezésre.²³¹ Ezen vonatkozásban megközelíthető példáink:

$A\dot{\nu}\chi\acute{\alpha}\tau\alpha\iota < A\dot{\nu}\chi\alpha-V\tau-\alpha$ „Az-oroszlánok (?)“ (szószerint: (Az-oroszlán (?)-levő(k)“).

$T\alpha$ összes complexumaiban fordítható „ember“, de egyszersmind „emberek“ jelentéssel is. L. $T\alpha\beta\tau\acute{\iota}$, $T\acute{\alpha}\nu\alpha\acute{\iota}\varsigma$, $T\alpha\acute{\xi}\alpha$ a.

15. A skytha igető, a maga változatlan alakjában (vagyis participiumképzőelemek nélkül), u. n. „ál-főnevek“ (Pseudo-Substantiva) képzésére szolgál. Olyan szerkezetek ezek, melyekben a névszói mondatrészek mellett a pusztá igetőből álló állítmányi elem is jelen van. Az így kialakuló komplexumok mindegyike egy-egy önálló mondat, melyet csak az európai nyelvek szelleméhez való alkalmazkodással fordíthatunk le főnév alakjában. Teljesen hasonló szerkezetekkel találkozunk a chatti és pākhy nyelv alaktanában is.²³² Ide sorolhatók:

$\Theta\epsilon\acute{\alpha}\Sigma[\epsilon]\lambda[\eta\nu\eta]$ $\text{Οἰτοσκούρα καὶ Ἀπόλλων[ι] Οἰτοσκούρα Μιθούα}$ Boeckh, Corp. Inscr. Graec. 6013; $\text{Οἰτόσυρος} = \text{Ἀπόλλων}$. Herod. IV, 59. $< O-i V\tau o-\sigma\kappa\upsilon-V\varrho$ „Az erős fiú“ (szószerint: „Fiú-ez-van az-erős-van“).

A komplexum végén $-i$ Suffix. determ.-mal: $\text{Ἀ-ρ-πο-}V\acute{\xi}\alpha-i$; $\text{Κολ-}\alpha-V\acute{\xi}\alpha-i$; $\text{Λι-πο-}V\acute{\xi}\alpha-i$. L. $-i$ suffix. determ. a.

16. $\alpha-$ átható igék képzésére szolgáló névszói elem (transitivumanzeigendes Pronominal-Element bei dem Zeitwort) ~ chatti $a-$ u. a ; pākhy $a-$ u. a . PSpr. 87. 173.

$\alpha-V\acute{\xi}\alpha$ uralkodni (vki v. vmi felett)

Κολάξαϊν (acc.), Ταργίτας harmadik (legkisebb) fia. Herod. IV, 5. 7. $< \text{Κολ-}\alpha-V\acute{\xi}\alpha-i$ „A-sátor(ok)-felett-uralkodó“.

17. $\beta-i$, $p-i$ tárgyas átható cselekvés kifejezésére szolgál ~ chatti $p-i$ - transitivumanzeigendes Pronominal-Element $p-$ (vgl. $pa-$, $ba-$ [$p-$, $p\acute{i}$] ,der, die, das') + allativanzeigendes Pronominal-Element $-i$: objektives Transitivum.

$\beta-i-V\tau$, $p-i-V\tau$ élni engedni, éltetni (Vö. chatti $p-i-Vd$: $p\acute{i}$ -i-du-uš KUB I 17 III 55)

²³¹ J. v. Mészáros, Die Pākhy-Sprache. 52.

²³² J. v. Mészáros, Die Pākhy-Sprache. 44–5.

Ταβίτι = „Ιστίν“ Herod. IV, 59. < *Τα-β-ι-ῤ-ι* „Ember(eke)t-éltető“.

Scolopitus, skytha király. Justinus II, 4. < *Sco-lo-p-i-ῤ-t-u* „Fejedelmi-népet-éltető“.

18. A határozó-elemek az (igei) állítmányi elemmel bővült komplexumokban néha közönséges névszók, melyek elemezhető példáinkban, ugyanúgy mint a päkhy-nyelvben, minden esetképző-elem nélkül állnak. Ennek ellenére azonban, az állítmányi elemben kifejezésre jutó cselekvés iránya szerint, egyaránt megfelelnek akár a „hol?“, akár a „hova?“, vagy a „honnan?“ kérdésre.²³³ Ide vonható példáink: a *ῤξα* „uralkodni“ igével képzett komplexumok (*Ἀρπόξαις*, *Λιπόξαις*, *Ταξα-*, *Κολάξαις*); továbbá *Sindica*, *Σίνδα*, *Σίνδοι*, *Σκόπαις*.

E névszói határozó elemek mellett, elemezhető példáink néhány szorosabb értelemben vett (hely-)határozó elemet is megőriztek, mint amilyen az itt következő *-γι-* és *μα-*.

19. *-γι-* helyhatározó-elem az igével kapcsolatban. Jelentése: *fenn; felülről (Adverbial-Element [Ortsbestimmung] bei dem Zeitwort: *oben; von oben) ~ päkhy *γι-*, *-γι-* Adverbial-Element (Ortsbestimmung) bei dem Zeitwort: oben (auf etwas); darauf. PSpr. 358.

Ταργίταος, a skythák ősapja, Zeus fia. Herod. IV, 5. < *Ταρ-γι-ῤ-α* „Tar-tól (felülről)-levő“ („Az Időjárásistentől (felülről) származó“).

20. *μα-* helyhatározó-elem az igével kapcsolatban. Jelentése: hol (ahol). (Ortanzeigendes-Element bei dem Zeitwort: wo?) ~ chatti *ma-*, *-ma-* ortanzeigendes Element bei dem Zeitwort: wo?; wohin?; woher?; päkhy *ma-* ortanzeigendes Element (Praefixum) bei dem Zeitwort. PSpr. 99. 245. — chatti *ma* Pron. interrogativum: wo?; wohin?; woher?; päkhy *ma*, *mā* wo?; wohin?; woher? PSpr. 245; udi *ma* wo? Erck. 35.

μασπός = „ὁ ὀφθαλμός“: ἄρ' ἔ μὲν γὰρ τό ἐν σκιδισί, *μασπός* δὲ ὁ ὀφθαλμός. Eustathios in Dionys. Perieg. 31; Schol. Aesch. Prom. 804; ἄριμα γὰρ ἐν καλέονσι Σκύθαι, σποῦ δὲ τὸν

²³³ J. v. Mészáros, Die Päkhy-Sprache. 95.

ἀφ'θαλμόν. Herod. IV, 27. < μα-σ-ῶπ-ον „Ahol-(a)fény-kijön (ki-jövő)“; tkp. „szem“.²³⁴

A μα- helyhatározó elem a ῶπ ,van; lenni‘ jelentésű állítványi elemmel és az ehez járuló -α participiumképzővel egy többször előforduló -ματα komplexum alakjában skytha eredetű népnevekben többször előfordul. A komplexum szószerinti jelentése: „ahol-levő (van)“ (wo-existierend [ist]). E megnevezések ilyenformán eredetileg helynevek voltak.

A komplexum a puszta igetővel, participiumképző nélkül, a päkhy nyelvben is megvan: mat? wo ist? PSpr. 245.

Más igetőkkel képzett hasonló szerkezetű komplexumok a chatti nyelvben: ma-al-ḫi-ip heilbringend; gut (? „wo-[es ist] gesund (?)-ist“)²³⁵; ma-an Ausflug? („[Der Ort] wohin [man] kommt“)²³⁶; maš Anbetungsort („[Der Ort] wo [man] anbetet“).²³⁷

A skythával teljesen azonos -ma-at-ta alakban kimutatható a hettita szövegek egy helynévében is: ^{URU}A-ri-ma-at-ta, ^{URU}A-ri-im-ma-at-ta MG 5 (Vö. ^{URU}Arinna (PÚ-na) MG 5, passim; ^{URU}Aripša- A. Götze MVAG Bd. 38. 324; MG 7; ¹A-ri-šar-ma A. Götze MVAG Bd. 38. 249).

Az ide tartozó skytha népnévcsoport:

Θισαμάται (Θισαμάτας acc. pl.): ... πρὸς δὲ τούτοις Θισαμάτας καὶ Σκύθας καὶ Σανδαράτας ἐπιθνυμῖν τοῦ ὀχυρώματος... Olbia (Decretum) No 16 B 10. Latyš. I, 38. < Θι-σα μα-ῶπ-α „(A) föld-felsővége ahol-levő (van)“.

Ἰαξαμάται: εἴτα παρὰ μὲν τὴν βόρειον τοῦ Τανάϊδος ποταμοῦ ἐπιστροφὴν Περιέροβιδι μέγα ἔθνος, παρὰ δὲ τὴν νότιον Ἰαξαμάται ἔθνος. Ptolem. VIII. p. 348; Ἰαξαματῶν (= Γυναικοκρατούμενοι οἱ Σαυρομάται) Ephori fragm. 78. Iaxamatae, a Maeotis körül lakó nép. Amm. Marc. XXII, VIII, 31. < Ἰα-ῶξα μα-ῶπ-α „Nőuralom ahol-levő (van)“.

²³⁴ Hasonló szerkezetű testrésznevek a päkhy-nyelvben: lā: mūšā Knie („des Beines wo der Kopf [ist]“); ka: ma(k) Ellbogen („der Arm wo sich biegt“); le: ma(k)ʿz Ferse (das Bein wo sich biegt hinten“). PSpr. 246.

²³⁵ ma (?) -al-ḫi-ip-ḫuš (hett. a-aš-šu Gutes [Acc.] Heilbringendes (Acc.) KUB II 2 III 51.

²³⁶ ma-an-uaa (hett. a-li-la-az vom Spielplatz? [Weide, Wiese o. ä.]) auf-den-Ausflug Bo 546 Vs 14.

²³⁷ LÜ maš-ši-e-el (hett. LÜ ALAM. KA + UD er „spricht“ im Festritual; worshiper of the statue. Sturt. 10) Vorbeter KBo V 11 I 11.

Σαυρομάται, a régebben *Ἀμαζόνες*-nek nevezett nép, mely Herodotos korában a Don-folyótól keletre lakott. Herod. IV, 21. 117; Strabo II, p. 153; Sauromatae Pomp. Mela I, xix; Solinus XV, 18 stb. < *Σαυρομα-ῤ-α* „(A) felső-kút ahol-levő (van)“.²³⁸

Χαριμάται: *Κεκεταίων δ' ἔνω οἰκοῦσι Μόσχοι καὶ Χαριμάται, κάτω δ' Ἑνίοχοι*. Hecataei fr. 185. < *Χα-ρι μα-ῤ-α* „(Az) édes-forrás ahol-levő (van)“.

21. *-ι* participiumképző elem ~ chatti *-i* participiumbildendes Element; nomenbildendes Element (bildet Nomina Agentis); päkhy *-ῖι, -i* participiumbildendes Element. PSpr. 134. 160.

β-ι-ῤ-ι „éltető“ — 1. *β-ι-*; 1. *ῤ-ι*.

Κα-ῤ-ι „védelmező“ (tkp. „kéz-[rá-]tevő“); „király“ — 1. *ῤ-ι, κα-ῤ-ι*.

ῤ-ι „tartó“ — 1. *ῤ-ι*.

ῤ-ι „ülő“ — 1. *ῤ-ι*.

ῤ-ι „levő“ — 1. *ῤ-ι*.

ῤ-ι „levő“ — 1. *ῤ-ι*.

22. *-α* participiumképző elem ~ chatti *-α* participiumbildendes Element; nomenbildendes Element (bildet Nomina Agentis); päkhy *-α* (veraltetes) participiumbildendes Element. PSpr. 133—4. 173.

ῤ-α „levő“ — 1. *ῤ-α*.

ῤ-α „levő“ — 1. *ῤ-α* (Vö. *-γι-ῤ-α* „felülről-levő“; *-μα-ῤ-α* „ahol-levő (van)“).

23. *-ου, -υ, -ο* participiumképző elem ~ chatti *-ύ, -υ* participiumbildendes Element; *nomenbildendes Element (bildet Nomina Agentis).

(Alaktanilag teljesen megegyezik vele: chatti *-ύ, -υ* praesensbildendes Element; päkhy *-ō* Aoristus-Endung PSpr. 115. 205; čeč. *-u* Praesens-Endung Erck. II, 247; Dirr, Einf. 140; bats *-u* (-o) Praesens-Endung Dirr, Einf. 158).

ῤ-ο υ, ῤ-ο „kijövdő“ — 1. *ῤ-ι; μασιδς, σποῦ*.

p-i-ῤ-ι-υ „éltető“ — 1. *β-ι-, p-i-; ῤ-ι*.

ῤ-ο υ, ῤ-ο „levő“ — 1. *ῤ-ι*.

²³⁸ K. Müllenhoff és F. Justi ezt a népnévet, tekintet nélkül a többi *-ματα* végződésű népnévre, az ó-iránból próbálta magyarázni: **saūrō-mant-* G. *saūrōmatō* „mit der Klinge (dem Schwert) versehen“. M. V a s m e r RV XII, 242.

Skytha szótári elemek.

1. ἀρὶ egy (eins): ἀρὶ μὲν γὰρ τὸ ἐν σκυθισί, μασπὸς δὲ δ ὀφθαλμός Eustathios in Dionys. Perieg. 31; Schol. Aesch. Prom. 804; ἄριμα γὰρ ἐν καλέουσι Σκύθαι, σποῦ δὲ τὸν ὀφθαλμόν. Herod. IV, 27. ~ láz *ar* eins Erck. 23, Μαρρ. 127; szván -*ar* одинъ (въ составѣ) Μαρρ. 3; min. *arhi*, grúz *erthi*, ing. *er*, *erth* eins. Erck. 23.

Ἀριμασπός (acc. pl.), az issedonokon túl lakó nép skytha neve. Jelentése: „μοννοφάλμους“ (acc. pl.) Herod. IV, 27. < Ἀρ-ιμα-σ-Υπ-ον „Egy. szem(ű)“ (tkp. „Egy ahol-a fény-kijön [kijövő]“).

2. Ἀρ-πο- tábor, tkp. „had-hely“ (Feldlager, „Heeres-Sitz“).
L. τ, Ἀρ- + πα, πο.

3. *arun* tenger (Meer): „Tanain ipsum Scythae Sinum vocant, Maeotim *Temarundam*, quo significant matrem maris“. C. Plin. Nat. Hist. VI, 7. ~ hettita *aruna*- Meer Götze MVAG Bd. 38. 281; Somm. AU 402; Sturt. 15.

Temarunda < *Te-ma-arun-Vd-a* „Az-anya-tenger(-levő)“.

4. *βλα szem (Auge) ~ chatti **b-la* Auge; päkhy *blē* Auge PSpr. 230; abch. *bla*, *la*, [*ā*]*la* Auge USch. 58. 61.

L. °Υβλα.

5. γι belső (innerer, -e, -es) ~ päkhy *gī* Herz; Busen; Schoss; Inneres; *Mensch, *Person; selbst; oben (auf etwas) PSpr. 357—8; abch. *gu* Herz; kommt in vielen Zeitwörtern der Seelenthätigkeit vor. USch. 48; kab. *gu* pars interior v. media, viscera, stomachus, venter; cor, animus, mens, ratio, cura, cogitatum LCab. 155. (Vö. -*γi*- helyhatározó elem).

Ἀργιππαῖοι, az északi magas hegyek autochthon lakóinak (skytha eredetű) neve. Herod. IV, 23. < Ἀ-ρ-γi-ππα-ι „A-had-belső-lakó földje“.

6. δα, δη, mutató névmással α-δα, α-δη atya (Vater) ~ chatti **da*, **d(?)*-a, **ad*-, **da*, **[a]d(?)*-a Wettergott²³⁹; kab. *da*, *de* pater familias, pater LCab. 112; čeč. *dā*, aba. *te* Vater Erck. 143. (A-

²³⁹ chatti LÜ **ad*-, **da*-, [*ua*]-el (hett. LÜ *zi-li-pu-ri-ja-tal-la-aš*) MANN Der- (beim-) Wettergott-drinnen-ist KBo V 11 I 13; [*a]d(?)*-an-da-ap-pu (hett. [DIN]GIR MEŠ na-[-... die [Göt]ter v[erehrten sie?; nah- fear, honor, revere Sturt. 47) bot-er-(sie-)dem-Wettergott-an. KUB II 2 III 26.

praefixummal bővült alakja: hett. *atta*- Vater Sturt. 16, Pl. Vorfahren AU 402; hieroglyphikus „hettita“ *ata[s]* noble, gentilhomme Hrozný, Inscr. Hitt. Hier. 80; mitanni *attai* Vater F. Bork 124. [79]; elam. *atta* Vater. König, Drei elam. Stelen 46; hurri *ad-ta* Vater ZDMG NF I, 227; chür. *ada*; kai. *ada, ata, atta*; var. kub. *atta* Vater Erck. 143; kab. *ade, *ade* pater LCab. 4).

Θαμιμασάδας (var. Θαυμασάδα, Θαυμασά) = „Ποσειδέων“. Herod. IV, 59. < Θα-μιας α-δα „Isten-μιας atya“?

*Οκταμασάδης, skytha király. Herod. IV, 80.

A pontusi feliratok személynevei közt: (*A- praefixummal) *Αδας Πάππιον πρίγκιψ Latyš. II, 182²; *Αδας Bosporus Latyš. IV, 248. — *Αττας Latyš. I, 68. 97; II, 57. 297. 403. 405. 410. 434. 445. 450; IV, 206. 433. 438. 439. 440.

7. *E (a hehezet felcserélésével a herodotosi szövegben: *E-) szent (heilig) ~ chatti *hi rein (?; gesund?²⁴⁰; päkhy *χιηε, a: χιηε: unschuldig; der Unschuldige PSpr. 383; kab. χεj justus, innocens LCab. 213.

*Εξαμπαῖος, helyesen *Εξαμπαῖος (= „Ιραὶ ὁδοί“), egy forrás és terület skytha neve a Hypanis (Bug) medencéjében: Herod. IV, 52. < *E-ξα-ν πα-ι „A-szent-útnak földje“.

8. Vθ, Vz állítmányi elem: van (Prädikat-Element: [er, sie, es] ist) ~ chatti Vz Prädikat-Element: (es) ist; päkhy Vθ. (*Vθ) Prädikat-Element: (es) ist. PSpr. 102. 262.

Vθ, Vz + participiumképző elem -α, -α: levő ~ chatti -za: Prädikat-Element Vz + participiumbildendes Element -α, seiend, derjenige-der-ist‘.

Hettita szövegek onomastikon-anyagában: In-na-ra-u-va-za Personennome KIF I, 302. (In-na-ra-u-va-a-š Personennome [nach Forrer]; in-na-ra-u-wa-a-š [nach Götze] stark, heldenhaft, Helden, Mannen, Krieger KIF I, 302); URU Šarkuzza- Götze MVAG Bd. 38. 327, MG 41. (Šarku- der erste an Rang, hervorragend, grossmächtig Somm. AU 423.)

Σκúθα, Ašgûzai, Iš-ku-za (l. Σκν- a.) < Σκν-Vθ-α (*šku-Vz-α) „Szabad (független)-levő“.

²⁴⁰ chatti *ma-al-hi-ip heilbringend; gut (? < ma-√l-hi-√p wo-(es ist) gesund(?)-ist): ma(?) -al-hi-ip-[u]š. (hett. a-aš-šu Gutes [Acc.]) Heilbringendes (Acc.) KUB II 2 III 51; i-ma-al-hi-i[p] (hett. SIG4-an-du-[u]š gute) dieses-heilbringend[de ... KUB II 2 II 47 stb.

9. *Θα Ιsten?* (Gott?) ~ päkhy **!χa* *Gott PSpr. 272; kab. *th'a* deus; divus, divinus LCab. 476; aba. *tha*, kab. *tχa*, šap. *tga* Gott Erck. 74.

Θαμιμασάδας (var. *Θαγμιασάδα*, *Θαγμιασά*) = „Ποσειδέων“ Herod. IV, 59. < *Θα-μιας α-δα* „Isten- μιας atya“?

10. *Θι* föld (Erde) ~ chatti *zi* Erde; Wiese; Gut²⁴¹; kab. *dči*, š[s]ý Erde Erck. 58; kab. *čȳ*, *čȳ* (ad. *če*) terra, solum, locus LCab. 74; abch. *č*, [a]č Boden, unten USch. 52; päkhy **čʼε* *Erde PSpr. 344.

Θισαμάται (l. -ματα a.) < *Θι-σα μα-ντ-α* „(A) föld-felső vége ahol-levő (van)“.

11. *Ἰα, Ia* nő (Frau, Weib).

Kis-Ázsia praehellen onomastikon-anyagában *nō ne vek gya-nánt* fordul elő: *Ias* pamphyl. Sundw. 285; *Iης* (f) pisid.; *Iaus* (f) pisid.; *Iauη* (f) pisid. U. o. 87.

Ἰαξαμάται, *Ἰαξαματῶν*, *Iaxamatae* (l. -ματα a.) < *Ἰα-νξα μα-ντ-α* „Nő-uralom ahol-levő (van)“.

12. *ιη, ιω* tenger (Meer).

Μαιήτις: ἡ *Μαιήτις* τε καλεῖται καὶ μήτηρ τοῦ *Πόντου* (Herod. IV, 86; Dionys. Perieg. 164–5 v.), az Azovi-tenger skytha neve; *Μαιῶτις* u. a. Aeschylus, *Προμηθεὺς Δεσμῶτης* 419. stb. < *Μα-ιη-ντ-ι* „Anyatenger-levő“.

13. *νκ* tartani (halten) ~ chatti *νk* halten; fangen; päkhy **νk* *halten; *fangen PSpr. 369; abch. *k* fangen, fassen, halten USch. 46.

νκ + -ι participiumképző elem:

Τάξακις, skytha király. Herod. IV, 120. < *Ταξα-νκ-ι* „Hős-tartó“.

14. *ca, χη* helység (Ortschaft) ~ chatti *ka* *Raum, *Platz; päkhy **ka* *Ort, *Platz; *Land. PSpr. 372.

Sindica, város a Taman-félszigeten: civitas Sindica, ab Hiero LXVIIMD passuum. Plin. Nat. Hist. VI, 5; . Regio

²⁴¹ chatti *aš(?)*-*ra*-*zi*-*il*-*pí* *ua*_a[... (hett. *da-an-ku-ua-i-ma tak-ñi-i* In der schwarzen aber Erde) *sie(?)*-in-der-schwarzen-Erde-seiend darinnen(?)-[... KUB II 2 III 10.

Scythiae Sindica nominatur (a Hypanis-folyó vidékén) Plin. Nat. Hist. IV, 26; Ἰξιδάται, ἕθνος πρὸς τῷ Πόντῳ προσεχὲς τῇ Συνδικῇ Hecataei fr. 166; εἰς Συνδικὴν Arriani Periplus. < *Sin-Vd-i ca* „Víz-(mellett-)lévő helység“.

15. *Ka* kéz (Hand) ~ chatti *ka* Hand; päkhy **ka* *Arm; *Hand; *Kraft, *Macht PSpr. 372; čeč. *k'a* (thuš *k'o*) Hand (veraltet) USch. 52; lák *ka*, *kva*; min. láz *xe* Hand Erck. 79.

L. *Kατι*; *Vτ* tenni, rátenni a.

16. *Kau* király („védelmező“) (König; „Verteidiger“) ~ chatti *ka-at-ti*, *kat-te-e*, **kat-]ta*, **kat-ta* König („Verteidiger“).²⁴²

Hettita szövegek onomastikon-anyagában e chatti méltóságnév ismételtén előfordul: ^D*kad-ti-iš-ḫa-bi(-in)* (Bo 4818, VI, 5) ZDMG. NF I, 193; ¹*ka-ti-ḫu-ti-šu-pa* Stadtkönig (?), in Nordsyrien. El-Amarna T. II, 1564; ^{URU}*Kattitimuḫa-* Götze MVAG Bd. 38. 326; ^{URU}*Kattešhišša-* Götze MVAG Bd. 38. 326; ^D*Kataḫḫaš* von Ankuḫa, ^D*Kataḫgaš* (?), Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 219; ^{URU}*Katapa* Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; Götze MVAG Bd. 38. 326; MG 14; Somm. AU 441; ^{URU}*Ka-a-ta-pu-me-ni-eš*, ^{URU}*Ka-a-ta-pu-um-ni-eš* MG 27.

Hieroglyphikus „hettita“ *[*ka-]tas* (nom.) „roi“ Hrozný, Inscr. Hitt. Hier. 80. 117; ¹*Ka-tu-va-s* un des princes de Carchemish U. o. 15; *Katī*, *Katê* nom du roi de Kave, Kûe en Cilicie, contemporain du roi assyrien Salmanassar III; lyd. *καλῶδεν Λυδοὶ τὸν βασιλέα* Hesychius (cf. Sardis VI/2, 86) U. o. 117.

Kis-Ázsia praehellen onomastikon-anyagában: *Κατηρευτης* pis.-isaur. Demot.; *Κατταβιος* Demos von Lindos; *Καταονια* kappad. Landschaft. Sundw. 98; *Ζηρικετης* (m) kil. Räuber; *Μωγετης* (m) Tyrann in der Kibyratis; *Μωγετης* (m) lyd., 2. Jhrh. v. Chr. U. o. 99

Κατίαροι, az Ἀρπόξαις-tól származó skytha törzs neve. Herod. IV, 6. < *Kau-a-ρ* „Király-had“.

17. *Kol* sátor (Zelt) ~ chatti **gul* Zelt²⁴³; bud. dže. *kul*;

²⁴² chatti *ka-at-ti* (hett. LUGAL-uš König [ist]) König („Verteidiger“ ist) KUB II 2 III 15; *ka-at-ti* (hett. LUGAL-uš König) (der) König KUB II 2 III 52. — *kat-te-e* (hett. LUGAL-uš der König) König KUB II 2 III 45. — ^D*ḫa-ru-kat-]ta-i-nu* (hett. [DUMU-aš] ^DZA.BA4.BA4-aš der Sohn des (?), ^DZA.BA4.BA4) der GOTT Landes-Königs-Sohn Bo 546 Vs 20; ^D*ḫa-ru-kat-ta-i-nu* ~ Bo 546 Rs 3.

²⁴³ chatti ^{LÚ}*da-a-gul-ru-na-[a(?)-i(?)-il* (= ^{LÚ}Giš ZA.LAM.GAR ?[. der Zeltmann) der Zeltträger-Obmann KBo V 11 I 15.

kür. *khol*, *khval*, *khel*; rut. agu. tab. *χāl*; var. *khal*, *χkal*, *χkali*; kub. *khol*; kai. *khul*, *khali*, *χali*; aku. *χkul*, *χkale*, *kali*; chür. *kali*, *χkale* Haus Erck. 79; kür. *k'wal* Zimmer, Haus USch. 157; tab. *χαλ* домъ; комната Дирръ 214; agu. *χāl* домъ; комната Дирръ 151.

Κολάξαϊν (acc.), *Ταργίτας* harmadik (legkisebb) fia. Herod. IV, 5. 7. < *Κολ-α-ῥξα-ι* „A-sátor(ok)-felett-uralkodó“.

18. *Κόλ(-ος)* egyfajta antilop (eine Art Antilope). Strabo je-gyezte fel a Chersonesosról szóló fejezetben: Ἔστι δὲ τῶν τετραπό-δων ὁ καλούμενος Κόλος, μεταξὺ ἐλάφου καὶ κριοῦ τὸ μέγεθος, λευκὸς, ὀξύτερος τούτων τῶ δρόμῳ, πίνων τοῖς ῥώθωσιν εἰς τὴν κεφαλὴν, εἴτ' ἐντεῦθεν εἰς ἡμέρας ταμιεύων πλείους, ὥστ' ἐν τῇ ἀνύδρῳ νέμεσθαι ῥαδίως (VII. p. 451²³⁻²⁷). ~ Az északnyugat-kaukázusi nyelvekben: abch. [a]ghuol Hirsch Erck. 83; Az észak-kelet-kaukázusi nyelvekben: kub. *qūl*; chür. *quoäl*, *kval*; var. *q'val*, *q'vil*, *kal*, *kaul*; kai. *gväl*, *gaël*, *gal*; aku. *qal*, *kal*; kür. *kka* Kuh Erck. 94; čeč. *g'ala* Hirschkuh USch. 55; A délnyugat-kaukázusi nyelvekben: grúz *k'oli-k'i* баранъ безрогій. Чуб. 1343.

19. *κν* fiú (Sohn) ~ päkhy *k'ṣa* Sohn PSpr. 377; kab. *qo*, *qō* puer, filius LCab. 343; aba. šap. *k'o*; kab. *qoa*: min. *skhua*; kür. *χνα*, *χι* Sohn. Erck. 129.

? Kis-Ázsia prae hellen onomastikon-anyagában, kizárólag férfinevekben: *Ιδακος* (m) kar. (*Ιδα*, *Ιδη* mys. Gebirge) Sundw. 86; *Ινδακος* (m) isaur. (*Ινδας* (m) isaur.) U. o. 82; *Ναννακος* (m) phryg. myth. Pers. U. o. 166. (*Ναννα* (f) isaur. lyk. pamphyl.; *Νανα* (f) phryg. lykaon. pis. kil. isaur. Id. 166); *Σανδακος* (m) kil. myth. Pers. U. o. 248. (*Σανδας* kil. Gott; *Σανδας* (m) kil.; *Σανδα* (f) pis. U. o. 247); *Τατακος* (m). phryg. U. o. 205. (*Τατα* (f) lykaon. kar. lyd. isaur. phryg. U. o. 203).

Ταρκυνάιοι, ἔθνος Ὑπερβορέων (Hierocles, Philistores) Steph. Byz. < *Ταρ-κν-να-ι* „Az-Időjárásisten-fiának-földje“.

20. *λα*, *λο* had, sereg; nép (Heer; Volk) ~ chatti *la* Heer²⁴⁴; päkhy *le* Menge; Soldaten; Armee, Heer. PSpr. 298.

Παραλάται, a *Κολάξας*-tól származó skytha törzs neve. Herod. IV, 6. < *Πα-ρα-λα-ῥτ-α* „A-fekete-nép(-levő)“.

²⁴⁴ chatti . Jel-la-aš-ḫa (hett. DINGIR LIM-iš-ma-aš Der Gott aber er) deJr(?)=Heeres(?)=Herr Bo 546 Rs 4; li-e-u_a-la-ka-at-ti KUB I 17 VI 14.

Scolopitus, skytha király. Justinus II, 4. < *Sco-lo-p-i-Vt-u* „Fejedelmi-népet-éltető“.

Σκολότους, a pontusi skythák közös neve. Herod. IV, 6. < *Σκο-λο-Υτ-ου* „Fejedelmi-nép-levő“.

21. *Λι* (Istentől) szeretett; királyi ([vom Gott] geliebt; königlich²⁴⁵) ~ chatti *li* gut, geliebt²⁴⁶; päkhy **l*, **l* gut PSpr. 298.

Λιπόςαϊν (acc.) (var. *Νιτόξαν*), *Ταργίτας*-nak, a skythák ősapjának első fia. Herod. IV, 5. < *Λι-πο-Υξά-ι* „A-királyi-ház-(felett-)uralkodó“ (tkp. „Az-[Istentől]szeretett-ház-[felett-]uralkodó“).

22. *Λι-πο* királyi ház, tkp. „(Istentől) szeretett ház“ (königliches Haus, wörtlich: „[vom Gott] geliebtes Haus“).

Valószínű, hogy a következő hettita-kori városnevekben is ugyanezen összetétel őriztetett meg: ^{URU}Lipa- Götze MVAG Bd. 38. 326; ^{URU}Zazlipa KIF I, 362.

L. *Λι* + *πα*.

23. *Μα*, *ma* anya (Mutter).

A kis-ázsiai praehellen korban *Mā*, *Ma* a kappadokiai és pontusi Comanában a „Magna Mater“ neve volt.²⁴⁷ Ugyanezen a területen nőnév gyanánt is sűrűn előfordult: *Μα* (f) kappad. Sundw. 137; *Μα* (f) lykaon. U. o. 287; *Μα* (f) kil., *Μας* (f) kil. pisid. U. o. 138.

Μαιήτις, az Azovi-tenger skytha neve: *ἡ Μαιήτις τε καλεῖται καὶ μήτηρ τοῦ Πόντου* Herod. IV, 86; *Τῇ μὲν τε πέρι Σκύθαι ἀμφὶ νέμονται, ἄνδρες ἀπειρίστοι, καλέονται δὲ μητέρα Πόντου* Dionys. Perieg. 164—5. vers; *Μαιῶτιν* (acc.) Aeschylus, *Προμηθεὺς Δεσμωτῆς* 419. stb. < *Μα-ιη-Υτ-ι* „Anya-tenger-levő“.²⁴⁸

²⁴⁵ A Hatti-állam királyainak egyik címe: „az Időjárásisten kedvence“ („der Liebling des Wettergottes“ NA.RA.AM^dU) volt. MVAG Jahrg. 31. H. II, 5; MVAG Jahrg. 34. H. I. 77. — Vö. A Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients. München, MCMXXXIII. 82.

²⁴⁶ chatti a-li-nu-en (hett. am-mi-an-za-ma DUMU-aš Das geliebte Kind) der-geliebte-Sohn Bo 546 Vs 15; li-pi-nu (hett. am-mi-an-za DUMU-aš das geliebte Kind) das-geliebte-Kind Bo 546 Vs 16; li-ik-ka-at-ti geliebter König KUB I 17 VI 13.

²⁴⁷ Vö. M. Ebert, RV VII, 15; P. Jensen, Hittiter und Armenier. Strassburg, 1898. 138. 155.

²⁴⁸ Az antik földrajzi felfogás szerint a Maōtist azért nevezték „anya-tenger“-nek, mert úgy képzeltek, hogy a Fekete-tenger ebből mintegy forrás-

Temarunda: Tanain ipsum Scythae Sinum vocant, Maeotim Temarundam, quo significant matrem maris. C. Plin. Nat. Hist. VI, 7. < *Te-ma-arun-Vd-a* „Az-anya-tenger(-levő).“

Ugyanez a szó, mint női személynév, a pontusi feliratok onomastikon-anyagában is előfordul: *Mā γυνή Ἡρακλέωνος* Latyš. II, 243; *Mā θυγ. Σάσα* U. o. II, 67¹; *Mā μήτηρ Θεοδώρου* Bosphorus U. o. IV, 221; *Mā γυνή Φαννέους* Bosphorus U. o. IV, 262.

24. -μιασ- ? Vö. hettita szövegben ^{1D}U-mi-im-ma-áš Hrozný HKB 112²⁴⁹; hieroglyphikus „hettita“ ^{1d}U-mí-im-ma-áš.²⁵⁰

Kis-Ázsia prae hellen onomastikon-anyagában: *Μιμας* (m) karisch? (lydisch); *Μιμας* lydischer Ortsname (Strabo 645) Sundw. 149.²⁵¹

Θαμιμασάδας (var. *Θαγμασάδα*, *Θαγμασά*) = „Ποσειδέων“ Herod. IV, 59. < *Θα-μιας α-δα* „Isten-μιας atya“?

25. *να* anya (Mutter) ~ chatti *na-a* Mutter²⁵²; päkhy *ne* (*a: ne*) Mutter PSpr. 293; aba. *n'e*; abch. *an* Mutter Erck. 105; kab. *ane* mater, genetrix LCab. 7; abch. [*á*]an Mutter USch. 42.

Τάναϊς, a Don-folyó skytha neve. Herod. IV, 20. 45. 47. 100. stb; skytha és részben hellén város a Don-folyó holtága mellett. Latyš. II, 423; Strabo VII, p. 449. < *Τα-να-ι* (Az-ember(ek)-anyja).²⁵³

Női személynév gyanánt a pontusi feliratokban is előfordul: *Νᾶ*, *Μάνεω θυγ.* Latyš. II, 116; *Ἀ-* praefixummal: *Ἀννη*, *Τάτινος γυνή*. Bosphorus. Latyš. IV, 227.

ból ered. Dionys. Perieg. 163–8 vers. — Hasonló nyelvhasználattal találkozunk a Hypanis (Bug) folyóval kapcsolatban is. Ez a folyó ugyanis egy többől ered, melyet ezért hasonlóképen a „Hypanis anyjára“ nak neveztek: *καλεῖται δ' ἡ λίμνη αὕτη ὁρθῶς μήτηρ Ὑπάνιος*. Herod. IV, 52; Callipidas Hypanis includit. Ex grandi palude oritur, quam Matrem ejus accolae appellant. Pomp. Mela II, 1, 62–4.

²⁴⁹ P. Meriggi: Bossert, Dr. Helmuth Th.: Šantaš und Kupapa. OLZ XXXV (1932) 659. Anm. 1.

²⁵⁰ Helmuth Th. Bossert, Das hethitische Pantheon. AO VIII, 303.

²⁵¹ Vö. Helmuth Th. Bossert, I. m. 304.

²⁵² chatti *li-na-a mu-ú-ua-li-na-a* 578/c. Is unveröff. „gute-Mutter mächtige-gute-Mutter“.

²⁵³ A folyó- és városnévnek az ó-iráni *dānu-*, oszét *don* „Fluss“ szóval való egybevetése, hangtani és alaktani nehézségek miatt, alapjában hibás. Vö. M. Ebert, RV XII, 248.

26. ξα út (Weg) ~ láz gza дорора Мappъ 134.

*Eξαμπαιος (helyesen *Eξαμπαῖος) = „Ιραὶ ὁδοί.“ Herod. IV, 52. < *E-ξα-ν πα-ι „A-szent-útnak földje“.

27. Vξα uralkodni (regieren, herrschen, beherrschen) ~ päkhy *V_k-sá *stark (mächtig) sein, *bewältigen (< *V_k *halten, *fangen + -se [Stufenwechsel -se] handlungmodifizierenden Element) PSpr. 378.

(? Talán ide vonhatók a következő kis-ázsiai prae hellen tulajdonosok is: Αρυμαξα lyk. Demos. Sundw. 53; Αραξα lyk. Ortsn., Εξαμνης (m) kar. lyd., Vater des Thales U. o. 47. — A -μνης névrészre vonatkozólag vö. J. Friedrich KIF I, 359—360).

*Αρρόξαῖν (acc.), Ταργίτας-nak, a skythák ősapjának második fia. Herod. IV, 5. < *Α-ρ-πο-Vξα-ι „A-tábor-(felett-)uralkodó.“

*Ιαξαμάται l. -ματα a. < *Ια-Vξα μα-Vτ-α „Nő-uralom ahol-levő (van)“.

Αιπρόξαῖν (acc.), Ταργίτας-nak első fia. Herod. IV, 5. < Αι-πο-Vξα-ι „A-királyi-ház-(felett-)uralkodó“.

Ταξα- < Τα-Vξα hős (szó szerint: „ember(ek)-(felett-)uralkodó“) l. Τα, Ταξα, Τάξακς.

Egy skytha személynévben ugyanezen igető az átható igék képzésére szolgáló α- névszói elemmel bővülő komplexumot (α-Vξα uralkodni vki v. vmi felett) mutat. L. α- a.

Κολάξαῖν (acc.), Ταργίτας harmadik (legkisebb) fia. Herod. IV, 5. 7. < Κολ-α-Vξα-ι „A-sátor(ok)-felett-uralkodó“.

28. *O fiú (Sohn) ~ chatti *ú, *u nom. subst. „Sohn“²⁵⁴

Az u. n. hettita nyelvben (-ua suff. determ.-mal bővítve): uwa(s) „son“ Sturt. 75. — A jelenkori kaukázusi nyelvekben: čeč. wuo² (thuš woh) Sohn USch. 71, vuož ~ Dirr, Einf. 133; inguš vož Sohn Dirr, Einf. 144; čeč. inguš oua; thuš woě fils Klapr. VMC II, 362.

A hettita onomastikon-anyagban: *kiū- Somm. AU 436; ki-na-ḫa-a-a-ú Gentilicium. El-Amarna T. II, 1577. (A személynév első tagjára nézve vö. chatti *ki gross?, hoch? — Hettita szövegekben: *akiḫa-?, Somm. AU 435; El-Amarna T. II, 1557; *a-ki-tešub, *a-ki-iz-zi El-Amarna T. II, 1557. stb).

²⁵⁴ chatti ti-il-ti-li-li-e-u KUB XII 8 II 17; ú-ua-at Bo 546 Vs 17.

Οἰτοσύνρη Μίθρη (dat.) Boeckh, Corp. Inscr. Graec. 6013; Οἰτόσυρος = „Ἀπόλλων“ Herod. IV, 59. < O-ι-Vτ ο-σιν-Vρ „Az erős fiú“ (szó szerint: „Fiú-ez-van az-erős-van“).

29. Vπ kijönni (herauskommen) ~ chatti Vp herauskommen; päkhy *Vp *herauskommen (uā-Vp herauskommen; stammen, ab-stammen, entstehen) PSpr. 206—7.

μασπὸς = „δ ὀφθαλμός“ l. μα- a. < μα-σ-Vπ-ου(-ο) „Ahol-(a)fény-kijön (kijövő)“; tkp. „szem“.

30. Vπ ülni (sitzen) ~ chatti Vp sitzen; päkhy *Vpe *sitzen PSpr. 209; abch. t'a sitzen USch. 55.

Vπ + -ι participiumképző elem:

Τράπιες (vár. Τράπιοι, Τράπιες), skytha törzs neve. Herod. IV, 6. Τρα-Vπ-ι „Gyepű?-(köz-t)-ülő“ („Falusi“ ?).

31. πα, παα, πο lakóhely, föld; hely; ház (Wohnsitz; Ort; Haus) ~ chatti pa, pi-e (Wohnsitz, Ort), Haus²⁵⁵; päkhy *p'e (p'e: še) Platz (Sitzplatz) neben dem Heerd (še Kopf) PSpr. 210. (vö. päkhy *Vpe *sitzen U. o. 209); kab. p'e locus, loca, lectus LCab. 438.

A hettita szövegek váro-s- és országneveinek szerkezetében a -pa szótári elem sűrűn fordul elő: KUR^{URU} Išhuppa Götze MVAG Bd. 38. 325, MG 24. (KUR^{URU} Išhupitta Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 136; MVAG Bd. 38. 325); KUR^{URU} Kašipa Götze MVAG Bd. 38. 325, MG 27. (mātu ka-si, matu ka-ši, matu ka-aš-ši El-Amarna T. II, 1576); ^{URU} Katapa Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222, Götze MVAG Bd. 38. 326, MG 14. 27, Somm. AU 441. (chatti *kat-]ta, *kat-ta König); KUR Pakarripa- Somm. AU 443. (^{URU} Baqarri Somm. AU 443); ^{URU} Šallapa Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 223, Götze MVAG Bd. 38. 326, MG 40, Somm. AU 443. (Σαλα lyd. Stadt Sundw. 244) stb.

Ἀργιππαῖοι, az északi magas hegyek autochthon lakóinak (skytha eredetű) neve. Herod. IV, 23. < Ἀ-ρ-γί-ππα-ι „A-had-belső-(lakó)földje“.

²⁵⁵ chatti li-e-pa-zi-zi-in-tu (= ZAB^{PL} LEUTE) (seine-) Haus(?) -Leute-diejenigen-die-sind KUB XXIV 14 IV 25; ? pa-ak-kat-te-en-na KUB I 17 VI 13; uāa-ap-pa-ja-aš er-im-Hause(?) -drinnen-ist Bo 546 Rs 5. — pi-e-uai-il (hett. Ê-ri an-da in das Haus herein) in-das-Haus KUB II 2 III 40; ni-i-pu-pi-e (hett. ma-a-na-at . . . Ê-ir i-ja-u-e-ni-ma-aš Wenn . . . das Haus wir-machen (bauen ?) aber) wenn-wir-(ein-)Haus-bauen KUB II 2 II 46.

Ἀρπόξαι̃ν (acc.), Ταργίταος-nak, a skythák ősapjának második fia. Herod. IV, 5. < Ἀ-ρ-πο-´ξαι „A-tábor-(felett-)uralkodó“ (szószerint: „A-had-hely-(felett-)uralkodó“).

Ἐξαμπαῖος = „Ἰραὶ ὀδοί“ Herod. IV, 52. < *Ἐ-ξαι-ν πα-ι „A-szent-útnak földje“.

Λιπὸξαι̃ν (acc.), Ταργίταος-nak első fia. Herod. IV, 5. < Λι-πο-´ξαι „A-királyi-ház-(felett-)uralkodó“.

Σκώπασις, skytha király. Herod. IV, 120. < Σκω-πα-´σι „Fejedelmi-föld(ről)-levő“.

32. Παπα apa; Időjárásisten (Vater; Wettergott) ~ grúz *p'ap'a* ძედა; у Свановъ: жрецъ. Чуб. 1004; min. *baba* отецъ Грозд. 34; lát *baba* отецъ Маррѣ 128; udi. kür. bud. *baba* Vater Erck. 143, udi USch. 100, kür. USch. 227.

Az idevonatkozó praehellen párhuzamokat l. a 49. lapon.

Παπαῖος = „Ζεὺς“. Herod. IV, 59. < Παπα-ι „Az-apa“ („Apó“).

Mint személynév a pontusi feliratokon is elég gyakori: Πάπας Latyš. II, 100. 222. 238. 402. 403. 414; IV, 207. 228. 284. 380. 435. 436a.

33. πασα fő; vezér (das Haupt; Führer, Führerin). Az összetett szó elemei: Ba-, Πα- praefix. determ. + σα fő, fej. — ? Vö. kab. *paše* ductor, dux, caput, praeses; principium. LCab. 402.

Ἀρτίμπασα (var. Ἀργίμπασα, Ἀρίππασα) = „οὐρανὴ Ἀφροδίτη“. Herod. IV, 59. < Ἀ-ρ-´τι-ν πα-σα „A-seregnek (amely van) a vezére“.

L. -ν birtokosetképző elem a.

34. πι, praef. determ.-mal Ἀ-πι föld, Földistennő (Erde, Erdgöttin) ~ päkhy *bl.*, praef. determ.-mal α: *bl.*; das Auswärtige; Ebene; Platz PSpr. 212; čeč. *apīe* Ackerfeld Erck. 40.

Ἀπι = „Γῆ“ Herod. IV, 59. < Ἀ-πι „A-föld(istennő)“.

35. πο vö. abch. *p'ha* Tochter USch. 56; šap. *pχu* Tochter (weibliche Verwandtschaft) Erck. 140.

Ὀπολίη, skytha királyné. Herod. IV, 78. < Ὀ-πο-ιη.²⁵⁶

²⁵⁶ A személynév iráni eredetére vonatkozó feltevést l. Ὀ- praefix. determ. a.

36. *Vr* állítmányi elem: van (Prädikat-Element: [er, sie, es] ist) ~ chatti *Vr* Prädikat-Element: (es) ist; min. *Vr* sein, existieren Dirr, Einf. 98; Kluge, Min. Gr. 117.

A változatlan ígető segítségével képzett skytha ál-főnév:

Θεῶ Σ[ε]λ[ήνη] Οἰτοσκόρα καὶ Ἀπόλλων[ι] Οἰτοσκόρῳ Μιθρά Boeckh, Corp. Inscr. Graec. 6013; *Οἰτοσκός* = „*Ἀπόλλων*“. Herod. IV, 59. < *Ο-ι-Υτ ο-σχυ-Υρ* „Az erős fiú“ (szó szerint: „Fiú-ez-van az-erős-van“).

37. *r*, *Ἀ-ρ*, *α-ρ*, had, sereg (Heer) ~ abch. *r*, *a-r* Heer USch. 60; grúz *eri* народъ, нація; сонмъ; воинство. Чуб. 495; arč. *ʾara* войско Дипрѣ 202; lák *ʾaral* Heer USch. 77.

Ἀργιππαῖοι (l. *πα α.*) < *Ἀ-ρ-γι-ππα-ι* „A-had-belső- (lakó)földje“.

Ἀρρόξαῖν (acc.) (l. *πα α.*) < *Ἀ-ρ-πο-Υξα-ι* „A-tábor-(felett-)uralkodó“ (szó szerint: „A-had-hely-(felett-)uralkodó“).

Ἀρτίμπασσα (var. *Ἀργίμπασσα*, *Ἀρίμπασσα*) = „*ουρανίη Ἀφροδίτη*“. Herod. IV, 59. < *Ἀ-ρ-Υτ-ι-ν πα-σα* „A-seregnek (amely van) a vezére“.

Bar- (vagy *Maš-*) *ta-tu-a*, iškuza király Asarhaddon korában. Knudtzon, Assy. Gebete 120. 329; *Πρωτοθύης*, skytha király. Herod. I, 103. < *Ba-r tat-ua* „A sereg atyja“.

Κατάροι, az *Ἀρρόξαις*-től származó skytha törzs (*γένος*) neve. Herod. IV, 6. < *Κατ-α-ρ* „Király-had“.

38. *ρα* fekete (schwarz) ~ chatti *ra* schwarz.²⁵⁷

Παράλαται, a *Κολάξαις*-től származó skytha törzs neve. Herod. IV, 6. < *Πα-ρα-λα-Υτ-α* „A-fekete-nép(-levő)“.

39. *ρι* forrás (Quelle).

Hettita szövegek onomastikon-anyagában a fonetikus értékében használt *ri* (azaz praefixummal *a-ri*) írásjegy ideographikus ellenértéke: PÚ és TÚL, 'well, spring' Stürt. 54. 70. A graphikai szokás ez esetben is a komplexum ezen tagjának behelyettesített eredeti jelentését őrzi: ^{URU} Arinna = ^{URU} TÚL-na J. Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222. 223; = ^{URU} PÚ-na A. Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 137. stb. (A szókezdő A- = praefix. determ. L. fent).

²⁵⁷ chatti aš(?) -ra-zi-il-pí ʁa_a-[... (hett. da-an-ku-ʁa-i-ma tak-ni-i In der schwarzen aber Erde) sie(?) -in-der-schwarzen-Erde-seiend darinnen(?). [... KUB II 2 III 10.

Χαριμάται: *Κερκεταίων δ' ἄνω οἰκοῦσι Μόσχοι καὶ Χαριμάται, κάτω δ' Ἑνίοχοι.* Hecataei fr. 185. < Χα-ρὶ μα-ντ-α „(Az) édes-forrás ahol-levő (van)“.

40. σ fény (Licht) ~ pākhy σε hell, licht; weiss; das Weisse PSpr. 338. (chatti Vš es tagt, der Tag bricht an; pākhy Vš es tagt, der Tag bricht an PSpr. 336; kab. *ce-, ci-* ardere, candere, carbonescere; lucere; apparere, videri LCab. 64).

μασπὸς = „δ. δφθαλμός“. (l. μα- helyhatározó elem a.) < μα-σ-νπ-ον „Ahol-(a)fény-kijön (kijövé)“; tkp. „szem“.

41. Vσ állítmányi elem: van (Prädikat-Element: (er, sie, es) ist) ~ chatti Vš Prädikat-Element: (es) ist; pākhy Vs Prädikat-Element (von kleineren Wesen und Gegenständen): (er, sie, es) ist. PSpr. 103. 311.

Az állítmányi elem néhány skytha személynévben az -i participiumképző elemmel továbbképezve (-Vσ-i) fordul elő ~ chatti -ši (Prädikat-Element Vš + participiumbildendes Element -i) seiend; derjenige-der-ist; pākhy -s-i (Prädikat-Element Vs + participiumbildendes Element -i) derjenige, der ist. PSpr. 103. 311.

A kis-ázsiai praehellen személynévek -oi végzetére nézve vö.: *Αρσασις* (f) lyk. (*Αρσας* (m) pisid.) Sundw. 77; *Βατασις* (m?) pis. (*Βατας* (m) Telos; *Βαττα* (f) phryg.) U. o. 60; *Ιμβρασις* (m) kar. um 400. U. o. 82. (*Ιμβρας* (m) lyk. U. o. 81); *Ινγασις* (m) isaur. (*Ινγας* (m?) isaur.) U. o. 90. stb.

Ἀναχαρασις, Γνοῦρος fia, skytha férfi, aki Solon korában († Kr. e. 559) Athenben járt. Herod. IV, 46. 76–7. (vö. Justi, Iran. Nb. 15–6). < *Ἀναχαρ-Vσ-i*.

Σκώπασις, skytha király. Herod. IV, 120. < *Σκω-πα-Vσ-i* „Fejedelmi-föld(ről)-levő“.

42. Σα, σα fő, fej; felső, a felső vége vminek (Kopf, Haupt; ober(er, -e, -es), das obere Ende) ~ chatti ša Haupt; selbst²⁵⁸; pākhy še Kopf, Haupt; das Obere (das obere Ende); Anfang; selbst. PSpr. 321.

²⁵⁸ chatti ta(r-i)-ša-Vua im-(Palast-)Inneren-Haupt-sein: LÜ ta-a-ni-ša-ua (= LÜ GŠ PA₂[. . Stabmann, Vorsteher; herald Sturt. 42) MANN Der-im-(Palast-)Inneren-Haupt-ist (Palast-Kommandant) KBo V 11 I 16; an-da-i-ša er (sie, es) selbst (? („er (sie, es) sein (ihr) Haupt“). Bo 546 Vs 14.

Θι-σα-μά-ται (l. -ματα a.) < Θι-σα-μα-ντ-α „(A) föld-felső vége ahol-levő (van)“.

πα-σα fō; vezér (*Αρτίμπασα).

Σα-υρο-μά-ται (l. -ματα a.) < Σα-υρο-μα-ντ-α „(A) felső-kút ahol-levő (van)“.

Talán ugyanezen szó rejlik a következő összetett népnév első tagjában is:

Σαταρχαίους (acc. pl.), gens Chersonesi Tauricae. Latyš. I, 217 (No 244); *Satarchae* Pomp. Mela II, 1, 21. Val. Flaccus Argon. VI, 144, C. J. Solini Polyhistor c. XXV; *Satarcheos* (acc. pl.) Plin. Nat. Hist. VI, 7; *Σατορχαίους* Steph. Byz. < Σα-ταρχα-ι.

43. Σιν, *Sin* víz, tenger; Tanais-folyó (Wasser, Meer; Tanais (Fluss)) ~ päkhy *š'in *Wasser; *Meer PSpr. 328; abch. *mšyn* Meer USch. 59; var. kub. kai. aku. chür. *šin*; lák *sčín*, *sšin*, *ššin*; avar. *thlin*; and. kar. *thlen* Wasser Erck. 147.

Sin(us): „Tanain ipsum Scythae Sinum vocant“. Plin. Nat. Hist. VI, 7. < *Sin* „Víz“ („Folyó-víz“).²⁵⁹

Σινδα, *Sindica*, Σινδοι (Σιντοί) stb. tulajdonneveket l. Vτ, Vd állitmányi elem a.

44. Σκο, Σκω, Sco fejedelem; fejedelmi (Fürst; fürstlich) ~ chatti *š-ħa Herr; päkhy *šħa *Mann; *Herr PSpr. 325; kab. *ch'a* dominus, heros LCab. 66. — Vö. hettita *išħa-* (graphikai értékű szókezdő *i*-vel) Herr MVAG Bd. 34. H. 1. 188; Somm. AU 407; Sturt. 18.

Hettita szövegek onomastikon-anyagában: ^{URU} Hi-iš-ša-aš-ħa-pa MG 22; ^{URU} Heššašħapa MVAG Bd. 34. H. 1. 222; ^{URU} He-šħašpa- MVAG Bd. 38. 325.

Egyes kis-ázsiai praehellen tulajdonnevek *σκα alkotórészeiben valószínűleg szintén ugyanez a szó rejlik: *Ασκαηνος* Bein. d. Men im südöstl. Phrygien; *Ασκαία* Name des Antiochia-Tales in Pisi-dien. Sundw. 282; *Ascandalis* lyk. Ortsn. (Plin. V, 101) U. o. 55.

Scołopitus, skytha király. Justinus II, 4. < *Sco-lo-p-i-Vt-u* „Fejedelmi-népet-éltető“.

Σκολότους: σύμπασι δὲ εἶναι ὄνομα Σκολότους, τοῦ βα-

²⁵⁹ Vö. B. Munkácsi, Der „skythische“ Name des Tanais. KSz. XII. (1911) 194.

σιλέος ἐπωνυμίην Σκύθας δὲ Ἑλληνες οὐνόμασαν. Herod. IV. 6. < Σκο-λο-Υτ-ο „Fejedelmi-nép-levő“.

Σκώπασις, skytha király. Herod. IV, 120. < Σκω-πα-Υσ-ι „Fejedelmi-föld(ről)-levő“.

A pontusi feliratok személynevei közt: Σκω Gorgippia Latyš. IV, 435, 20; Σκόζος Latyš. II, 404.

45. Σκν, [A]šgû, [I]šku erő, hatalmas; szabad (független) (stark, mächtig; frei (unabhängig)) ~ päkhy šχqa (a : šχqa') fest, stark; Kraft, Macht; šχqa'mā: unfrei (Gefangener, Leibeigener, Sklave . . .) PSpr. 325. (Vö. -mā (veraltetes) Negations-Element bei Nomina. U. o. 244).

Hettita szövegek onomastikon-anyagában (graphikai jellegű szókezdő i-vel): KUR^{URU} Išhuppa Götze MVAG Bd. 38. 325; MG 24; URU Išhupitta Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; MG 25, KUR^{URU} Išhupitta Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 136; MVAG Bd. 38. 325.

Kis-ázsiai prae hellen tulajdonnevekben: Σκνδiosis, Σκοδiosis, Σκορδισκος hegység a kappadokiai Pontusban, a Paryadres dél-nyugati ága, mely délen összefügg az Antitaurussal. Strabo 11, 497; 12, 548; Σκνθινοί autochthon néptörzs a Pontusban, a chalybok szomszédságában. Xenophon, Anabasis IV, VII, 15; Diodor. Sic. 14, 29; lyk. Σκνταλεύς nom. pr. Moriz Schmidt, The Lycian Inscriptions. London-Jena-Paris, 1868. Commentary 12.

Οἰτοσκύρω Μίθρα (dat.) Boeckh, Corp. Inscr. Graec. 6013; Οἰτόσυρος = „Ἀπόλλων“ Herod. IV, 59. < Ο-ι-Υτ ο-σκν-Υρ „Az erős fiú“ (szó szerint: „Fiú-ez-van az-erős-van“).

A šgûza i (Asarhaddon); ^mIš-ku-za, ^{am}šabī Iš-ku-za-a²⁶⁰; Σκύθας ἐπιπομολογούς Hesiodi fr.²⁶¹; Σκνθικὴν πόσιν παρ' οἶνον Anacreon²⁶²; ἔθνος Σκνθικόν Hecataei fr. p. 10—11; Σκύθης ὁμιλος Aeschylus, Προμηθεὺς Δεσμωτῆς 417; Σκύθας Ἀλαζῶνας Hellenici fr. 172; Σκύθαι Herod. IV. passim stb. — Σκύθης Heracles fia,

²⁶⁰ Dr. J. A. Knudtzon, Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals. Leipzig, 1893. 327. 119.

²⁶¹ Hesiodi Ascreae quae exstant ex recensione Thomae Robinsoni . . . Lipsiae CIOCCCLXXVIII. p. 438.

²⁶² Anacreontis Teii Odae et fragmenta, graece et latine cum notis Joannis Cornelii de Pauw. Trajecti ad Rhenum, MDCCXXXII. p. 248.

kitől egy hagyományváltozat szerint a skythák összes királyai származtak. Herod. IV, 10; vö. Diodor. Sic. II, 89 < Σκν-Υθ-α (*šku-Υz-a) „Szabad(független)-levő“.

Σκύληης, Ἀριαπείθης fia, skytha király. Herod. IV, 76. 78—80.
< Σκν.λη „A-hatalmas“.

46. *σχv, ἄ-σχv a ποντικὸν nevű fa (prunus padus, or. чепмыха) gyümölcsének leve. Herod. IV, 23.²⁶³ ~ päkhy *šxu *Beere: be: šxu der wilde Wein; le: šxu Haselnuss (le Hase). PSpr. 325.

47. Υτ tenni, rátenni (legén, setzen, stellen) ~ chatti Υt machen?; legén, setzen, stellen; nehmen; päkhy *Υde *machen PSpr. 276; *Υte: ἱε-χε-Υte abnehmen, sich vermindern. U. o. 270; kab. te-, tē- [facere, ponere, locare] LCab. 470.

κα-Υτ védelmezni; szószerint: „a kezét-rátenni“ (schützen, verteidigen; wörtlich: „die-Hand-(darauf-)legén“) ~ chatti ka-Υt schützen, verteidigen („die-Hand-(darauf-)legén“):

Κατι király; tkp. „védelmező“ < Κα-Υτ-ι „védelmező“ (szószerint: „a kezét-rátévő“), a Κατιανοί skytha törzsnévben. L. Κατι a.

48. Υτ, Υd állítmányi elem: van; lenni (Prädikat-Element: (er, sie, es) ist; sein, existieren) ~ chatti Υt Prädikat-Element: (es) ist; päkhy Υt Prädikat-Element (von grösseren Wesen und Gegenständen): (er, sie, es) ist. PSpr. 102—3. 268—9.

A skytha tulajdonnevek anyagában ez az állítmányi elem aránylag gyakran fordul elő, s alaktani szempontból változatos komplexumokban szerepel. Az ezekkel teljesen azonos szerkezetű chatti- és päkhy-nyelvi párhuzamok, eme kisebb körön belül, egyzersmind a nyelvrokonságnak is élénken szemléltető példáit nyújtják.

Az alább következő determinatív értékű -ι-Υτ szerkezetben a pusztá igető a maga változatlan alakjában lép fel. Leggyakoribbak azonban az -ι-, -α-, -ου (-ο) participiumképző elemmel bővült igetőket tartalmazó példák:

A skytha -Υτ-ι (jelentése: „levő“) szerkezetnek rokonnyelvi párhuzamai ~ chatti -ti (Prädikat-Element Υt „(es) ist“ + parti-

²⁶³ Vö. W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. II. Sitzungsberichte d. phil.-hist. Classe d. kais. Akademie d. Wiss. Wien, 1889. Bd. CXVII. 58—60.

cipiumbildendes Element *-i*) seiend, derjenige-der-ist; päkhy *-t-i* (Prädikat-Element *Vt* + participiumbildendes Element *-i*) derjenige-der-ist. PSpr. 103. 269.

Ugyanez a szerkezet kimutatható a hettita szövegek onomastikon-anyagában is: ^{HUR.SAG} Ha-az-zi-ti MG 22. (^P Hazzi Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 219); ¹ Malaziti- Somm. AU 437 (KUR ^{URU} Malazzi-ja- Götze MVAG Bd. 38. 326; ^{URU} Ma-la-zi-ja RHA I, 23); ^{SAL} Muḡatti- Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 221; Götze MVAG Bd. 38. 323; Somm. AU 437; KIF I, 361. (chätt. mu-ú-ḡa mächtig; Macht 578/c I s; hettita szövegben muḡa- (Forrer szerint) „Kraft, Gewalt“ KIF I, 376; vö. Sturt. 47); ^{HUR.SAG} Šaliti- Götze MVAG Bd. 38. 326 (hettita šalli- gross, bedeutend Götze MVAG Bd. 38. 308; gross angesehen, erhaben Somm. AU 423. vö. Sturt. 56) stb.

A kis-ázsiai prae hellen tulajdonnevek közt: *Ἀδραμνυτις* lyk. Insel (*Ἀδραμνυς* lyd. König) Sundw. 45; *Σανδατις* (m) kil. 3? Jhrh. v. Chr. U. o. 248. (*Σανδας* kil. Gott. U. o. 247); *Τρωγυτις* pis.-isaur. See. U. o. 213.

Ἀργίμπασα (var. *Ἀργίμπασα*, *Ἀρίμπασα*) = „ουρανὴ Ἀφροδίτη“. Herod. IV, 59; Boeckh, Corp. Inscr. Graec. 6014 a. b. < *Ἀ-ρ-Ṽτ-ι-ν πα-σα* „A-seregnek (amely van) a vezére“.

Καρκινίτις, πόλις Σκυθική Hecataei fr. 153; *Carcine*, város Scythia Europaeában. Pomp. Mela II, 1, 38. < *Καρκ-νι-Ṽτ-ι*.

Μαιήτις = „μήτηρ τοῦ Πόντου“ l. *Μα* a. < *Μα-η-Ṽτ-ι* „Anya-tenger-levő“.

Sindica, város a Taman-félszigeten. L. *ca*, *κη* a. < *Sin-Vd-i ca* „Víz-(mellett-)levő helység“.

Ταβιτί l. a *β-ι-Ṽτ* komplexumnál.

A skythia *-Ṽτ-α* (jelentése: „levő“) szerkezetnek megfelel ~ chatti *-ta* (Prädikat-Element *Vt* „(es) ist“ + participiumbildendes Element *-a*) seiend, derjenige-der-ist.

Hettita szövegek onomastikon-anyagában: ^{URU} A-na-mu-uš-ta MG 4 (Anamushsha Ortsnév MG 4); ^{URU} A-ri-ma-ad-ta MG 5 (*Ἀριμα* kilik. Berg Sundw. 55); ¹ Nunnuta- Götze MVAG Bd. 38. 323. (*Νορνος* (m) lykaon. kil. kar.; *Νορνος* (m) lykaon. isaur. Sundw. 170); ^{URU} Ša-li-it-ta-aš MG 40 (^{HUR.SAG} Šaliti- Götze MVAG Bd. 38. 326; ^{URU} Ša-li-ia-aš MG 39); ^{URU} Ša-na-ḡu-it-ta RHA I, 21. (^{URU} Ša-na-ḡu-id-ti MG 41); ^{URU} Zaparašta- Götze MVAG Bd. 38. 327. (^{URU} Za-pa-ra-aš-ša-(an) MG 51) stb.

A kis-ázsiai praehellen személynevek közt: *Αρμαστα* (f) lyk. Sundw. 74. (*Αρμας* (m) lyk. U. o. 73); *Μανιτας* (m) pamphyl. (*Μαννις* (m) lykaon.) U. o. 287.

Αὐχάται, a *Ταργίταος* első fiától származó skytha törzs neve. Herod. IV, 6. < *Α-ὐχα-ῥτ-α* „Az-oroszlánok?” (szó szerint: „Az-oroszlán?-levő(k)“).

Παράλαται, a *Κολάξαις*-től származó skytha törzs neve. Herod. IV, 6. < *Πα-ρα-λα-ῥτ-α* „A-fekete-nép(-levő)“.

Τεμαρύνδα = „mater maris“. L. *Μα* a. < *Τε-μα-α-ρυν-ῥδ-α* „Az-anya-tenger(-levő)“.

Σίνδα κόμη, a Kubán-torkolattól délre a Taman-félszigeten. Ptolem. VIII. p. 346. < *Σιν-ῥδ-α* „Víz-(mellett-)levő“.

A *ῥτ* igetőnek egyes határozói elemekkel (-*γι-*, -*μα-*) kiegészült alakjai ugyanezen -*α* participiumképző elemmel:

Ταργίταος, a skythák ősapja, Zeus fia. Herod. IV, 5. < *Ταρ-γι-ῥτ-α* „Tar-tól (felülről)-levő“ („Az Időjárás-istentől (felülről) származó“).

A -*ματα* komplexumban (-*μα-ῥτ-α* „ahol-levő(van)“) ugyanezen ígés szerkezet rejlik. Az evvel képzett népvneveket: *Θισαμάται*, *Ἰαξαμάται*, *Σανρομάται*, *Χαριμάται* l. -*ματα* a.

A skytha -*ῥτ-υ*, -*ῥτ-ο* (jelentése: „levő“) szerkezet azonos összetételű megfelelője ~ chatti -*tu* (Prädikat-Element *ῥτ* „(es) ist“ + participiumbildendes Element -*ύ*, -*υ*) seiend, derjenige-der-ist.

Hettita szövegekben: ^D Ammizzadu Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 219; ^I atradu- Somm. AU 436; Bituratu Ortsname (Bi-i-tu-ra Ortsname) MG 11; ^I zaharadu- (^I zahari-) Somm. AU 439.

Σίνδοι, a Kubán-torkolat lakóinak neve. Herod. IV, 28; *Σιντοὶ* Scylacis Periplus p. 75. stb. < *Σιν-ῥδ-ο* (*Σιν-ῥτ-ο*) „Víz-(mellett-)levő“.

Σκολότους (acc. pl.), a skythák magukhasznáلتa neve (l. *Σκο* a.) Herod. IV, 6. < *Σχο-λο-ῥτ-ο* „Fejedelmi-nép-levő“.

Scolopitus l. a *β-ι-ῥτ*, *p-i-ῥτ* komplexumnál.

Ugyanezen igető az *i* „ez“ jelentésű névmással együtt -*ι-ῥτ* alakban egy determinatív értékű jellegzetes szerkezetet alkot, mely a chatti és pākhy nyelvben szintén kimutatható. A chattiiban -*i-ῥτ* (Pronominal-Element *i* „dies(-er, -e, -es)“; der, die, das (hier)“ + Prädikat-Element *ῥτ* „(es) ist“) dies(-er, -e, -es) ist — als ergänzende (determinierende) Konstruktion kommt bei den Adver-

bien, Adverbial-Elementen und bei der Substantivbildung vor²⁶⁴ (vö. päkhy *-i-t* [Pronominal-Element *-i-* + Prädikat-Element *Vt*] dies[er, -e, -es] ist — bei Aorist und Perfectum [drückt Narrativum resp. Plusquamperfectum aus] PSpr. 167).

Hettita szövegek. onomastikon-anyagában: ^{URU} Ga-it-ḫar-za-i-il MG 13; RHA I, 30.

Οἰτοσκόρω Μισορ (dat.) Boeckh, Corp. Inscr. Graec. 6013; *Οἰτόστροφος* = „*Ἀπόλλων*“ Herod. IV, 59. < *O-i-Vt : o-sxv-Vr* „Az erős fiú“ (szószerint: „Fiú-ez-van az-erős-van“).

A *Vt* igető a tárgyas átható cselekvés kifejezésére szolgáló *β-ι*, *p-i* szerkezet segítségével (l. fent), *β-ι-Vt*, *p-i-Vt* alakban, ismételt előforduló komplexumot alkot, melynek kielemezhető jelentése ezek szerint annyi mint: „élni engedni, éltetni“. A skytha tulajdonnevek, melyekben ez az ígés szerkezet előfordul:

Ταβιτι = „*Ἰστίη*“ Herod. IV, 59. < *Τα-β-ι-Vt-ι* „Ember(ek)e)t-éltető“.

Scolopitus, skytha király. Justinus II, 4. < *Sco-lo-p-i-Vt-u* „Fejedelmi-népet-éltető“.

49. *Τα* férfi; ember (emberek) (Mann; Mensch) ~ chatti *ta* *Mann; *Mensch²⁶⁵; päkhy **lā* *Mann; kab. *tl'ij* vir, maritus LCab. 496; šap. *thli* Mann Erck. 98.

Ταβιτι = „*Ἰστίη*“ Herod. IV, 59. < *Τα-β-ι-Vt-ι* „Ember(ek)e)t-éltető“.

Τάναϊς (l. *να* a.) < *Τα-να-ι* „Az-ember(ek)-anyja“.

Ταξα hős. L. u. o.

50. *Ταξα* hős (Held) ~ päkhy *lā : ksā*, *lā : kysā* Mann; Held; tapfer, mutig PSpr. 336; kab. *tl'ij'x'už'* heros, vir fortis LCab. 497.

Ez összetett szó, elemeire felbontva (< *Τα-Vξα*) annyit jelent, mint: „ember(ek)-(felett-)uralkodó“. L. *Vξα* a.

²⁶⁴ chatti *ua_a-šu-id-du-ú-un* (= hett. *da-a-iš* legte er) auf... legte er KUB II 2 III 20. 24 (III 16); *ṭar-ma-aš-šu-īd-du-ú* (ein Gottesname?) KUB I 14 Vs 17; *še-e-it-pa-a-li-iš* KUB XVII 28 II 12. 22; *ua_a-i-it-ka-ti-u* KUB XVII 28 I 20.

²⁶⁵ chatti **ta-pa-yr* „*(den) Leuten-darüber-ist“ (hett. *tapar* „govern“ especially as an appointed governor Sturt. 65); **ta-ba-ar* *Herrscher (*ta-bar-wa_a-aš-ḫa-ab* (Bo 511, I 11) ZDMG. NF I, 239); *ta-ba-ar-na* herrschend(er); Herrscher („(als) Herrscher-Kommender“); *ta-ba-ar-na ka-a-at-ti* (hett. *la-ba-ar-na-aš* LUGAL-uš Labarnaš König) (der) Herrscher (der) König. KUB II 2 II 49.

Tάξακις, skytha király. Herod. IV, 120. < *Τάξα-Ἰκ-ι* „Hős-tartó“. (Latens többesszám is lehet: „Hősöket-tartó“).

51. *Ταρ* Időjárásisten (Wettergott) ~ chatti **ta-r*, *ta-a-ru* Wettergott²⁶⁶; hattita szövegben ^D*t/dāru* Somm. AU 435.

Ταργίταος, a skythák ősapja, Zeusnek és Borysthenész-folyam leányának fia. Herod. IV, 5. < *Ταρ-γι-Ἰτ-α* „Tar-tól (felül-ről)-levő“ („Az Időjárásistentől (felülről) származó“).

Ugyanezen szó foglaltatik a következő összetételben is:

52. *Ταρρυ* Időjárásisten-fia (Wettergottes-Sohn). L. *Ταρ* + *ρυ* a.

Hettita-kori pecsétkőríraton: ^ITar-^{*}kum-^{*}mu-^{ya} LUGAL KUR ^{URU}Me-^{*}ra²⁶⁷; hattita szövegben: ^{URU}Tarkuma- Götze MVAG Bd. 38. 327.

Ez a jellegzetes kis-ázsiai istennév az itteni praehellen onomastikon-anyagban sűrűn előfordul: *Ταρκαρις* (m) kil., 3. Jhrh. v. Chr. Sundw. 213; *Ταρκομως* (m) Alexandrialiste kleinas. Nāmen, 3. Jhrh. v. Chr.; *Ταρκονδας* (m) Alexandrialiste kleinas. Nāmen, 3. Jhrh. v. Chr. U. o. 214; *Ταρκονδαγα* kar. Demos; *Ταρκονδβεργας* (m) Palaia Isaura; *Ταρκονδημος* (m) kil. Fürst; *Ταρκοδιμωτος*, *Ταρκονδιμωτος*, *Ταρκονδιμωτος* (m) kil. König, 1. Jhrh. v. Chr.; *Οτωρκονδα* kar. Phyle; *Ταργυρηος* lyd. Beiname d. Zeus U. o. 215; milyisch *trqqiz*, lyk. *trqqas* Name eines Gottes²⁶⁸; lyk. *trqq*- Gott²⁶⁹; Lydiában: *Ταρκων*, *Ταρχων*; Cataoniában: *Δασ-ταρκον*²⁷⁰; Syriában: **ܬܪܩܘܢ** **ܬܪܩܘܢ**²⁷¹.

Ταρρυναῖοι, ἔθνος Ὑπερβορέων (Hierokles, Philistores) Steph. Byz.²⁷² < *Ταρ-ρυ-να-ι* „Az-Időjárásisten-fiának földje“.

²⁶⁶ Vö. *Ἰῶ* ša-ah-ta-ri-i-il KBo V 11 I 12; *ṭar*-ma-aš-šu-ṭd-du-ú KUB I 14 I 7. — *ta-a[-ru]* (hatt. [An-] U-aš der Wettergott) (Bo 446, I 19-20) ZDMG. NF I, 235; *ta-a-ru* (Bo 446, I 9-10) U. o.

²⁶⁷ J. Friedrich, Zu den kleinasiatischen Personennamen mit dem Element *muwa* KIF I (1930) 366; Vö. C. Autran, Tarkondemos. Paris, 1922. 37.

²⁶⁸ S. Bugge, Lykische Studien. Christiania. 1897. 51—3.

²⁶⁹ Th. Kluge, Studien zur vergleichenden Sprachwissenschaft der kaukasischen Sprachen. II. Die lykischen Inschriften. (MVAG. 1910, I. 15. Jhrg.) Leipzig, 1910. 132.

²⁷⁰ C. Autran, I. m. 39.

²⁷¹ U. o. 41.

²⁷² Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1914. XVII. Halbbd. 272.

53. *tat* atya (Vater) ~ hieroglyphikus „hettita“ *tatas* (nom.) père Hrozný, Inscr. Hitt. Hier. 59. 81.; lui ^D *datta-* (luy.) Name d. Wettergottes Somm. AU 435; päkhy *dād* Vater PSpr. 278; kab. *dade* avus; senex LCab. 113; bats *dad* Vater Dirr, Einf. 150; aba. *tatt*; cach. agu. *dad*; rut. *did* Vater Erck. 143. — Vö. *Ta-du-a* subaräischer Name ZA Bd. 36 (1925) 299.

^m *Bar-* (vagy *Maš-*) *ta-tu-a*, iškuza király Asarhaddon korában. Knudtzon, Assy. Gebete 120. 329; *Πρωτοθύης* skytha király, Herod. I., 103. < *Ba-r tat-ua* „A sereg atyja“.

A pontusi feliratok személynevei közt: *Δάδος* Olbia Latyš. I, 26. 54. 87. 110. 116; Gorgippia Latyš. II, 402.²⁷³

54. *Τρα* sövény?, gyepű?, major?, (Umzäunung?, Meierhof?) — Vö. abch. *tra* am Ende der Worte zeigt einen Behälter an *ačtra* Pferdestall (*ačy* Pferd), *aččatra* Köcher (*ačča* Pfeil) USch. 55; abch. *utra* die Saat um das Haus herum USch. 44; kab. *ueter* praedium LCab. 508; kab. *uēter*, *otar*; čeč. *otar*, *kotar*; abch. [*a*] *abtra*; avar *utar* Vorwerk Erck. 144. (vö. aram. 𐤀𐤕𐤕𐤓 Hürde, Gehege Dalm. 144).

Τράπιες (var. *Τράπιου*, *Τράστρες*), skytha törzs neve. Herod. IV, 6. < *Τρα-νπι-* „Gyepű?-(közt-)ülő“ („Falusi“?).

55. *Tv*, *δν* nagy (gross) ~ *chatti du*, *tu* gross²⁷⁴; abch. *dyu* gross USch. 55.

Μαδύης, skytha király. Herod. I, 103—5. < *Μα-δν-νη* „A-nagy“.

Τόμυης, skytha férfi. Herod. IV, 76. < *Τν-μνη* „Nagytól származó“.

56. *Υ* hely (Ort, Platz) ~ päkhy *φε* Ort, Platz. PSpr. 253. I. *Υβλα* a.

57. *Υβλα* ország; haza (Land; Heimat) ~ päkhy *φε*: *hle* Land; Heimat (*φe* Ort, Platz + *hle* Auge) PSpr. 253. 230. 254.

²⁷³ Tévesen F. Justi, Iran. Nb. 76 (75).

²⁷⁴ *chatti* **tu-uš-ja* Grossherr: *Lū tu-uš-ja-ua-du-un ta-a-ni-ša-ú-e* (hett. *Lū kat-tar* [.] .) MANN Des-beim-Grossherrn-drinnen-Seienden der-im-(Palast-) Inneren-Haupt-Seiende KBo V 11 I 17; *Lū du-ud-du-uš-ši-ja-al* (hett. *Lū du-ud-du-uš-ši-ja-al-la-aš*) MANN Der-gross-ist-(beim-)Regenten(?)drinnen-ist. KBo V 11 I 20.

*Υβλαν (acc.), a Borystenestől (Dnjepertől) keletre élő skythák lakóföldje. Ephori fr. 78. < *Υβλα „Ország“.

58. υρο kút (Brunnen) ~ chatti ú-ra Brunnen²⁷⁵; vö. čeč. uor (gen. ūrun) Grube USch. 48.

Maga a chatti szó, mint helynév, előfordul a hettita szövegek onomastikon-anyagában is: ^{URU}Ura- Götze MVAG Bd. 38. 327; ¹Ura- ^DU-aš Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222, MVAG Bd. 38. 323, KIF I, 370; A- mutató-névmással (névelővel): ^{URU}Aura Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; Götze MVAG Bd. 38. 324; MG 9.

Mint névrész kimutatható a kis-ázsiai prachellen tulajdonnevekben is: *Ισανρα* kleinas. Prov. Sundw. 233; *Γαρσαονρα*, *Γαρσαυρα* kapp. Stadt u. Provinz U. o. 115; *Ονραμμοας* (m?) pisid., *Ονραμοντας* (m) kil. U. o. 232.

Σάνρομάται I. -ματα a. < *Σα-υρο μα-ντα* „(A) felsőkút ahol-levő (van)“.

59. υχα, uche oroszlán?, (Löwe?).

Egyes hettita szövegek személynéveiben egy, eme kérdéses skytha szóval rokonnak látszó *Uhha* komplexum ismételt előfordul. Első sorban említhető itt Arzawa királyának neve a Kr. e. 1333 körüli évekből: ¹Uhha-LÚ-iš, ¹Uhha-LÚ Friedrich MVAG Bd. 34. H. 1. 222; ¹Uhha-LÚ-i- Götze MVAG Bd. 38. 323; ¹uhha-LÚ- Somm. AU 438. — Valószínű, hogy ugyanezen (akár történetileg, akár nyelvszerkezetileg azonos) név graphikai változata ismerhető fel az azonos phonetikai komplementummal (-i) ellátott ¹UR.MAH.LÚ-i- Götze MVAG Jahrg. 29. H. 3. 136. személynévben is.²⁷⁶ Ha ez így volna, akkor a phonetikusán kiírt *Uhha* komplexum szójelentése az ideographikusán írt UR.MAH szó „Löwe“ jelentésével azonosnak lenne tekinthető.

Figyelemre méltó még ebből a szempontból az ¹Uh-ḫa-mu-u-ḫa KIF I, 361, Somm. AU 438. név is (= „Oroszlán?-erejű“). Emellett ismeretes a következő királyi személynév: ¹Mu-u-ḫa-UR.MAH Name eines Herrschers vom Šeḫa-Fluss-Lande KIF I,

²⁷⁵ chatti ga-ú-ra-an-ti-i-u (hett. TUL-i še-ir ar-ta-ri steht über dem Brunnen) er-erstreckt-sich-über-den-Brunnen Bo 546 Vs 10.

²⁷⁶ Vö. Friedrich Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens vom 16. – 11. Jahrhundert v. Chr. Heidelberg, 1927. 150. 265–6. 278. 292.

360 (= „Erős-OROSZLÁN“).²⁷⁷ Úgy látszik, a névképző komponensek e két utóbbi személynévben egymással helyet cseréltek.

Αὐχάται, *Ταρχίτας* első fiától *Λιπόξαις*-tól származó skytha törzs neve. Herod. IV, 6; *Auchetae*: A Taphris per continentem introrsus tenent Auchetae apud quos Hypanis oritur. Plin. Nat. Hist. IV, 26; Scythas *Auchetas* U. o. VI, 7. < *A-ὐχα-ῥτ-α* „Az-oroszlánok (?)“ (szó szerint: „Az-oroszlán (?) -levő(k)“).

60. *Xa* jó, édes (gut, süss) ~ chatti *ħa*-lieb, liebenswürdig²⁷⁸; abch. *χaa* süss USch. 47; kar. *χo*, agu. *e-χα-f* gut Erck. 166.

Xαριμάται l. -*ματα* a. < *Xa-ρι μα-ῥτ-α* „(Az) édes-forrás ahol-levő (van)“.

A skytha állam összeomlása a Dnjeper-medencében

Herodotos dnjeper-medencebéli Skythiájának hatalmi közponja, az u. n. „Királyföld“ (*βασιλῆα*), a Dnjepertől keletre eső *Γέρορς*-folyó és a Maeotis északi partvidéke közt terült el. Itt élt a skythaság zöme, maga a tulajdonképeni uralkodó ethnikai réteg (*βασιλῆοι Σκόθαι*), mely a többi skytha törzseket is rabszoigáinak tekintette (Herod. IV, 20). Ez a Kr. előtti VI. században ide betelepülő hódító népelem azonban egy igen nagyszámú, idegenfajta őslakosság veszedelmes szomszédságába került. Dél-Oroszországnak ez a másik, hatalmas területre kiterjeszkedő ethnikuma az irániság volt. Ezen iráni törzsek a skytha település északi és keleti határai felől nem soká tartható súllyal nehezettek a hódító jövevényekre. S amikor néhány évszázad után az uralkodó népréteg ereje ellanyhult, e nagyszámú szomszédos törzsek tengere megmozdult, s az egész dél-oroszlánországi Skythia felett megsemmisítő hullámmázzal hõmpölygött keresztül.

Már Herodotos megemlékezik arról, hogy a Taurisban és az Azovi-tenger nyugati partjain lakó királyi skytháktól északra, körülbelül a Dnjeper és Donjec folyók között, az u. n. *Μελάγχλαινοι* nevezetű törzsek laktak, akik nem skythák, hanem valami „más

²⁷⁷ Vö. chatti *mu-ú-ua* mächtig; Macht; hettita szövegben: *mu-ua*- (nach Forrer) Kraft, Gewalt Kf I, 376; vö. Sturt. 47.

²⁷⁸ chatti *ħa-an-ua-aš-ú-[un(?)]-nu* (hett. *a-aš-šu-uš(-ma-aš)* ú-it der Gute (aber,) er kam) (der) Liebe. erschien-er Bo 546 Rs 2.

nép“ voltak.²⁷⁹ Nevük onnan eredt, hogy valamennyien fekete ruhában jártak.²⁸⁰ A népnévnek görög alakja azonban sajátnyelvű nemzeti nevük szószerinti fordításának bizonyul. Saját magukadta nevük nyilvánvalóan a *Σανδαράται* volt, mely a Kr. előtti III. században egy olbiai decretum szövegében bukkant fel.²⁸¹ Tiszta iráni eredetű elnevezés ez, mely annyit jelent, mint „Feketében-(gyászban-) járók“ (osztét *sawdar* Trauer tragend. Mill. Wb. 1044. + oss. -*tā* Pluralendung Mill. SO 40).²⁸² A két azonosjelentésű elnevezés itt Sarmatia Europaeában nem vonatkozhatott másra, mint egy és ugyanazon népre.

A Maeotis körül még a Kr. u. IV. században is találkozunk ezen név viselőivel az ugyancsak iráni alánokkal együtt (Alani et *Melanchlaenae* Amm. Marc. XXII, viii, 31).

Procopius (De bello vandalico I, 312) a Kr. u. VI. században igazolja iráni voltukat, midőn megemlíti, hogy a sauromatákat régen ezen a néven hívták: *πάλαι μέντοι Σαυρομάται καὶ Μελάγχλαινοι ἀνομάζοντο*.²⁸³

Nevük után ítélve ugyancsak irániaknak kellett lenniök az *ἐνάρεις* (= *οἱ ἀνδρόγυννοι*) nevezetűeknek is, akiket Hérodotos szintén a Dnjeper-medencebéli skythaság törzskötelékében említ (Herod. I. 105. IV, 67).²⁸⁴

²⁷⁹ *τὰ δὲ κατῴπερθε πρὸς βορέην ἀνεμον τῶν βασιλῆων Σκυθέων οἰκέουσι Μελάγχλαινοι, ἄλλοι ἐθνὸς καὶ οὗ Σκυθικόν.* Herod. IV, 20. — Herodotus ezen közlésében Hecataeus idevonatkozó adatának helyreigazítása érzik. Vö. *Μελάγχλαινοι, ἔθνος Σκυθικόν.* Hecataei fr. 154.

²⁸⁰ *Μελάγχλαινοι. δὲ εἴματα μὲν μέλανα φορέουσι πάντες, ἐπ' ὧν καὶ τὰς ἐπωνυμίας ἔχουσι* Herod. IV, 107.

²⁸¹ Basilius L'atyschev, *Inscriptiones antiquae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae.* Petrópoli, MDCCCLXXXV. I, 38.

²⁸² Vö. W. Tomaschek, *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden.* I. Sitzungsber. d. phil.-hist. Classe d. k. Akad. d. Wiss. Wien, 1889. 18. — Az ó-osztét -*ta* (jelenkori osztét -*tā*) többesnépző szerepe ez esetben teljesen világos. Együvé nem tartozó példákkal összekeverte és ellenkezőleg magyarázta M. V a s m e r, *Iranisches aus Südrussland.* Streitberg-Festgabe. Leipzig. 1924. 374.

²⁸³ Ugyanezen a görög néven a kaukázusi Colchisban is ismerünk egy népet. Ez esetben azonban ezen elnevezésnek nyilván csak ethnographiai értéket tulajdoníthatunk, minden további ethnikai vonatkozás nélkül (*Melanchlaeni* Plin. Nat. Hist. VI, 5; *Μελάγχλαινοι* Ptolem. VIII. p. 349, Anonymi Periplus. C. Müller, *Fragm. Hist. Graec.* V. 3, p. 175).

²⁸⁴ Hippocratesnél: *ἀνάρεις καλεῖνται δὲ οἱ τοιοῦτοι ἀνδριεῖς...* *Περὶ αἰέρων* c. 29 § 106. ~ iran. *anarya-* „unmännlich“. Müllenhoff DA III, 104; Miller, *Osset. Stud.* III, 132; M. V a s m e r, RV, XII, 238.

Ezen királyi skythákat azonban kelet felől is iráni törzsek vették körül. A skythák szállásai a Kr. előtti V. században a Don-folyóig értek. A folyó keleti partja már sauromata-föld volt (Herod. IV, 21). A Kr. előtti IV. században a két nép ethnikai elhelyezkedésének képe változatlan maradt (Scylacis Periplus 74). A Kr. előtti III. században azonban megkezdődött a dél-oroszországi skythaság hatalmának felmorzsolódása. A Kr. előtti 278—213 közti időben a fentebb említett iráni *Σανδαράται* törzsek nyugat felé már Olbia tájáig (a Bug alsófolyásáig) nyomultak előre.²⁸⁵ Kr. e. 200 körül pedig az egész dél-oroszországi sztyep-terület a Dontól a Duna-torkolatig sauromata uralom alá került.²⁸⁶

Az antik kútfők csak egész vázaltszerűen értesítenek bennünket a skytha állam összeomlásáról, s e nagymúltú királyi nép végveszedelméről. Diodorus Siculusnak (Kr. e. I. sz.) néhány drámai erejű szava megrendítően beszél e néphalálról. Elmondja, hogy a skythák pusztulásának okozója a „*Σαυρομάται*“ nevezetű nép volt, melyet e hódítók Médiából telepítettek át a Don-folyó mellé.²⁸⁷ Ezek ugyanis sok esztendő múltán elszaporodván Skythia nagy részét elpusztították, a legyőzötteket leöldösték és az ország legnagyobb részét pusztasággá tették.²⁸⁸

Amikor Strábo († Kr. u. 14—37 között) Dél-Oroszország ethnikai viszonyairól beszél, az egykori herodotosi Skythia helyén valóban már gyökerestül megváltozott világról ad számot. Az ő idejében a régi Királyföld területén, a Maeotis partjain sauromaták éltek. Tőlük északra a Don és Dnjeper folyók közt, velük rokon *Ρωξολανοί* nevű törzsek laktak (II. p. 153). A Dnjepertől nyugatra az ugyancsak iráni nyelvű *Ιάξυγες Σαρμάται* s az *Οδογοί* nevezetű kötetlékek lakóterületei voltak (VII. p. 442). Mindenfelé csúpa iráni népek.

²⁸⁵ B. Latyschev, I. m. I, 38 (Olbia, Decretum No 16).

²⁸⁶ Dr. Max Ebert, Südrussland im Altertum. Bonn u. Leipzig, 1921. 340. — Vö. Mészáros Gyula, Jazyg nyelvemlék Magyarországon. NNY IX. (1937) 33.

²⁸⁷ E népnév eredetét és az iránissággal való kapcsolatát l. a sauromatákról szóló tárgyalásnál.

²⁸⁸ *τὴν δὲ ἐκ τῆς Μηδίας παρὰ τὸν Τάναϊν καθιερυνθεῖσαν, ἧς τοὺς λαοὺς Σαυρομάτας ὀνομασθῆναι. τοὺτους δ' ὕστερον πολλοὺς ἔτι σὺν ἀξιοθύντας πορθῆσαι πολλὴν τῆς Σκυθίας, καὶ τοὺς καταπολεμηθέντας ἄρδην ἀναιρεῖντας, ἐρημὸν ποιῆσαι τὸ πλεῖστον μέρος τῆς χώρας.* Diodor. Sic. II, 90. (Tom. I. p. 155—6).

Az egykor hatalmas skytha ethnikumnak már csak alig valami törmeléke maradt. Mint a legyőzött népek rendszerint tenni szokták, elhúzódtak régi lakóföldjük határszélei felé. Maradékaik közül akiket a kútfők ezen a néven leginkább emlegetnek: a Σκυθικὸν ἔθνος Ταῦροι (Strabo VII. p. 449), Scythotauri (Plin. Nat. Hist. IV, 26), vagy Ταυροσκήθαι (Ptolem. V. p. 202), a Krimi-félszigeten találtak menedéket. Innen ismerjük még a görög feliratok skythagyanús komplexumnak látszó Σαραρχαίους (acc. pl.) népnévét is (Latyš. I, 217).²⁸⁹

Felbukkanik még a régi Királyföld területén, az összeomlás utáni időben, egy-két „skytha” néven emlegetett néptörzs, de ma már alig állapítható meg, hogy ezek, — ha talán tágabb értelemben véve a skytha ethnikum kötelékébe tartoztak is —, valóban az u. n. királyi skythák maradékai voltak-e... Így a Maeotis nyugati partjain még a Kr. e. I. században, a mithradatesi háborúk idején is találkozunk egy Ἀγᾶροι nevezetű „skytha” néptörzsszel (Appian. bell. Mithr. 88).²⁹⁰ Ismerünk azonban egy Ἀγροι nevű népet a Maeotis keleti partjáról is (Strabo XI. p. 723), — az ezen utóbbi földterület lakosságát azonban már nem sorolhatjuk a királyi skythák közé.

Sarmatia Europaeaban, vagyis a Dontól nyugatra Ptolemaeus (V. p. 200) megemlékezik még az Ἀλαυνοὶ Σκύθαι nevű népről a Kr. u. II. században. Ezeknek az ethnikai és nyelvi hovatartozásáról sem mondhatunk azonban semmi bizonyosat.

Ez elszórt népneveken kívül maradt a királyi skytháknak egy egyetlen szóból álló nyelvemléke is a Kr. születése körüli időkből. Strabo említi földleírásának a Chersonesosról szóló fejezetében, hogy ismeretes itt (a Krimi-félszigeten) egy négylábú állat, mely nagyságra nézve a szarvas és kos között van, a színe fehér és ezeknél gyorsabban szalad... Κόλος-nak hívják (VII. p. 451). Ez az állatnév, mely a leírás szerint alkalmasint egy antilopfajta megnevezése volt, az itteni skytha törzsmaradványok nyelvéből származott. A szónak rokonsága, számos párhuzamban, a kaukázusi nyelvterületre nyúlik át.

²⁸⁹ VI. Mithradatesnek (Kr. e. 110–63) a krimi skythákkal való kapcsolataihoz vö. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* 149.

²⁹⁰ Ugvancsak a Maeotis nyugati partján van: Ἀγᾶρος ποταμός és Ἀγᾶρον ἄκρον Ptolem. III, 5, 4. Pauly-Wissowa I, 735.

Hogy ebben a korban már nem a skytha volt ezen a földön az uralkodó elem, kiténik az itteni görög feliratok onomastikon-anyagában is. Iráni eredetű személynevek sűrű tömege olvasható Chersonesos Taurica és Olbia kövein. Az egykori uralkodó népréteg neve, mint faji és nyelvi megkülönböztető, a többi közt már csak ritkán fordul elő: *ῥυνοσ Σκυθα* Chersonesos. Latyš. IV. 80 A. 9; *Σαύμακος Σκυθης* Latyš. I. 185, ^{34. 42.} ²⁹¹ E megkülönböztetés magábanvéve is annak a bizonyossága, hogy a skythaság ezen a területen már mindinkább gyérülő kisebbségi elemnek számított. Ez a nemzeti név egyik-másik helyütt talán nem is mond egyebet, legfeljebb csak annyit jelent, hogy a szóbanforgó elirániasodott vagy elgörögösödött család megtartotta még egykori skytha eredetének emlékét.

A sauromata uralom és az egész Dél-Oroszországot előzőnlő iráni néptenger ugyanis ezeket a hatalmukat veszített kisebb-nagyobb skytha ethnikai szigeteket nyelvükben sem kímélte sokáig. A megmaradt törzstörödékek elirániasodása valószínűleg igen gyors ütemben haladt előre. A jelek amellet szólnak, hogy a királyi skythák utolsó ethnikai maradványai a Kr. utáni első századok alatt Dél-Oroszországban kialakuló hun törzsszövetség kebelében végleg felolvadtak.

A nép halála lassankint a *Σκυθαι* név ethnikai tartalmára is enyészetet hozott. E népnév belső értéke, a görög-római írók szóhasználatában hova-tovább teljesen bizonytalanná vált. Hisz már az antik kútfőknél is voltak ezen a téren némi ingadozások. Strabo is észrevette, hogy a régi görög írók az összes északi népeket skytháknak nevezték. ²⁹² Plinius szintén megemlíti, hogy az ő idejében nemcsak a sarmatákat, hanem már a germánokat is a közös skytha név alá foglalták. ²⁹³ S a népek kollektív köztudatában minél inkább elhalványult a legendás királyi skythaság múltja, nevük használata körül a zűrzavar is annál nagyobbra nőtt. A Kr. utáni kútfőkben skytháknak neveztettek, vagy övelük hozattak kapcsolatba

²⁹¹ Vö. F. Justi, *Iranisches Namenbuch*. 292.

²⁹² *Φημι γὰρ κατὰ τὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δόξαν, ὥσπερ τὰ πρὸς Βορρᾶν μέρη τὰ γινώριμα ἐνὶ ὀνόματι Σκυθᾶς ἐκάλουν, ἢ Νομάδες, ὡς Ὁμηρος.* Strabo I. p. 48.

²⁹³ *Scytharum nomen usquequaque transit in Sarmatás atque Germanos.* Plin. Nat. Hist. IV, 25; *Σαρμάται, καὶ οἱτοὶ Σκύθαι* Strabo. XI. p. 719; *... τῶν δὲ Σαρματῶν, οὗς ἔνιοι Σκύθας προσαγορεύουσι.* Diodor. Sicul. IV. 45, 4.

igen sokszor a perzsák, párthusok, alánok, bastarnok, gótok, hunok, besenyők, kumánok . . . s egy egész sereg mindenfajta nép-ség.²⁹⁴ E késői azonosításokban néptörténeti értékű adatokat immár hiába keresnénk.

Kubáni skythák

A dnjeper-medencebéli „királyi skytha“ nép nyomtalanul elpusztult. Ugyancsak eltűntek a határszélekre került többi törzsek is. Erdélyben (*Ἀράδουροι*), a Káma-vidéken (Ananjinó) és másutt is, amerre archaeologiai és történeti nyomaik kimutathatók, a környező idéken népek, századok leforgása alatt, magukba olvasztották őket. A Fekete-tenger keleti medencéjében azonban; hol egyes kötelékeiknek anyaországa volt, fajiságukat és nyelvüket még nagyon sokáig, — sőt elmondhatjuk, hogy egyes maradék rokontörzseiken keresztül, egész napjainkig meg tudták őrizni.

Herodotosnak a skytha törzsekről szóló értesülése nem igen terjedt tovább, mint arra a területre, mely az Istros (Duna) torkolatától a Tanais (Don) folyóig ért (Herod. IV, 49. 57). Arról azonban már nem szerzett tudomást, hogy a skytha települések súlypontja valószínűleg nem is nyugaton, a Dnjeper medencéjében, hanem inkább keleten, a kaukázusi földszoros északnyugati szakaszán, a Kubán völgyében volt. Erről, minden írásnál többen mondóan az archaeologia beszél. A Kr. előtti VI. századtól, vagyis a skytha település kezdetétől fogva, nagyszámú és csodálatosan gazdag kurgánleletek igazolják az itt elhelyezkedett népelem sűrűségét és vezető néptörténeti jelentőségét.²⁹⁵

A legrégibb kútfők ezen nyilván nehezebben hozzáférhető területen alig ismerték egy-két nép nevét. A Maeotis partvidéke körülhajózható volt, legtöbbet még az itteni törzsekről hallottak. Tudták, hogy a tenger neve, maga a *Μαῖντις*, skytha-nyelvi elnevezés volt, mely szószerint annyit jelentett, mint „*μήτηρ τοῦ Πόντου*“ (Herod. IV, 86; Dionys. Perieg. 164—5 vers). Azt is tudták, hogy a Maeotis partvidékét, a föld eme legszélsőbb helyét, — a valóság szerint ennek nyugati partjait —, skytha népek sokasága

²⁹⁴ Vö. M. Ebert, RV. XII, 237—8.

²⁹⁵ M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford, 1922. 41—2.

lakta, amint Aeschylus (Kr. e. 525—456) mondja :

Καὶ Σκυθῆς δμῖλος, οἷ γὰς
 ἔσχατον πόρον ἀμφὶ
 Μαιῶτιν ἔχουσι λίμναν,
 (Προμηθεὺς Δεσμωτῆς 417—9).

A Maeotis-partvidék délkeleti sarkában, a mai Taman-félszigeten, a Kubán-torkolat táján, már Herodotos (IV, 28) megemlíti a Σινδοὶ nép nevét. Itt tudja őket a Kr. e. V. században Hellenicus (fragm. 92), a Kr. e. IV. században Σιντοὶ névváltoztatban a Scylacis Periplus (p. 75), a Kr. u. I. században Strabo (XI. p. 723) stb. A népnév, melynek kétségtelenül skytha jellege van, összes elemeire nézve mind a skythából, mind az élő északnyugat-kaukázusi nyelvekből (pákhy, abcház) hiány nélkül megmagyarázható.

Eustathios (Kr. u. 1166—1198) Dionysios Periegetes magyarázatában a Zikkhoi néppel azonosítja őket²⁹⁶, mely elnevezés alatt, mint alább látni fogjuk, a pákhy és abcház törzsek a jelenkorban is a čerkeseket értik.

Ugyancsak a čerkes-törzsek nyelvének egyik maradványa ismerhető fel a Bosporusi-birodalom feliratai közt: a Ψησοί Latyš. II. 6, Ψησοί Latyš. II. 36. nép nevében is. Ez a név feltűnt itt már a Spartokidok alatt (Kr. e. 438—107). Ptolemaeus e Ψήσσιοι nevezetű népet a Maeotis és az u. n. kaukázusi „Ló-hegység“ (τὰ Ἰππικὰ ὄρη) közt elhúzóódó területen tudta,²⁹⁷ mely utóbbi hegység a Kaukázus legészakibb kiágazása volt („Fünf Berge“), az Elbruztól északra.²⁹⁸ A népnév maga, határozottan felismerhetően, a Kubán-folyó eredeti čerkes-nyelvi megnevezését örzi: „Bey den Abassischen Völkern heisst dieser Fluss *Kubin*, und bei den Tscherkessen *Psi-ss-hé*, d. i. *altes Wasser*, oder der *alte Fluss*.“²⁹⁹ A kabard nyelvjárásban is: *Psjž* = Kuban LCab. 389.³⁰⁰

²⁹⁶ B. Latysch'ev, Scythica et Caucasia. St. Petersburg. 20.

²⁹⁷ μεταξὺ δὲ τῆς Μαιώτιδος λίμνης καὶ τῶν Ἰππικῶν ὀρέων μετὰ τοῦς Σιρακηνῶς Ψήσσιοι, εἰτα οἱ Θαιμεῶται, ὅφ' οὗς Τυράμβαι, εἰτα Ἀστυρικανοί, εἰτα μέχρι τοῦ Κόρακος ὄρους Ἀριχοὶ καὶ Ζίγχοι. Ptolem. c. VIII. p. 349. — A Cimmerici accolunt Maeotici, Hali, Serni, Serrei, Scizi, Gnissi. Plin. Nat. Hist. VI, 7. (Irásiba folytán talán Psissi helyett áll?).

²⁹⁸ J. Klaproth, Reise in den Kaukasus und nach Georgien. Halle & Berlin, 1812—1814. I, 484.

²⁹⁹ J. Klaproth, l. m. I, 436.

A Kubán-torkolattól és a mai Anapától (*Σινδύκος λιμήν*) messze délebbre, a Fekete-tenger partvidékén egy másik népes törzsköteleknek eddig még nem hallott neve is szemünk elé tűnik. Ez ethnikai tartalmában egész bizonyossággal felismerhető népnév: a *Ζύγοι* (Strabo II. p. 169), *Zigae* (Plin. Nat. Hist. VI, 7), *Ζίγχοι* (Ptolem. VIII. p. 349), *ζιχχοὺς* (Arriani Periplus), *Ζιχοί* (Anonymi Periplus. C. Müller, Fragm. Hist. Graec. V, 18. p. 180), *Sinchi* (Ammian. Marc. XXII, VIII. 32-3), *Ζήχχοι* (Procopius, De bello gotthico II, 474), *Ζιχία* (Const. Porph., De admin. imp. c. 42 [III, 181]).

Az Anonymi Periplus szerkesztése korában³⁰¹ ez a nép a régi Achaia és a régi Lazica helyén elterülő tengerpartvidéken lakott, s hazájuk dél felé kb. a mai Abcháziáig terjedt.

A genuai G. Interiano (1502) értesítése szerint a tatárok és törökök ezt a Zychi nevezetű népet Ciarkassi (čerkes) néven nevezték, saját nyelvükön pedig már ebben a korban Adige volt a nevük.³⁰² Ez az adat igen becses ethnikai azonosítást tartalmaz. Maga ez a népnév, a szomszédos törzsek nyelvében, ma is még változatlanul ugyanevvel az ethnikai tartalommal bír. A pākhy nyelvben: *ჭი:ჩი* Tscherkessenland PSpr. 290; az abcházban: *Zuxu-ny* Tscherkessien (-ny Endung an Ländernamen), [*á*]zχ-uā die Tscherkessen (*uā* Leute) USch. Abch. Studien 44.

Az északnyugat-kaukázusi nép- és nyelvcsoporthoz egy másik tekintélyes része, az abcház, a Kr. utáni II. század derekától kezdve egész a jelenkorig, saját magukadta nevén és ennek idegen népek által használt változatain neveztetve, megszakítás nélkül nyomon követhető. Jelenkori lakóföldjük a Fekete-tenger partvidé-

³⁰⁰ Az összetétel alkotóelemeire nézve vö.: kab. *psj*, *pse* aqua, fluvius LCab. 427; aba. *psi*, *pse*, *psj*; šap. *psi* Wasser Erck. 147; pākhy *hzi* Wasser; Saft; Fluss PSpr. 233. + kab. *žj*, *žžj* canus, vetus, senex, priscus, pristinus; albus, purus LCab. 606: aba. *že*; šap. *ži* alt Erck. 160; abch. *ž'*, *až'* alt USch. 51; pākhy *ш*, -*ш* alt PSpr. 255. — Vö. čerk. *pšez* (Pchez) „fleuve“ Klapr. VMC. II, 397. — Vö. С. Мельниковъ-Разведенковъ, Воспоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ. СМК. 1896. Вып. XXI. Отд. II. 8.

³⁰¹ Minden esetre az Arriani Periplus szerkesztési kora, vagyis Kr. u. 130/1 után.

³⁰² G. Interiano: Ramusio, Delle navigazioni et viaggi. Venetia, 1583. II, p. 196 (J. Kläproth, Reise in den Kaukasus. I, 558; E. Chantre, Le Caucase. IV, 104).

kén az Ingur-folyó medencéjétől északra Picunda (Pityus) vidékéig terjed.

Önmagukat régieredetű [a]ap[˘]s (Pl. [á]ap[˘]sak[˘]ua die Abchassen, [a]Ap[˘]s-ny Abchasiën USch. 43) nevükön nevezik. Ebből az autochthon megnevezésből keletkezett a byzánci kútfőknek rájuk vonatkozó Ἀβασχοί (Arriani Periplus) és Ἀβασγοί népneve (Theodoretus Cyrenensis 125; Procopius, De bello Persico I, 29, De bello Gotthico IV, 471. 499; Agathias 140; Theophanes 476. 478; Theophanis Hist. Rel. 486; Constantinus Porph. III, 182. 208; Zonaras III, 250). A Moses Chorenensisnek tulajdonított földrajz Ap[˘]χaz-k[˘] (pl) névváltozaton ismeri őket (p. 355), a grúz kútfőkben pedig a népet ap[˘]χazi-nak, hazájukat Ap[˘]χazei[˘]-nek hívják (Ҳyб. 732).³⁰³

Az abcház nép egyik ágát a Kr. születése utáni kútfők Absilae (Plin. Nat. Hist. VI, 4), Ἀψίλαι (Arriani Periplus), Ἀψίλλαι (Anonymi Periplus, C. Müller, Fragm. Hist. Graec. V, 10), Ap[˘]šei-k[˘] (Mos. Choren. Geogr. 355), Ἀψίλιοι (Agathias 173), Ἀψίλιους (acc. pl. Procopius, De bello Gotthico IV, 471) néven ismerték. A rájuk vonatkoztatott ap[˘]šili elnevezés a grúzoknál is megvan.³⁰⁴

Az Arriani Periplus és Anonymi Periplus értesítése szerint ez a nép a Kr. u. II. században, s az utána következő korban, Abcházia déli szakaszán a kharthvel-nyelvű láz nép szomszédságában lakott.

Ugyanezen etnikai és nyelvi csoportba tartozik végül egy nyelvében ma már kihalt kis néptörzs is: a pākhy vagy ubych. Jelenkori magukhasználta nevük a pā:xi. A velük szomszédos čerkes-törzsek *uubiχ* néven ismerik őket. A tudományos irodalomban is jobbra ez utóbbi néven szerepeltek eddig.

A Kaukázusra vonatkozó kútfők fogyatékosága nem enged betekintést e törzsnek történelmi viszonyaitába. Azt sem tudjuk, hogy a XIX. századot megelőző időkben mi lehetett a nevük?³⁰⁵

³⁰³ Vö. A. Dirr, Die heutigen Namen der kaukasischen Völker. Dr. A. Petermanns Mitteilungen. 1908. Bd. 54. 205—6.

³⁰⁴ A. Dirr, l. m. 205.

³⁰⁵ Jelenkori nemzeti nevüket némely kutató az u. n. Βροδοχοί (Procopius, De bello Gotthico IV, 473) névével vetette össze, mely nép a Kr. u. VI. században az abcházok lakóföldjétől és a Kaukázus-(Elbrus-)hegytől észak felé lakott. Vö. A. Dirr, Über den Namen Ubych. MVAG XXII (1917) 313—5;

Hazájuk eredetileg a kaukázusi földszoros északnyugati szakaszán volt, ahol a Šaxe és Šače folyók közt elterülő hegyvidéken, délről az abcházok, északról a (čerkes) šapsug-törzs közé ékelve laktak. Az orosz terjeszkedés elől 1871 körül Kis-Ázsiába vándoroltak el, ahol nyelvük ma már kihálófélben van.³⁰⁶

Ezen kis törzstörődék nyelve a skytha nyelvmaradványokból ismert ősnyelvvvel igen közeli rokonságot mutat. Miért is e szemek előtt elpusztuló népelem az egykor hatalmas skythaság egyik közvetlén maradékának tekinthető.

A Kubán-völgye tehát, az elmondottak szerint, a skythaságnak nem csak egyik legrégibb és legsűrűbb népességű lakóföldje volt. Ugyanez a terület, alig járható hegy-völgyeivel, végső menedékhelye és megőrzője is e történelmi nagy nép megbecsültnivaló maradékainak. Ez a Fekete-tenger és a Kubán-folyó egész hossza által körülzárt hegyvidék, majd az ettől délre eső Abházia az a földterület, melyen az egykori skythaság élő nyelvrokonai, az u. n. északnyugat-kaukázusi nyelvcsoporthoz tartozó nyelvjárásait beszélő čerkes és abcház-törzsek mai napiglan élnek. Az ugyanezen rokonsági körbe tartozó pākhy (ubych) nép is innen vándorolt ki.³⁰⁷

Kutatásunk és eredményeink igazolása szempontjából nagy jelentősége van azon körülménynek, hogy a Maeotis keleti partvidékének és a Kubán-medencének eme čerkes, abcház és pākhy nyelveit az antik irodalmi hagyomány még a Kr. u. I. században is kifejezetten „skytha”-nyelv néven ismerte. Plinius ebben a korban a Tanais-folyónak „skytha”-nyelvi *Sin(us)* nevéről tud. Az is köztudomású volt még ebben a korban, hogy a Maeotis-tenger

C. F. Lehmann-Haupt, Von aussterbenden vorderasiatischen Sprachen: Miscellanea Orientalia dedicata Antonio Deimel (Analecta Orientalia 12). Roma, 1935. 215—6. — E két népnév egybevetése azonban tévedésen alapszik. A Βροδοχοι nép ugyanis a Βροδοχοντα (acc.) folyó (a mai Mzymta, Abcháziától északra?) nevéről nyerte elnevezését (Anonymi Periplus, C. Müller, Fragm. Hist. Graec. V, 15. p. 179). E folyónév eredeti alakja azonban az Arriani Periplusban Βροδογος, Ptolemaeus földleírásában Βροδοχα (Ptolem. VIII, p. 347). Mindezen szóalakoknak pedig a jelenkori *pā:χit* népnévvel semmiféle kapcsolata sem lehet.

³⁰⁶ J. v. Mészáros, Die Pākhy-Sprache. 10—7; A. Dirr, Die Sprache der Ubychen, Caucasia. Leipzig, 1927. Fasc. 4. 65..

³⁰⁷ R. v. Erckert, Die Sprachen des Kaukasischen Stammes. Wien, 1895. (Karten-Skizze der Völker des Kaukasus); A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen. Leipzig, 1928. 8. (Sprachenkarte des Kaukasus); J. v. Mészáros, Die Pākhy-Sprache. 11—6.

Temarunda nevét szintén az u. n. „skytha” néptörzsektől nyerte. Plinius ez utóbbi helynévnek szó szerinti latin fordítását is közli. Ez ilymódon bilingvis szókomplexum elemzése pedig azt mutatja, hogy ez az itt széltében-hosszában beszélt „skytha” nyelv nem volt más, mint a mai čerkes, abcház és pākhy nyelv néhány ősnyelvjárása.

Gorgippia (a mai Anapa, a Taman-félsziget déli szélén) és a Bosporusi-birodalom sírkőfeliratai a Kr. utáni első századokból még mindig jelentékenyszámú skytha személynévet őriznek. Jellemző, hogy ezek a férfi- és nőnevek az étellel legszorosabban kapcsolatos rokonsági nevekből (**Adas*, *Mā*, *Nā*, *Πάπας*, *Δάδος*) álltak.³⁰⁸ Nem volt szokatlan Gorgippiában ugyanezekben a századokban a *Σκύθα*, *Σκύθας* népnévnek, személynévvel kapcsolatban, *ἐθνικόν*-gyanánt való használata sem (Latyš. IV. 432 A. I. 8; MAP No 23 (1899) 74). Az asianus eredetű skythát az iráni sauromatától ily módon is tudatosan különböztették meg.

Ez a „skytha” elnevezés pedig, ezekben az epigraphiai dokumentumokban is, félreérthetetlenül ugyanezekre a fent felsorolt északnyugat-kaukázusi törzsekre vonatkozott.

Kubáni skythák Ananjinóban

A pontus-vidéki görög telepesek érdeklődése Herodotos korában a dnjeper-medencebéli Skythia határait messze meghaladta. A prémeekben gazdag Észak világa ezeknek a haszonra vágyó emporiumoknak kereskedelmi életébe ekkor már, történelmileg is igazolhatóan, belekapcsolódott. A görög városokat e távoli és zord-éghajlatú tájakkal jól ismert karavánutak kötötték össze. Görög kereskedők jártak ezeken az utakon Északra, és távoli északlakók jöttek el a tengerparti görög városokba (Hérod. IV, 24). Ebből a közvetlen forrásból, a skytha ethnikum településtörténetére vonatkozólag, mi is igen értékes adatok birtokába jutunk. Ezen az úton egy messze Északra elvetődött skytha népkötelék létezéséről és hozzávetőleges földrajzi elhelyezkedéséről nyerünk értesülést.

Herodotosnak erre vonatkozó leírásából Északkelet-Európának alább következő ethnikai képe rajzolódik elénk.

³⁰⁸ E pontusi személynéveknek előázisai (praehellen) párhuzamait már P. Kretschmer és H. Hirt is észrevette. Vö. H. Hirt, *Die Indogermanen*. Strassburg, 1907. II, 587.

A királyi skythák eszerint, kelet felé, csak a Tanais folyóig érő területet lakták. A Maeotis öblétől észak felé (egy napi útnak 200 stádiumnyi távolságot számítva IV, 101) — tizenöt napnyi távolságra sauromaták (*Σαυρομάται*) éltek. Az út idáig fátlan pusztaságon vitt át. Rajtuk túl, sűrű erdővel borított földön a budinok (*Βουδῖνοι*) következtek. Ezekről északra az út hét napig ismét pusztaságon vezetett keresztül. E pusztán túl kissé keletre fordulva a thyssageták (*Θυσσαγέται*) vadásztörzsei laktak. Mindjárt mellettük, fával sűrűn benőtt területen, a szintén vadászból élő jyrkák (*Ίϋρκαι*) éltek, akik a vadat lóháton üzték (IV. 21—22). „Ezekén túl északra fordulva más skythák laknak, a kik a királyi skytháktól elszakadtak, és így jutottak erre a vidékre.”³⁰⁹

„Ezen skytháknak a földjéig az eddig leírt vidék egészen sík és kővér föld; innen azonban kövecses és durva. Ha nagy utat teszünk e durva vidéken át, magas hegyek tövében embereket fogunk találni, a kiktől a szóbeszéd azt mondja, hogy gyermekségüktől fogva mindnyájan kopaszok férfiak és nők egyaránt, úgyszintén piszék és nagy álluk van; saját nyelvükön beszélnek ugyan, de skytha ruhában járnak és gyümölcsfákról nyerik táplálékukat“. Eme északi zónába tartozó gyümölcsfák között Herodotos megemlíti a *ποντικὸν* nevű fát, mely a leírás szerint úgy látszik, nem más, mint a mai észak-oroszországi kerteknek is egyik legkedveltebb bogyótermő fája: a *prunus padus* (oroszul *череμυха*). Ennek a gyümölcsét kisajtolták, és e bogyóknak sűrű fekete levét itták. Herodotos informátorai, akik pontusvidéki skythák voltak, ezt a nevezetes bogyós gyümölcsöt — illetőleg annak levét, amint Herodotos közli, — a maguk skytha nyelvén *ἄσχυ* szóval nevezték meg. E skytha szó jelentését az élő pähky-nyelv segítségével ma már megállapíthatjuk: annyit jelent, mint „bogyó“. De maguknak e pisze és nagyállú őslakos-törzseknek a Herodotos könyvében közölt neve is ugyanazon pontus-vidéki skytha informátorok ajkáról származó skytha-nyelvi megnevezés volt. *Ἀργιππαῖοι*-nak hívták őket (Herod. IV, 23). E népnevet, illetőleg tartománynevet is elemeire tudjuk már bontani, mely szerint jelentése annyi mint „A-had-belső-(lakó)földje“.

³⁰⁹ ὅπερ δὲ τούτων τὸ πρὸς τὴν ἡφ' ἀποκλίνοντι οἰκέουσι Σκυθαὶ ἄλλοι, ἀπὸ τῶν βᾶσιλῆων Σκυθῶν ἀποστάντες, καὶ οὕτω ἀπικόμενοι ἐς τοῦτον τὸν χώρον. Herod. IV, 22.

„Ezen pisze, nagyállú és kopaász őslakosok lakóföldjén túl már áthághatatlan magas hegyek vágják el az utat, és senki sem hatol át rajtuk“ (Herod. IV. 25).³¹⁰

Herodotos tájleírása itt, emez északra szakadt skythaság lakóhelyének körvonalo zása szempontjából, nagy jelentőséggel bír. Megtudjuk ebből, hogy ez a terület ott volt, ahol a nagy sarmata-síkság a magas Északon véget ért, s mely mögött már csak köves és nehezen járható utak majd áthághatatlan magas hegyek következtek. A pusztának ezen északi szegélye a Volga-szögletében és a Káma alsó folyásánál végződik. Az észak-oroszországi összefüggő erdőrégió alsó határa ugyanis a mai Kiev, Černjigov, Kaluga, Rjazan, Njiznij-Novgorod, Kazanj és Perm pontjain húzódik keresztül. S ez a határvonala egyszersmind észak felé a dél-oroszországi puszták régiójának is.³¹¹ A földterület pusztai jellege keleti irányban legmesszebbre a Bjelaja-folyó bal partjáig terjed, s azon túl szintén erdős terület következik, mely az egész Ural-hegyláncot körülövezi, s hatalmas erdőfélsziget alakjában nyúlik bele a déli puszták gyeptengerébe.³¹² A sarmata síkság északi peremén túl, a Volga-szöglet és a Káma alsó folyása mögött valóban, — úgy ahogy Herodotos is leírja —, mind járhatatlanabb utak vezethettek e koratörténelmi időkben az Ural-hegylánc magaslatai felé.

A régészeti kutatás igazolta a Történetírás Atyját. Ugyanezen a területen, körül-belül a Kr. előtti 600—200 közti időben, mintegy távoli gyarmaton, megjelentek a déloroszországi skytha kultúrkör egyes jellegzetes kulturjavai s azoknak félreismerhetetlen kísé rőjelenségei. Folytatólagosan továbbvirágzó helyi bronzművesség mellett egyszerre csak feltűnt itt is a skytha vándorlással együttesen és egyidejűleg fellépő új fémfajta: a vas. Egyes új szerszám-

³¹⁰ W. Tomaschek Herodotosnak eme leírását más égtáj szerint való keletezéssel ítéli meg és nagyobb távolságmérete kkel méri le. Az *Αγριπαι*o i nevű ethnikumban altaj-vidéki török népet keres. Feltévé sének semmi pozitív alapja sincs. Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. II, 54—65.

³¹¹ N. J. Kusnezow, Die russischen Steppen. Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universität Jurjeff (Dorpat). XI. Jurjeff (Dorpat), 1896. 165.

³¹² Boleslaw Hryniewicki, Die Flora des Urals. Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universität Jurjeff (Dorpat). XII. Jurjeff (Dorpat) 1899. 115.

formák, mint (bronz- és vas-) török („poignards scythiques“), háromtollú nyílhegyek („flèches scythiques“), ismeretes symbolumaik közül a kiterjesztett szárnyú sas és madárfejű griff ábrázolásai kétségtelenül a pontusvidéki skytha kultúrkör határain belül jelölik meg ezen távol északi provincia leletanyagának forrás-területét.³¹³

Az archaeologia nyelvén az Észak történelemelőtti korának ezen fejezetét egy káma-menti gazdag temetkezőhely után (Ananjino, a vjatikai korm. jelabugai ker.-ben) „ananjinoi korszak“-nak nevezik.

Ezen első vaskori műveltség hordozói, midőn Északkelet-Európának eme területét megszállták, bizonyos jelek szerint, nem űzték el helyükből ugyanezen földnek régebbi lakosságát, a bronzkornak valamikor Kr. e. 2000 körül idetelepült képviselőit. Az első telepéseknek majd ezek leszármazottainak kezén ugyanis a bronzművességnek egyes helyi színezettel bíró, jellegzetes formái alakultak ki. Ilyenek voltak pl. az ugyanezen települési körzetre jellemző bronz köpűs balták (haches à douille). Ezek a hagyományossá vált régebbi és helyi kultúrájuk, a hozzájuk szokott őslakosok kezén, változatlanul és minden megszakítás nélkül, tovább éltek az ananjinoi korszak alatt is.³¹⁴ A régiségtudomány dialektikája szerint a bronzkori köpűs balta élt tovább. A néptörténeti okszerűség szerint azonban tulajdonképp maga ez a bronzkori ember élt tovább, aki e szerszámtypusnak készítőmestere, továbbhagyományozója és használója volt.

Az ananjinoi ember

A történetírás a vaskorszak elején emlékezik meg legelső ízben a Káma-vidék őslakosságáról. Herodotos leírása alapján értesülünk arról, hogy ama bizonyos északra (t. i. Ananjino vidékére) települt skythák lakóföldjén túl, magas hegyek tövében (vagyis az

³¹³ A. A. Спицынъ, Приуральскій край. Матеріалы по археології восточныхъ губерній. I. Москва, 1893. 31; Hjalmar Appelgren-Kivalo, Die Grundzüge des skythisch-permischen Ornamentstiles. SMYA XXVI. (1912) 1–20; A. M. Tallgren, Collection Zaoussailov au Musée Historique de Finlande à Helsingfors. Helsingfors, 1916. 13–4. 17; A. M. Tallgren, L'époque dite d'Ananino. SMYA XXXI. Helsinki, 1919. 96–103; A. M. Tallgren, L'ethnographie préhistorique de la Russie du nord et des Etats Baltiques du nord. Tartu-Dorpat, 1923. 14–5.

³¹⁴ A. M. Tallgren, L'époque dite d'Ananino. 111. 182.

északi Ural-vidéken) oly emberek laknak, „a kikről a szóbeszéd azt mondja, hogy gyermekségüktől fogva mindnyájan kopaszok férfiak és nők egyaránt, úgyszintén piszék és nagy álluk van; saját nyelvükön beszélnek ugyan, de skytha ruhában járnak és gyümölcsfákról nyerik táplálékukat“ (Herod. IV, 23).³¹⁵

A leírás híven tükrözteti vissza a mongoloid arcú őslakosság néhány anthropologiai jellegzetességét. Az orrtő környékének lapossága (piszeség) és az alsó állkapocs széles és massiv volta (nagy-állúság) felismerhetően egy tipikus mongoloid emberfajta jelenlétéről szól.³¹⁶

A kopaszság, azaz helyesebben a haj teljes eltávolítása mögött azonban bűvös okszerűsége alapuló, messze földön elterjedt néplélektani jelenség rejlik. Benne itt is a hajnak, mint a lélekanyag egyik székhelyének, az egész ember helyett való „pars pro toto“ feláldozását kell látnunk.³¹⁷ Földrajzilag közelebbi területen is kimutathatunk néhány párhuzamot. A honfoglaló magyarok, Regino prümi apát feljegyzése szerint, hajukat szintén egész kopaszra nyírták (*Capillum usque ad cutem ferro caedunt*).³¹⁸ A régi dunai bolgár férfiak hasonlóképen kopaszra nyírt fejjel jártak.³¹⁹ Plan Carpin (1246) a Kaukázus népei közt a Brutaques (pl.) nevezetűekről azt mondja, hogy fejüket egészen kopaszra beretválták (*des Brutaques, . . . qui portent la tête toute rasé*).³²⁰ Ugyanez a szokás a kaukázusi tatároknál is.³²¹

A kopaszra nyírt fejnek azonban, végsőfokon, ugyancsak a hajáldozat szokásában gyökerező társadalmi és politikai jelentősége

³¹⁵ . . . ἄνθρωποι λεγόμενοι εἶναι πάντες φαλακροὶ ἐκ γενεῆς γινόμενοι, καὶ ἔρσενες καὶ θήλειαι ὁμοίως, καὶ σιμοὶ καὶ γένεια ἔχοντες μεγάλα, φωνὴν δὲ ἰδίην ἰέντες, ἐσθῆτι δὲ χρεόμενοι Σκυθικῇ, ζῶντες δὲ ἀπὸ δένδρεων.

³¹⁶ Vö. Dr. A. Byhan, *Die Polarvölker*. Leipzig, 1909. 18. 33.

³¹⁷ Dr. G. A. Wilken, *Über das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesien's*. Amsterdam, 1886—7. II, 90. 102; Richard Andree, *Ethnographische Parallelen und Vergleiche*. Stuttgart, 1878. Neue Folge. Leipzig, 1889. 150—152. 302; Dr. Heinrich Ploss, *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker*. Leipzig, 1911—2. II, 327—8. stb.

³¹⁸ MHK. 322.

³¹⁹ Munkácsi B., *Régi bolgár-magyar népszokásbeli egyezések*. Ethnographia VIII. 237.

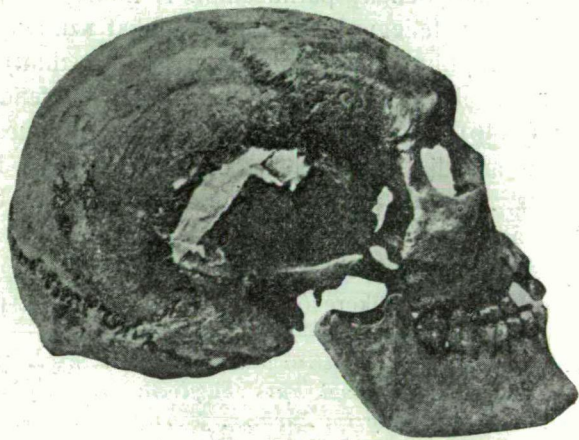
³²⁰ Pierre Bergeron, *Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV, et XV siècles*. A la Haye MDCCXXXV. I, 8.

³²¹ J. Klaproth, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien*. Halle-Berlin, 1812—4. I; 578: 597.

is volt. A szabadok hosszú haját viseltek, a rabszolgák fejét ellenben kopaszra nyírták.³²² Ez volt a szokás a népvándorláskorabeli avaroknál is, akik Agathias értesítése szerint alattvalóik haját köröskörül lenyírták.³²³

Herodotosnak erre vonatkozó értesítését ebből a szemszögből kell néznünk.

Ez a mongoloid jellegű, kopaszra nyírt fejű emberfajta az ananjinoi skytha település központján túl, az Ural-hegylánc északi szakaszán lakott. Bennük Észak-Európa subarktikus őslakossága bukkan elénk. Az ananjinoi vaskor hordozója azonban, Herodotosnak eme messze Északra elvetődött skytha népe, mint merőben idegen emberfajta jelent meg ebben a környezetben. Az ananjinoi sírok csontvázmaradványainak anthropologiai vizsgálata ugyanis azt mutatja, hogy e vaskori műveltség népe egy dolichocephal koponyaformájú emberfajta volt (26. ábra).³²⁴

26. ábra.

Ananjinoi ember koponyája.

Magáról az ananjinoi sírmezőről ismerjük ennek a vaskori kulturahordozó embernek, néptörténeti szempontból nagyjelentőségű, egykorú ábrázolását is. Egy itteni kurgán fölé állított kőlapra

³²² Dr. G. A. Wilken, I. m. II, 105.

³²³ ἐπεὶ τὸ γε ὑπήκοον περὶτροχα κείρονται, καὶ κομᾶν αὐτοῖς περαιτέρω οὐ μάλα ἐφεῖται. Agathias 20.

³²⁴ A. M. Tallgren, L'époque dite d'Ananino. 164.

felvésvé, megjelenik előttünk egy ananjinoi férfi képe teljes ruházatban (27. ábra). Az emberábrázolás jellemzését átengedjük magának Tallgrennek: „En ce qui concerne cette figure Nevostrouïev nous a déjà fait remarquer qu'elle ne représente évidemment pas un Mongol; les yeux sont grands. Le costume est tout à fait scythique: bonnet, torques, ceinture, braies.³²⁵

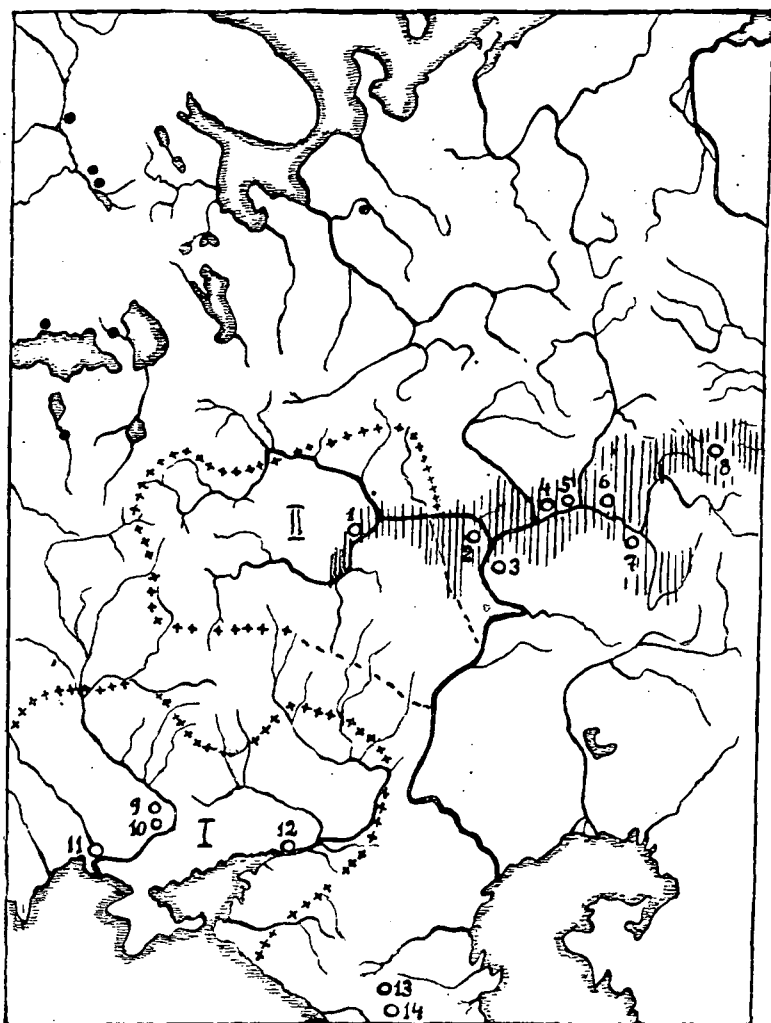

27. ábra.

Ananjinoi emberábrázolás.

E skytha jövevéynépnek tulajdonképeni települési területe, a régészeti lelőhelyek tanúsága szerint, a Volga-szögletben és a Káma alsó medencéjében volt (28. ábra). Erre vannak az ananjinoi vaskor eddig feltárt legfőbb sírmezői. A Káma alsó folyása mentén van: Ananjino, Kotlovka (vjatkai korm., jela-bugai ker.), Zujevskoje, Karakulino (vjatkai korm., sarapulji ker.). A Káma baloldali mellékfolyójának a Bjelajának völgyében: Birs

³²⁵ A. M. Tallgren. I. m. 163. (K. I. Nevostrouïev, *Ананьинский могильникъ. Труды 1:го арх. съезда въ Москвѣ 1869. р. 626*).

28. ábra. Az ananjinói település területe.

A jelzések magyarázata: |||| az ananjinói kultúrkör területe; ● szórványos lelőhelyek az ananjinói területen kívül; I = Skythia; II = a djakovo földvárak előfordulási területe. A tört vonallal határolt terület földváraiban ananjinói-korbeli régészeti anyag nem fordul elő, csak a későbbi u. n. népvándorlási korszak anyaga kerül elő bennük.

Lelőhelyek: 1. Volosovo. 2. Pustaja Morkvaška. 3. Maklašejevka. 4. Ananjinó. 5. Zujevskoje, Relka, Kotlovka, Nyrgynda. 6. Birska. 7. Ufa. 8. Voskresenskoje, Irtjaš. 9. Alexandropolj. 10. Čertomlyk. 11. Olbia. 12. Tanais. 13. Koban. 14. Šejtan-dagh.

(A. M. Tallgren után).

(ufai korm., birski ker.), Ufa. A Volga középső folyásánál, a balparton: Poljanki vagy Maklašejevka (kazanji korm., spaski ker.), a jobbparton: Pustaja Morkvaška (kazanji korm., svijažski ker.), s nyugatabbra az Oka völgyében Volosovo (vladimiri korm., mumi ker.).³²⁶

Ehez az elég jól körvonalozható települési területhez nyugatról, északról és kelet felől nagykiterjedésű perifériák csatlakoztak. Egyugyanazon kulturkörü jelleg, s a leleteknek azonos chronológiája kapcsolja a központhoz ezt a környező határvidéket. Amíg azonban a Volga-szöglet és a Káma alsó-folyása fémekben gazdagabb sírokat rejt magában, a perifériák lelőhelyei fémszerszámokban feltűnő szegények. Bronz és vas helyett, készségeik anyaga gyanánt, az epineolithikus csont az uralkodó. E jellegzetes szerszámanyag után a határterületeknek főleg erődítményszerű lelőhelyeit „csontszerszámos földvárak”-nak (костеносные городища) hívják. E jobbára éjszakai vadász-, halász- és pásztor-szállásul szolgáló lelőhelyek hulladékai közt nagymennyiségű csontszerszám maradt hátra. Csontból való a balta, nyíl, kés, késnyél, kanál, ár, horog, tű, fésű, gyöngy és játékszer egyaránt. Mindmegannyi használható, komoly eszköznek készült. Sokszor e csontszerszámok egyes tipikus bronztárgyak hű másolatai voltak. Ananjinó műizlése itt-ott még ornamentumaikon is rajt van. Csontból faragott sárkányfejek kerülnek elő a Vjatka-medencében, a Pižma folyó mellett, melyeknek eredeti példányai egyes ananjinói bronztárgyakban élnek. Hasonló jelenségek uralkodnak keletfelé az uralontúli területen is (sárkányfejes lemezke Кыштымский Заводъ-ban).³²⁷

A csontszerszámos földvárak területe nyugati irányban messze túlterjed az ananjinói település és műveltségi központ szorosanvett határvonalánál. A Középső-Volga és Oka-folyó medencéjében számuk meglehetősen nagy. Elterjedési területük északnyugat felé a tverji, novgorodi és a régi petrográdi kormányzóságokig nyúlik. Spicyn orosz régész ezt a körzetest egy Djakovo falu

³²⁶ Ф. Д. Нефедовъ, Отчетъ объ археологическихъ изслѣдованіяхъ въ Прикамѣ, произведенныхъ лѣтомъ 1893 и 1894 гг. Матерьялы по археологiи восточныхъ губерній. III. Москва 1899. 46—7. 50. 52. 54; A. M. Tallgren, Collection Zaoussaïlov. 13—4; A. M. Tallgren, L'époque dite d'Ananino. 5—56.

³²⁷ А. А. Спицынъ, Приуральскій край, 36—7. 39. 40. 41. 46—7; A. M. Tallgren, L'époque dite d'Ananino. 58—78.

(mőszkvai korm.) melletti erődítmény után djakovoi típusú földvár-csoportnak nevezte el. Számszerint belőlük eddig kb. 70 ismeretes. Néptörténeti szempontból is megemlítésre méltó, hogy az Oka medencéjében számos ilyen földvár még a Kr. u. 200–700 közti időben is lakott emberi telep volt, amiről az ezen korszakot jellemző itteni régészeti leletanyag tanúskodik.³²⁸

A Káma-medencétől északra felé a Vjatka völgyében húzódnak tovább e csontszerszámos egykorú földvárak. A folyó torkolatától felfelé egész a Pižmáig Spicyn hét ilyen lelőhelyet tárt fel.³²⁹ E várak lakói túlnyomórészt szintén vadászok-halászok voltak. Szerszámaik leginkább az elejtett vadállatok csontjaiból készültek. Leggyakoribb köztük a rén- és jávorszarvas, a medve és hód csontja. Ritkább a farkas, róka, nyest, nyúl, a különféle madár és hal csontja. Szerszámanyaguk leltára állattenyésztő gazdaságuk világába is némi betekintést nyújt. Háziállataik közt aránylag gyakoribb volt a ló, ritkább a kutya, a szarvasmarha, a juh és a disznó. Itt-ott réz- és bronzeszközök is előkerülnek: ananjinói típusú balták, kéttollú nyilak, árák, tűk, gyűrűk és egyéb ékszerek. Helyenként fémműves-készségek: olvasztótégelyek és öntőformák is akadnak e földvárak leletanyagában. Ritkaságként előtűnik egy-egy vasszerszám is: jobbára csont megmunkálására szolgáló kés meg fúró. Az egész Vjatka völgyében Spicyn ezenkívül még csak mindössze egy vas nyílhegyet és egyetlen vas lándsavéget ismert.³³⁰

Keletfelé Szibériában az Irtyš-folyam völgyében vannak még hasonló csontszerszámos őstelepülések. Tobolsk közelében Čuvašskij Mys, majd innen nem messze a Toma folyócska partvidéke mutat még idevonható emberi nyomokat. A Toma vidékén csonttárgyakon kívül csekélyszámban fémeszközök is vannak.³³¹ Legtávolabbra valószínűleg a Felső-Ob völgyében Tomsk tájékaig követhetők e település keleti kirajzásai.³³²

Nem könnyű feladat ma még beletekinteni az ananjinói sírmezőknek, s a körük csoportosuló csontszerszámos földvárak hatalmas földrajzi területének ethnikai rétegzettségébe. A település központja minden esetre a Volga-szögletben és a Káma alsófolyása

³²⁸ A. M. Tallgren, l. m. 81–2.

³²⁹ A. A. Спицынъ, l. m. 47–63.

³³⁰ A. A. Спицынъ, l. m. 41. 63. 44–5.

³³¹ U. o. 46–7.

³³² A. M. Tallgren, l. m. 86.

mentén volt. Az itteni sírmezők skythajellegű műveltségének képviselőiben joggal kereshetünk valamely Délről jött skytha ethnikumot. De vajjon, ugyanebben az első vaskorban, fajilag miként oszlott meg a földvárak lakossága? Az ananjinói központban a sírmezők és a földvárak szorosan egymás mellett vannak. Mindakét leletanyagot itt egy és ugyanazon ethnikum hagyta hátra.³³³ Az is valószínű, hogy a nyugati, északi és keleti perifériák felé való terjeszkedés kezdetén, nem más, hanem maga ez a skytha népelem lehetett az, mely vadászó-halászó és állattenyésztő szállásain önnön biztonsága érdekében várakat épített. A monumentális építkezésnek ez Északon eddig ismeretlen tudományát szintén csak ez az új idegen nép hozhatta magával.

Az észak-oroszországi összefüggő erdők régiójának azonban, már a neolithikum óta, megvolt a maga tősgyökeres subarktikus őslakossága. Lakóterületüket a fésűsdiszítésű kerámia földrajzi határain belül kell elhelyeznünk.³³⁴ A praefinn-ugorságnak (és köztük a praemagyarságnak is) ezenkorbeli szállásai, legvalószínűbb feltevés szerint, ugyanezekben a határokon belül, közelebbről pedig a Felső-Volga és Oka-folyó medencéjében lehettek. Innen északra, majd kelet felé a Felső-Vjatka, Felső-Káma és északi Ural vidékein a praefinn-ugorsággal fajilag is, nyelvileg is közlelő rokon ősszamojéd néptörzsek szállásai helyezkedhettek el.

Az ananjinói skytha lakosságnak földvárakat építő kisebb-nagyobb kirajzásai, vadász-halász és pásztor telepeik révén, mind messzebb és messzebb elszivárogtak a környező praefinn-ugor és ősszamojéd törzsek történelemelőtti lakóterületén. Az idegen gyarmatos-nemzetségek évszázadok folyamán vagy felmorzsolódtak, vagy fajilag egybeolvadtak az őslakos törzsekkel. Sajátos műveltségüknek biztosan felismerhető archaeologiai anyagát, majd ezen idegen műveltségnek ugyancsak világosan kimutatható idegen nyelvi kísérőjelenségeit, a skytha kulturszókat, nem is lehetne ezen a kulturkörön belül másként elképzelni, mint a jövevények és őslakosok közvetlen érintkezése és egymásbakeveredése útján.

³³³ A. M. Tallgren, I. m. 77.

³³⁴ A. M. Tallgren, *L'ethnographie préhistorique de la Russie du nord et des Etats Baltiques du nord*. Tartu-Dorpat, 1923. 19.

Műveltség és nyelv

Az ananjinói sírmezők vezető műveltségi elemeinek „skytha” jellege a kutatás kezdete óta feltűnt és vita tárgya sem volt. Az elemző és összehasonlító kutatás során azonban az is nyilvánvalóvá lett, hogy, mindeme többoldalú párhuzamosság ellenére, az ananjinói kultúrkör általános képe a pontus-vidéki skytha királysírok elragadó gazdagságával és változatosságával, minden további nélkül, egészen azonosnak mégsem tekinthető. Több lényegbevágó vonatkozásban határozott különbség van a két kultúrkör között:

A dél-oroszországi skytha kultúrkör a pontusi görög gyarmatoknak igen mélyreható műveltségi hatása alatt állt. — Ananjinóban ennek nyoma sincsen.

A dél-oroszországi skytha királysírokban a királyi méltóság egyes tipikus jelvényei (rhyton, baldachin-díszek) sűrűn fordulnak elő. — Ananjinóban ez is teljesen hiányzik.

Ellenben Ananjinóban igen gyakori a bronzból öntött köpös balta. — A dél-oroszországi skytha sírokban viszont ez a szerszám teljesen ismeretlen.³³⁵

Az ananjinói temetkezési rítusban gyakran fellépő (hol teljes, hol részleges) halottégetés³³⁶ és az ugyanezen körben elterjedt várépítés gyakorlata³³⁷ e két település műveltségi képe közti különbségét még nyomatékosabban kihangsúlyozza.

Az ananjinói települési területnek a dnjeper-vidéki királyi skythafölddel szemben való eme művelődéstörténeti különállása, az ananjinói kulturahordozók eredetére és vándorlásuknak irányára nézve, igen tanulságos tárgyi bizonyítékokat szolgáltat. A régészeti anyag elemző vizsgálata ugyanis a támaszpontok egész sorozatát nyújtja arra nézve, hogy Ananjinó népét sokkal szorosabb művelődéstörténeti kapcsolatok fűzték a Kaukázushoz, majd mint ősbibb kulturabölcsőhöz, az innen délre eső elő-ázsiai Transzkaukáziahoz, — mint a skythaság másodlagos települési területéhez, a Dnjeper-medencéhez.

Igy pl. az ananjinói régészeti anyagban egyes csillaggal díszített domború gombok és egy négy lábú plasztikus állatábrázolás legközelebbi párhuzamai a Kaukázusban, Koban vaskori réte-

³³⁵ Á. M. Tallgren, L'époque dite d'Ananino. 103.

³³⁶ Á. M. Tallgren, I. m. 57. (10. 15. 18. 28. 30).

³³⁷ U. o. 58—78.

gében tűnnek fel.³³⁸ De sokkal szembeötlőbb és nagyobb számú párhuzamok kapcsolódnak Transzkaukázia első vaskori (Kr. e. 1000(800)—500) kulturrétegéhez. A két kultúrkör tárgyi anyagának összehasonlító vizsgálatából kitűnik, hogy az ananjinói és az arméniai sírmezők egyes fegyver- és szerszám-típusai (félignyílt-közpús vaslándsák, kalapácsos-fokú vascákányok, háromtollú „skytha” nyílhegyek bronzból, „skytha” vastörök, fenő-kövek, hajlítotthegeyű bronzkések), majd egyes ékszer-típusai (csavart torquesek, egyiptomi gyöngyök, csengőalakú csüngők, félgömbalakú gombok alul keresztpánttal stb) egymáshoz feltűnően hasonlóak. Ezek a részletekig menő hasonlóságok Tallgren szerint is bizonyos „közös kapcsolatokra és közös eredetre” engednek következtetni (Je pense ici à des relations communes et à une origine commune).³³⁹

A halottégető rítus sem jöhetett a dnjeper-medencebéli Királyföldről. A temetkezésnek ez a formája ugyanis a dél-oroszországi skytha területen teljesen ismeretlen volt. Egyedül Olbiában találkozunk ezzel a szokással, a Kr. e. 600 körüli korban, — de itt is csak görög sírokban.³⁴⁰ A Kaukázus vidéke ellenben már a bronzkorszaktól kezdve nyújt párhuzamokat a halottégetésre.³⁴¹ Koban vaskori rétegében (Камбулте, Терская область) egy rövidfejű emberfajta gyakorolta itt ezt a temetkezési ritust.³⁴²

A várépítés ismerete, mint ős-előázsiai műveltségi elem³⁴³ hasonlóképpen ugyancsak a Kaukázusra, mint a skytha vándorlás elsődleges útszakaszára mutat.

A nyelvphaseologiai kísérőjelenségek, melyek e jövevény műveltségi elemek útját törvényszerűen nyomon követik, — világosabban szólnak. Ezek a magas Északra elszármazott idegen műveltségi elemek ugyanis, nem a dnjeper-vidéki skythaság chatti-jellegű megjelöléseivel, hanem ettől eltérőleg, az északnyugat-kaukázusi kubáni

³³⁸ A. M. Tallgren, I. m. 92.

³³⁹ U. o. 92—5.

³⁴⁰ A. M. Tallgren, I. m. 100; vö. M. Ebert, Südrussland im Altertum. 308.

³⁴¹ ОИАК 1898. 139. 140. (Терская область, Нальчикский округ); ОИАК 1897. 151—2. 153—4. (Ходжалы. Шушинский у., Елизаветпольская губ.).

³⁴² ОИАК 1889. 59.

³⁴³ Dr. G. Contenau, Manuel d'archéologie orientale. Paris, 1927. I. 362—7.

skytha kötelékeknek ó-čerkes-nyelvi terminológiájával jelentek meg Ananjinoban. Ez értékes nyelvi dokumentumokat az ananjinói központtal szomszédos perifériák kulturafeltevő őslakosságának nyelve őrizte meg. E vaskoreleji műveltségi fogalmak ugyanis, a csontszerszámos földvárak területére tehető praefinn-ugor (köztük a praemagyar) és ős-szamojéd törzsek nyelvében, jól felismerhető čerkes műveltségi szók alakjában maradtak hátra.³⁴⁴

Ami az ananjinói skytha település chronológiáját illeti, e tekintetben az egész skytha vándorlás kezdetére kell gondolnunk, a Kr. előtti VI. század azon korai szakaszára, midőn a pontusvidéki görög gyarmatok műveltségi hatása e Kis-Ázsia felől elsőnek előrenyomuló skytha vándorrajokat még nem érinthette. Mert hogyha ezek az ethnikai kötelékek a skytha korszak későbbi idejében vándoroltak volna fel Északra, amikorra tárgyi műveltségük anyagát a görög emporiumok hatása, mind a Kubán- mind a Dnjeper-medencéjében már teljesen átította, — velük együtt a Volga-szögletbe és a Káma alsófolyása mellé kétségtelenül többkevesebb görög eredetű kulturkincs is elszármazott volna.

Ennek az ananjinói településnek legjellegzetesebb kulturjava és egyszersmind kormeghatározója az itt Északon ezúttal legelőször fellépő fém: a v a s. Szerszámaik közül ebből az új fémből készült — a még folytatólag továbbélő bronz mellett — a kés, a tör, a csákány, a lándsavég, ritkábban a (nem háromszegletű) nyílhegy, itt-ott egy karperec és zabla.³⁴⁵ E tipikus skytha fém neve valamely ó-čerkes nyelvjárásból terjedt el az ananjinói kulturközpont környezetében élő autochthon lakosság nyelvében. Az ó-čerkes műveltségi szó kikövetkeztethető eredeti alakja **kūče*, **kūše* lehetett.³⁴⁶ A jelenkori élő szóalakok: aba. šap. *ghučē* Eisen Erck. 57;

³⁴⁴ A NNy 1936 (VIII. évf.) 97—109 lapjain „Hunok és magyarok“ c. tanulmányomban az első és második vaskornak (az ananjinói és pjanobori rétegnek) némely műveltségi és nyelvi elemei még együtt tárgyaltattak.

³⁴⁵ A. M. Tallgren, I. m. 117—9. 122. 125. 128. 132. 133. 161.

³⁴⁶ A fémnév őselőázsiai eredetű összetett kulturszónak látszik. Az összetétel első tagja a következő fémnevekkel mutat kapcsolatot: akkad *kū* Bronze oder besser Kupfer. Del. 582; khaldi *gu-si-i* of bronze (?) Sayce JRAS XIV, 696; andi *qu-b*, kar. *qu-ba* Eisen Erck. 57; a kabardban *γ'o*, *γ'u* metallum, aes (*γ'o-aptle*, *γ'o-ptle* cuprum; *γ'u-atle* fodina aeris, fodina ferri; *γ'u-bž'e* secula) LCab. 184. 188. 189. — Az összetétel második tagjára nézve vö. kabard *č'e* parvus, juvenilis, recens; novus; novitas LCab. 91; šap. *če* jung Erck. 167; abch. *č'a* neu, frisch USch. 49; pākhy *če* jung; neu, frisch

kabard $\gamma'uc'$, $h'uc'$ ferrum; ferreus LCab. 189; päkhy $\mu u: \check{c}e'$ Eisen PSpr. 204.

Ebből a szamojéd nyelvjárások a következő szóalakokat őrzik: Tomszk *košē*, Narym, Ket, Tym *kuoš*, karassin *kuēse*. Pustosersk *jese*, Obdorsk *jése*, jurak *jēse*, tawgi *booša*, kamassin *basā*, Turuchansk *bēse*, Mangaseja *bāsidu*, taigi *beše* Eisen Klapr., Sprachatlas VII. MSFOu LXIV, 36—8; sham. osztj. *kues* Eisen, Metall; jurak *jēsea*, *jēse* Eisen; Kopeken; *we se* Eisen; tawgi *basā*, jeniszei *bese*, kamasszin *baza* Eisen Castr. 214; sham. $\epsilon \text{ } \epsilon \text{ } \epsilon$ жельзо A. A. Dunin-Gorkavič p. 9. MSFOu LXIV, 152. A szókezdetbeli mássalhangzéváltozás menete a következő lehetett: **kuse* > **kuse* > **juse* (**juse*, *jese*); a szókezdő *j*-eltűnése után: **use*, **uše* > **base*, **baše*. (Vö. Halász NyK XXIII, 444; Setälä JSFOu XXX, 87).

A jelenkori finn-ugor nyelvekben: cser. *waž* Metall; m. *vas* (Wus, Vus, Wos, Vos- NySz) Eisen.³⁴⁷

A kis-ázsiai kulturabölcsebből Dél-Oroszország területére elvándorolt skythaság, mind az archaeologiai leleteknek, mind pedig az egykorú kútfőeknek tanúsága szerint, magasan fejlett lovaskultúrát hozott magával. Ezt a skytha névvel oly szorosan egybeforrott nemes háziállatot, a lovat, ugyanezek a vándortörzsek tovább vitték magukkal Ananjinó környékére is. A ló csontjai és fogai az itteni sírokban és földvárakban többhelyütt előfordulnak. A napfényre kerülő csont-, bronz- és vas-zablák pedig azt mutatják, hogy a lovat itt is épúgy mint Délen, közlekedésre, lovaglásra használták.³⁴⁸ Egyszersmind azonban áldozat tárgya is volt. Emellett szólnak az ananjinói sírmező azon lócsontmellékletei, melyek az em-

PSpr. 261. A fémnév eredeti jelentése eszerint: „ú-j-é-m“ volna, mely megnevezés művelődéstörténeti szempontból is helytálló. A fentközölt kabard szó ($\gamma'uc'$, $h'uc'$) eredeti jelentését már Bálint G. is ekként magyarázta (LCab. 189).

³⁴⁷ Vö. még a következő vogul-, zürjén- és votják-nyelvi elhomályosult összetételeket: vog. TV *ait-khuš* Blei; KV *oaot-kwəs* Blei, Zinn; ÉV *āt-waš*, KLV *āot-waš*, ALV *at-waš*, PV *oaot-waš* Blei; zürj. *ez-ış*, *ez-iš* Silber, *uz-veš* Zinn, Blei; votj. *az-veš* Silber, *uz-veš* Zinn, Blei. Munkácsi ÁKE 246—251; Szinnyei NyH. — Munkácsi B., A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai. Ethnographia V, 7. 9. 15—6.

Az eddig tévesen idevont f. *vaski*, lp. *viášk*, *vieške*, „Kupfer“ szavak eredetét a skytha kulturterületen kívül kell keresni.

³⁴⁸ A. M. Tallgren, I. m. 16. 66. 149—151. 160—1; A. A. Спицынъ, Приуральскій край. 41.

bercsontváz feje alól kerültek elő.³⁴⁹ E háziállatnak, azaz magának e lótenyésztő jövevénynépnek vándorlási iránya szempontjából ugyancsak dokumentum jelentőségével bír az a körülmény, hogy ezen ananjinoi ló (a Bujskoje és. Pižemskoje földvából) összehasonlító osteológiai vizsgálat szerint, egy nem keleti eredetű fajtához tartozott.³⁵⁰ Valószínűleg ugyanezen háziállat rokona lehetett az a kismövésű ló is, melynek csontmaradványai a Káma felsőfolyásán, a Čanjvai barlang áldozóhelyén maradtak hátra, éremmellékletek alapján datálva, a Kr. u. X. századból.³⁵¹

A keletázsiai mongol vadlótól (*Equus Przewalski*) különválasztott dél-oroszországi vadlófajta, a tarpan (*Equus Gmelini, Antonii*) lehetett legvalószínűbb zoológiai előképe ennek az ananjinoi lónak. Ez a pusztai tarpan vad állapotban itt még a XIX. század második felében is élt.³⁵²

A magas Északra elszármazott ló eredetéről a vogul-osztják hősi énekek is megőriztek egy-némely hagyományt. Az archaeologia adataival egybehangzóan, a ló ezek szerint is a legendás hírű távoli Dél-vidék háziállata volt. Innen, erről a „Madárjáró Déltáj“-ról (vog. *ÉV morti-mā*) származtak ezek a „szárnyaslábú szép állatok“ (*tōxtən kurpe jim vōjet*), melyek az énekbeli hősök paripái voltak. Errefelé vitt a költöző madár útja, errefelé volt „a délvidék embere lakta arany pázsitos szentséges föld“, és maga „az aranyos vizű szentséges tenger“ is.³⁵³ Az osztják hősi ének fejedelmei hadizsákmányképen erről a vidékről hoztak maguknak lovat. Az epikában megőrzött hagyomány azonban seholsem tud arról, hogy e vogul-osztják törzseknél a ló valaha is

³⁴⁹ А. А. Спицынъ, I. т. 27. 28.

³⁵⁰ А. А. Спицынъ, I. т. 63.

³⁵¹ О. А. Теплоуховъ, Древности и кости, найденныя въ чаньвенской пещерѣ, соликамскаго уѣзда, пермской губерніи. Пермь, 1895. Приложение 5. (L. Rüttimeyer, Thierüberreste aus tschudischen Opferstätten am Uralgebirge. Archiv für Anthropologie. Bd. VIII. H. 2. Braunschweig, 1875).

³⁵² Dr. Fritz Flor, Haustierte und Hirtenkulturen. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. Wien, Jahrg. I (1930) 177—180; T. Vetulani, Weitere Studien über den polnischen Konik (polnisches Landpferd). Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. 1927. Cracovie, 1928. 857.

³⁵³ Munkácsi B., Vogul Népköltési Gyűjtemény. Budapest, 1910 0291—2.

háziállat lett volna. A középkoron keresztül is még mindig csak mint áldozati állatot ismerték a lovat, melyet esetről-esetre a szomszédos népek területéről hoztak.³⁵⁴ A čanjvai barlang lócsontmaradványai is ugyanezen az úton kerülhettek ide a Kr. u. X. században. Ugyancsak ebben a X. században járt Ibn Batūta arab utazó ezen a Sötétség Földjé-nek nevezett távol északi területen, mely a volga-menti Bolgar városától negyven napnyi járóföldre esett, s útleírásában ő maga is arról értesít, hogy az itteni nép nem ismert másfajta közlekedési eszközt, mint nagy kutyák által vont kis kocsikat.³⁵⁵

Mindezek az északi hagyományok, régészeti emlékek és írott történelmi adatok egymással egybehangzóan dél felé mutatnak. A Fekete-tenger partvidéke lehetett az a legendás Madárjáró Déltáj, melyről mint a ló hazájáról, az északi erdők elmaradott vogulosztják törzseinek hőseinek is szólnak.

Ugyanerre Délen, a Kubán-völgyében találkozunk a kengyel legelső archaeologiai példányaival is, az itteni sarmata-kori kurgánok leletanyagában. A királyi skythák földjén ez a lószerszámrész még teljesen ismeretlen volt.³⁵⁶ A Kubán-medence népei ellenben ezek szerint már igen korán ismerték és használták a kengyellel tökéletesített nyergét.

Törvényszerűen következik tehát, hogy ennek az Észak világában idegen háziállatnak neve s a lovasélet egyik legfontosabb szerszámanak, a nyeregnek elnevezése ugyanezen ananjinói kultúrahordozók nyelvéből származott el az eddig lovat sohasem látott praefinn-ugor törzsek szókincstárába :

vög. *lū*, *lūw*; osztj. *lau*, *lou*, *lōx*, *loχ*; m. ló Pferd < kab. *lou*, *leu*, *lehu* equus LCab. 360: thuš *ulok* Pferd Klapr., Kauk. Spr. 150 (thuš *ulak* cheval Klapr. VMC. II, 359); grúz *uluḱi* жеребедь Чуб. 2 1256; min. *uloqi-cxen* Hengst Erck. 82 (*cxen* Pferd). — NNy VIII, 107.

vög. *naγar*, *naγ̃r*; osztj. *noγar*, *neγar*; m. *nyerēg* Sattel < kab. *uane-gū-r* (determinatív -r képzővel); *uane-gū* pars media ephippii LCab. 504, (*uane* ephippium u. o. + *gu* pars interior v. media U. o. 155). A komplexum tiszta čerkes-nyelvi eredete vitán felül

³⁵⁴ Munkácsi B., A régi osztják társadalom. Ethnographia V. 359.

³⁵⁵ Mehmed Šerif, Sejahetnâme-i-Ibn Batūta. Istanbul, 1333—5. 378; И. Н. Смирновъ, Пермь. Казань, 1891. 135.

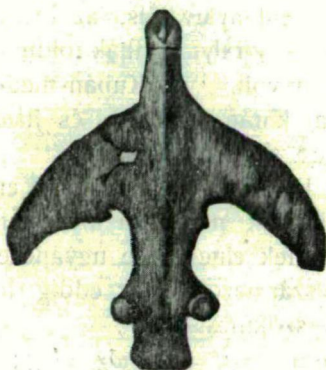
³⁵⁶ M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks. 121. 130.

áll. Különös figyelmet érdemel a komplexum-záró jellegzetes čerkes -r determinativképző.

Újabb čerkes eredetű jövevénylelem a pākhy nyelvben: *uá :-nāgur* der mittlere Teil des Sattels, der zum Sitzen bestimmt ist PSpr. 199.

A čerkesekkel való régi kulturérintkezés korából származnak a következő -r végzetű kaukázusi szavak: grúz *unagiri* сѣдло Чуб. 1261; min. *unageri*, *onangeri*; svan. *ingir* Sattel Erck. 121; svan. *hungir* сѣдло Нияж. 81; čeč. (inguš) *nugur*, *nür* Erck. II, 229; čeč. *nevir* Erck. I, 121, *nuir* USch. 65. Sattel. — Vö. Munkácsi ÁKE 487—8; NNy VIII, 107.

A skytha műveltség ismeretes emlékei közé tartozik ama kiterjesztett szárnyú nap-madár ábrázolása is, mely egyéb állat-ábrázolások közt ugyanennek az ananjinói kulturkörnek is sajátos színezetet kölcsönöz. Itt is, épúgy mint Délen, a napnak sas alak-

29. ábra. Sas-ábrázolás.

ában való megszemélyesítését látjuk (Zujevskoje, vjatkai korm., sarapulji ker.) (29. ábra)³⁵⁷, ahol ez a kiterjesztett szárnyú madár néha 2 (3) emberi fejjel jelenik meg (pl. a pižmai földvárban).³⁵⁸

Az ábrázolásban rejlő mythikus tartalom, s a kulturahordozó idegen népelemnek a környező őslakosságra gyakorolt mély műveltségi hatása, egy északi, holló'-elnevezésben igen figyelemreméltó nyomot hagyott hátra. A vogul nyelv egy holló'-elnevezése ugyanis abcháznyelvi (és részben kharthvel-nyelvi) eredetűnek bizonyul.

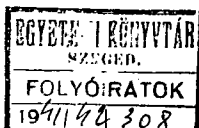
³⁵⁷ ОИАК 1898. 45. Рис. 73; A. M. Tallgren, I. m. 155 (fig. 120:6).

³⁵⁸ A. M. Tallgren, I. m. 61. 62. (fig. 56).

Ez a holló az északi erdős zóna legközönségesebb madarai közül való. Maguk ez állatföldrajzi adottságok nem tették szükségessé, hogy az őslakosság e közönségesen ismert madár nevét az újonnan érkező gyarmatosok idegen nyelvéből kölcsönözze. De ez esetben nyilvánvalóan nem egyszerű állatmegnevezésről volt szó. A jövővényszón keresztül mélyebbenjáró mythikus fogalmak származtak át az őslakosság szellemi műveltségébe. Megjegyzésre méltó, s teljesen a szóbanforgó kulturatényező lényegébe vág, hogy eme északi 'holló'-elnevezés etymonjának az átadó kaukázusi nyelvterületen eredetileg 'sas' jelentése is volt:

vog. *vōrp*, *vōrəp* eine Rabengattung (Corvus carvocatactes) < abch. *orb* Adler Erck. 40. (grúz *orbi* орелъ Чyб. 994; svan. *verb* Adler Erck. 40. — Akkad *āribu*, héber 'ōrēb, aram. 'ūrēbā Rabe). — NNy VIII, 108. Vö. KSz. XII, 266.

Ez az ananjinoi kulturszócsoport terjedelmére nem nagy, de eredettörténeti súlyára nézve annál értékesebb. E kormeghatározás szempontjából is irányjelző mesterszavak egyik részének (*vas*, *ló nyereg*) tisztán felismerhető ó-čerkes-nyelvi patinája van. Egy ilyen ó-čerkes nyelvjárás volt Ananjino népének a nyelve. A vogul 'holló'-jelentésű kulturszó pedig (*vōrp*), ó-semita eredeténél fogva, már önmagában is azon Kaukázustól délre eső észak-mesopotamiai kulturterület felé irányítja tekintetünket, ahonnan, összes bizonyítékaink szerint, az egész skytha népelem, és köztük természetesen maga Ananjino népe is, a Kr. e. VI. század elején a Pontus-vidék megszállására elindult.

Helyreigazítás

13. lapon „Az oroszlánok“ helyett „Az oroszlánok ?“.
15. „ A chersonesosi és gorgippiai *Καίων* személynévnek a skytha *Καί-* (chatti *ka-at-ti* ‚König‘) méltóságnévvel való kapcsolata mellé? teendő. Az újabbéredetű pontusi személynévet vö. az iráni *Katāyūn* személynévvel. F. Justi, *Iranisches Namenbuch* 159.
27. „ *Šku-Vć-a* helyett *Šku-Vć-a*.
70. „ **ταρχα* elhagyandó.
77. „ *Σα-ταρχα-ι* mellől „A-fő-parancsnok“ jelentés elhagyandó.
85. „ *Υτ-ου* helyett *Υτ-υ*.
91. „ *Σχο-λο-Υτ-ου* helyett *Σχο-λο-Υτ-ο*.

